

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM FETHİNE KADAR DİYARBAKIR
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN

Ayşe DEMİRTAŞ

ELAZIĞ 2007

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM FETHİNE KADAR DİYARBAKIR
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez / / tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman
Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN

Üye

Üye

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ..... / ..... / ..... tarih ve ..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi

İslam Fethine Kadar Diyarbakır

Ayşe DEMİRTAŞ

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
2007, Sayfa: XIV+153

Diyarbakır, tarihi geçmişi günümüzden 10 bin yıl öncesine dayanan ve günümüze kadar ayakta kalmayı başaran dünya şehirlerinden birisidir. Yapılan kazı çalışmalarından elde edilenler, özellikle de Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin sınırları içerisinde yer alan Çayönü yerleşim yerinde bulunanlar, bu tarihi geçmişin çok eskilere dayandığını ortaya koymuştur.

Tarih içerisinde Amida, Amid, Diyar-ı Bekr, Diyarbekir adları da verilen Diyarbakır, bulunduğu coğrafi konumu gereği askeri, ekonomik, siyasi ve benzeri diğer şehirlerde bulunmayan bazı özelliklere sahiptir. Bu özellikleri nedeniyle birçok millet ve devlet, Diyarbakır'ı elde etmeye çalışmıştır. Diyarbakır'ı ele geçirmek isteyen ve bunu başaran devletlerden bir tanesi Asurlar'dır. Asurlar'ın Diyarbakır'daki hakimiyetinin belgelerini ortaya koyan Üçtepe yerleşim yeri büyük öneme sahiptir. Diyarbakır için mücadele eden diğer devletlerden bazıları ise Selevkoslar, Romalılar, Sasaniler, ve Bizanslılar'dır. Şehrin Müslümanların eline geçmesi ise 639 tarihinde Hz. Ömer döneminde olmuştur.

Diyarbakır'a hakim olmak isteyen ve hakim olanlardan günümüze bazı araç-gereçler, mimari yapılar, Diyarbakır Kalesi ve kalenin surları üzerinde olan Roma ve Bizans dönemi kitabeleri kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Çayönü, Üçtepe, Amid, Roma, Bizans, Kitabe

SUMMARY**Masters Thesis****Diyarbakır Till The Conquest Of İslam****Ayşe DEMİRTAŞ****University of Fırat****The Institute of Social Science****And Postgraduate Study in History****2007; Page: XIV + 153**

Diyarbakır, whose background of history started before 10.000 years ago, is one of the cities of world and remains till today. The things that reached by excavating, especially in Çayönü located in Ergani in Diyarbakır, shows that this background of history started a long time ago.

Diyarbakır, which was called Amida, Amid, Diyar-ı Bekr and Diyarbekir, has important characteristics due to its location such as military, economic, political and some characteristics that are not been in other cities. Because of these characteristic, many nations and many countries tried to capture Diyarbakır. One of the states which wanted and captured Diyarbakır was Asurlar. Üçtepe, which showed that Asurlar ruled over Diyarbakır, is very important. The other states fought for Diyarbakır were Selevkos, Rome, Sasanis, and Byzantine. Muslims captured Diyarbakır in 639 in the period of Hz. Omer

There are some tools and equipments and architectural constructions and buildings, which were remained by the states wanted to capture Diyarbakır and by the states captured Diyarbakır, such as The Castle of Diyarbakır and inscriptions and tablet belong to Rome and Byzantine.

Key Words: Diyarbakır, Çayönü, Üçtepe, Amid, Rome, Byzantine, İnscription

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
SUMMARY	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
KONU VE KAYNAKLAR	X

GİRİŞ

I- TARİH İÇERİSİNDE DİYARBAKIR'A VERİLEN ADLAR	1
II- DİYARBAKIR ŞEHRİNİN COĞRAFI KONUMU	6
1. Mezopotamya, Cezire, Güneydoğu Anadolu Bölgesi	7
2. Diyarbakır'ın Coğrafi Konumu	9

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH ÖNCESİ DÖNEMDE DİYARBAKIR

(----- - M. Ö. 3000)

I- TARİH ÖNCESİ DEVİRLER.....	13
1. Taş Devri.....	13
1.1. Paleolitik (Yontma Taş) Devir	13
1.2. Mezolitik (Orta Taş) Devir	14
1.3. Neolitik (Yeni Taş) Devir.....	14
2. Kalkolitik Devri.....	15
3. Tunç Devri	16
II- DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE TARİH ÖNCESİ ARAŞTIRMALARI BAŞLATANLAR VE SÜRDÜRENLER	16
III- ARAŞTIRMALAR SIRASINDA ORTAYA ÇIKAN TARİH ÖNCESİ YERLEŞİM YERLERİ	17
1. Hallan Çemi.....	17
2. Demirköy Höyük.....	18
3. Çayönü	18

4. Tilhuzur (Yayvantepe).....	19
5. Girikihaciyan.....	19
IV- TARİH ÖNCESİ DÖNEMDE DİYARBAKIR'DA KÜLTÜR VE MEDENİYET	20
1. Ekonomi.....	20
1.1. Tarım.....	20
1.2. Hayvancılık.....	21
1.3. Ormanlar.....	23
1.4. Ticaret.....	23
1.5. Madencilik.....	25
2. Mimari.....	26
2.1. Hallan Çemi, Tilhuzur (Yayvantepe), Girikihaciyan Mimarisi.....	27
2.2. Çayönü'nde Mimari	28
2.2.1. Çayönü Mimarisinin Tabakalanmaya Göre Kronolojisi	28
2.2.2. Çayönü Mimarisinde Yapı Türleri	29
3. Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalar, Aletler Takılar ve Bu Aletlerin, Takıların Yapıldığı İşlikler (Atölyeler)	32
3.1. Eşyalar, Aletler ve Takılar.....	32
3.2. İşlikler (Atölyeler)	34

İKİNCİ BÖLÜM

ROMA DÖNEMİNE KADAR DİYARBAKIR

(M. Ö. 3000 - M. Ö. 69)

I- SUBARULAR- HURRİLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	35
II- AKADLAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	36
III- MİTANNİLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR	39
IV- ASURLAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR	41
1. Diyarbakır'da Asur Dönemi ile İlgili Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Çıkarılan Yerleşim Yerleri.....	41
2. Asur İmparatorluğu'nun Kuruluşu	44
3. Asur Kralları Dönemlerinde Diyarbakır	45
3.1. I.Adad-Nerari Döneminde Diyarbakır	45

3.2. I.Salmanassar Döneminde Diyarbakır	45
3.2.1. I.Salmanassar Döneminde Komuklar (Kumuhh)	46
3.3. I.Tukulti-Ninurta Döneminde Diyarbakır	46
3.4. I.Tiglat-Pileser Döneminde Diyarbakır.....	47
3.4.1. I.Tiglat-Pileser Döneminde Komuklar (Kumuhh)	48
3.5. II.Adad-Nerari Döneminde Diyarbakır.....	49
3.6. II.Tukulti Ninurta Döneminde Diyarbakır	49
3.7. II.Aşşur-nasir-apli (Assurnasirpal) Döneminde Diyarbakır	50
3.7.1. II.Aşşur-nasir-apli (Assurnasirpal) Döneminde Komuklar (Kumuhh)	50
3.8. III.Salmanassar (Şulmanu-Aşared veya Salmaneser) ve Diğer Krallar Döneminde Diyarbakır.....	51
3.8.1. III.Salmanassar ve Diğer Krallar Döneminde Komuklar (Kumuhh) ile Mücadele	53
4. Asurlar Döneminde Diyarbakır'da Kültür ve Medeniyet	54
4.1. Diyarbakır ve Çevresinde Kurulan Kentler ve Bu Kentlerin İdaresi.....	54
4.2. Diyarbakır ve Çevresinde Mimari	55
4.3. Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalar	56
4.4. Diyarbakır'da Asurlar Döneminden Kalma Kitabeler	57
V- BİT-ZAMANİ BEYLİĞİ DÖNEMİNDE DİYARBAKIR	61
VI- DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE ASUR-URARTU MÜCADELESİ, DİYARBAKIR'IN URARTULAR'IN ELİNE GEÇMESİ	64
VII- İSKİTLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	66
VIII- MEDLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	68
IX- PERSLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	70
X- BÜYÜK İSKENDER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	72
XI- SELEVKOSLAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	73
XII- PARTLAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR	77
XIII- BÜYÜK TİGRAN DÖNEMİNDE DİYARBAKIR	78
1. Diyarbakır ve Çevresindeki Büyük Tigran Dönemi İzleri.....	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ROMALILAR DÖNEMİNDEN İSLAM FETHİNE KADAR
DİYARBAKIR
(M. Ö. 69 - M. S. 639)

I- ROMALILAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR	82
II- DİYARBAKIR'IN PARTLAR VE ROMALILAR ARASINDA EL DEĞİŞTİRMESİ	84
III- DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE ROMA - SASANİ MÜCADELESİ	87
1. Sasani Hükümdarı II.Şapur Dönemine Kadar Roma-Sasani Mücadelesi	87
2. II.Şapur Döneminde Diyarbakır ve Çevresinde Roma-Sasani Mücadelesi, Diyarbakır'ın El Değişirmesi	92
2.1. II.Şapur'un 359 Yılı Diyarbakır Kuşatmasına Kadar Roma-Sasani Mücadelesi	92
2.2. Sasani Saldırıları Karşısında Roma İmparatorlarının Diyarbakır Kalesini Güçlendirme Çalışmaları	93
2.3. II.Şapur'un 359 Yılı Diyarbakır Kuşatması ve Bu Kuşatmaya Katılan Kionitler	95
2.4. Diyarbakır'ın Sasaniler'in Eline Geçmesinden Sonra Meydana Gelen Gelişmeler ve Jovianus Barışı ile Diyarbakır'ın Tekrar Romalılar'ın Eline Geçmesi	98
2.5. Jovianus Barışı Sonrasında Diyarbakır ve Çevresinde Roma-Sasani Mücadelesi	101
IV- BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR	102
1. Bizans İmparatorluğu'nun Kuruluşu	102
2. Bizans İmparatorluğu'nun Kuruluşu Sırasında Hunların Diyarbakır ve Çevresine Akınları	102
3. Bizans İmparatoru I.Anastasius Dönemine Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Bizans-Sasani Mücadelesi	103
4. I. Anastasius Döneminde Diyarbakır ve Çevresi	104
4.1. Diyarbakır'ın Sasani Hükümdarı Kavad Tarafından Kuşatılması ve Ele Geçirilmesi	104

4.2. Kavad'ın Diyarbakır'daki Hakimiyeti Zamanında Bizans -Sasani Mücadelesi	107
4.3. Kavad'ın Hakimiyeti Zamanında Diyarbakır'da Yaşanan Kıtık.....	119
4.4. Kavad'ın Barış Teklifi ve Diyarbakır'ın Tekrar Bizans İmparatorluğu'nun Hakimiyetine Girişi	110
5. I. Jüstinianus Döneminde Diyarbakır	112
5.1. I. Jüstinianus'un Başa Geçışı ve Doğu Sınırında Sasani Saldırılarına Karşı Aldığı Önlemler.....	112
5.2. I. Jüstinianus Döneminde Diyarbakır ve Çevresinde Bizans-Sasani Mücadelesi	113
6. Bizans İmparatorları II. Justinus, I.Tiberius Konstantinus, Mavrikius ve Phokas Dönemlerinde Diyarbakır ve Çevresi	114
7. Heraklius Döneminde Diyarbakır ve Çevresi	117
7.1. Diyarbakır ve Çevresinde Bizans-Sasani Mücadelesi	117
7.2. Diyarbakır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi	118
V-DİYARBAKIR KALESİ VE KALEDE YER ALAN ROMA-BİZANS DÖNEMİNDEN KALMA KİTABELER	123
1. Diyarbakır Kalesi.....	123
2. Kalede Yer Alan Roma-Bizans Döneminden Kalma Kitabeler.....	125
SONUÇ	127
BİBLİYOGRAFYA.....	132
EKLER	141

ÖNSÖZ

Diyarbakır, geçmişten günümüze kadar önemini koruyan ve gelişmesini devam ettiren şehirlerimizden birisidir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Diyarbakır'a önemli bir şehir olma özelliği kazandıran şehrin coğrafi konumu, askeri ve iktisadi önemidir. Diyarbakır'ın coğrafi konumu, askeri ve iktisadi önemi, Diyarbakır'ı ele geçirmek isteyen devletlerin sayısını artırmış, ve Diyarbakır coğrafyasında, devletlerin birbirleriyle mücadeleleri hiç eksik olmamıştır.

Diyarbakır'da yapılan kazı çalışmaları, şehrin çok eski çağlardan itibaren iskan edildiğini ortaya koymuştur. İnsanların toplayıcılıktan besin üretimine geçmesi de bu şehirde gerçekleşmiştir. Yapılan her kazı çalışması, Diyarbakır tarihi ile ilgili elimizde var olan bilgilere yenisini katmıştır ve katacaktır. Diyarbakır, zengin tarihi geçmişe ve kültüre sahip bir şehir olma önemini günümüzde de korumaktadır. Bütün bu sözünü ettiklerimiz, bir okyanus kadar derin tarihi geçmişe sahip Diyarbakır şehrinin tarihi üzerinde araştırma yapmamızda etkili olmuştur.

Diyarbakır tarihi üzerine elbette ki birçok araştırma yapılmıştır. Fakat yapılan araştırmaların bir kısmı, çok eski zamanlarda kalırken, bir kısmı ise belli yüzyılları arasını kapsamakta veya Diyarbakır'ın tarihi geçmişi için önemli olan tarih öncesi, yani yazının olmadığı dönemi ihmal etmektedir. Kazı çalışmalarına dayanılarak hazırlananlar ise sadece kazı bölgesinden elde edilen verileri aktarmaktadır. Biz, bu araştırmamızda tarih öncesi dönemden başlayarak İslam fethine kadar olan dönemi, yazısız dönemin arkeolojik verileriyle, yazının kullanıldığı dönemin tetkik eserlerini harmanlayarak Diyarbakır tarihine, tarihçi gözüyle bir nebze de olsa ışık tutmaya çalıştık.

“İslam Fethine Kadar Diyarbakır” adını taşıyan araştırmamızı giriş ve üç bölümde ele aldık. Girişte “Diyarbakır'a Tarih İçerisinde Verilen Adlar ve Diyarbakır'ın Coğrafi Konumu” üzerinde durduk. Birinci bölümde “Tarih Öncesi Dönemde Diyarbakır”, ikinci bölümde tarih döneminden başlayarak “Roma Dönemine Kadar Diyarbakır”, üçüncü bölümde ise “Roma Döneminden İslam Fethine Kadar Diyarbakır” tarihini anlatmaya çalıştık.

Bu araştırmayı hazırlarken karşılaştığım güçlüklerde desteklerini esirgemeyen Danışman Hocam Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN'a, aileme ve bu tezi destekleyen Fırat Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimine teşekkürlerimi bir borç bilirim.

KISALTMALAR

a. g. e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Haz.	: Hazreti
Haz.	: Hazırlayan
H. Ö.	: Hicretten Önce
H. S.	: Hicretten Sonra
İA	: İslam Ansiklopedisi
M. Ö.	: Milattan Önce
M. S.	: Milattan Sonra
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
VD.	: Ve Diğeri
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

KONU VE KAYNAKLAR

1. Konu

Diyarbakır'ın içinde bulunduğu Fırat ve Dicle arasında yer alan Mezopotamya, diğer adıyla Cezire bölgesi, uygarlık yolunda önemli adımların atıldığı bir coğrafya olmuştur. Diyarbakır şehrinin de, coğrafi konumu gereği, bu uygarlığın oluşmasına büyük katkısının olduğu görülmektedir. Diyarbakır'da şimdiye kadar gerçekleştirilen kazı çalışmaları, insanların avcılık ve toplayıcılığı bırakarak, üretime geçmesi ve buna bağlı olarak da bir yeri yerleşim alanı seçmesi yönüyle, şehrin uygarlığa büyük katkısının olduğunu ortaya koymaktadır. Diyarbakır'ın yolların kavşak noktasında olması, şehrin ekonomisini etkilediği gibi aynı zamanda birçok devletin burayı mücadele alanı seçmeleri yönüyle de etkilemiştir.

Biz, uygarlık tarihi yönünden önemli adımların atıldığı, aynı zamanda coğrafi konumu gereği, tarih boyunca birçok devletin ele geçirmek için mücadele ettiği, Diyarbakır'ın tarihinin başlangıçtan İslam Fethine Kadar olan dönemini, kronolojiyi esas alarak araştırdık. Ulaştığımız kaynaklar ölçüsünde şehrin siyasi ve kültür tarihini dönemleri içerisinde birlikte vermeye çalıştık. Ulaştığımız kaynaklarda yer, şahıs, devletlerin kuruluş ve hükümdarların başa geçiş tarihleriyle, savaşların tarihlerinde, farklılıkların olduğunu gördük. Bu sorunu, kaynakları karşılaştırarak tarihlerde en doğrusunu, yer ve şahıs adlarında ise söyleniş ve yazım açısından en uygun olanını seçerek ve dönemlerindeki kullanışlarına dikkat ederek aşmaya çalıştık. Bu değişikliklerin bir kısmına, dipnotlarda yer verdik. Bütün çabalarımıza rağmen eksikliklerimiz olmuşsa şimdiden özür diliyoruz.

2. Kaynaklar

“İslam Fethine Kadar Diyarbakır” adlı araştırmamızın birinci bölümünü hazırlarken öne çıkan kaynakların büyük bir kısmını kazı sonuç raporları ve bu sonuçlar esas alınarak hazırlanmış makaleler oluşturmaktadır. Diyarbakır ve çevresindeki kazı çalışmalarını, özellikle de Çayönü kazılarını anlatan Halet Çambel ve ekibi ile Mehmet Özdoğan ve ekibinin hazırladıkları kazı sonuç raporları ve makaleleri çok önemlidir.

Diyarbakır tarihi açısından önemli olan bir kaynak da, Süryani Mar-Yeşua'nın Vakaayi'nâme'sidir¹. Vakaayi'nâme'nin yazarı Mar-Yeşua, Diyarbakır'a yakın "Zuknin" köyünün manastırının rahibidir. Bu kaynakta 494-505 tarihleri arasındaki vakalara yer verilmiş, Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen Bizans-Sasani savaşları anlatılmıştır. Ayrıca Diyarbakır'ın o dönemde içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal durumu üzerinde de durulmuştur. Biz de Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen Bizans-Sasani mücadelelerini anlatırken bu kaynaktan faydalandık.

Diyarbakırlı Said Paşa'nın hazırladığı "Vilayetin Tarihçesi"², araştırmamızda önemli olan bir diğer kaynak olmuştur. 1302 tarihli Diyarbakır Salnâmesinin sonuna doğru yer alan bu kaynakta, Diyarbakır'ın yazılı dönem tarihinin Osmanlılar'a kadar dönemi anlatılmıştır. Yine Diyarbakır salnâmelerini günümüz yazı diline kazandıran Ahmet Zeki İzgöer'in Diyarbakır Salnâmeleri³ de önemlidir. Bu salnamelerin üçüncü cildinde yer alan Diyarbakır'ın tarihini anlatan Ziya Gökalp'in babası Mehmet Tevfik'in hazırladığı "Vilayetin Malumat-ı Tarihiyesi"⁴ önemlidir.

Abdulgani Bulduk'un yazdığı El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi⁵ de Diyarbakır'ın tarihi geçmişi için önemli bilgiler içerir. Bu kitapta İslam Fethine Kadar Diyarbakır Tarihi anlatıldığı gibi bu dönemden sonrası hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Bu kitap hazırlanırken büyük ölçüde 1302 tarihli Diyarbakır Salnamesinin sonunda bulunan Said Paşa'nın hazırladığı Vilayetin Tarihçesi kısmından faydalanılmıştır. El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi, Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Prof. Dr. Mustafa Öztürk ve Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik tarafından günümüz yazısına kazandırılmıştır.

Basri Konyar'ın Diyarbakır Tarihi⁶, araştırmamızın ikinci ve üçüncü bölümünde öne çıkan kaynaklardan bir tanesidir. Diyarbakır'da baş yazıcılık görevi yapan Basri Konyar, o zamanın valisi B. Fariz Ergun'un talebi üzerine araştırmalar yapmış, özellikle

¹ Süryani Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme, 494-505 Yıllarına Ait Urfa, Amid ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları Bizans-Sasani Savaşları*, Süryaniceden İngilizceye çev. W. Wright, Türkçeye çev. Mualla Yanmaz, İstanbul 1958.

² Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır (1884-1885)*, Sene 1302.

³ *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323(1869-1905)*, c. III-V, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1999.

⁴ Tevfik, "Vilayetin Malumat-ı Tarihiyesi", *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c.III, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1999.

⁵ Abdugani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004.

⁶ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara 1936.

Addeşer ve Maspiro'dan faydalanarak bu kitabı hazırlamıştır. Kitapta Diyarbakır'ın yazılı tarihinin başlangıcından Osmanlılara kadarki dönemi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Yazının kullanılmadığı ve kullanıldığı dönemler ile ilgili bilgilere yer veren yararlandığımız kaynaklar, Füzuzan Kınal'ın Eski Anadolu Tarihi ve Ekrem Memiş'in Eskiçağ Türkiye Tarihi'dir⁷. Bu eserlerden Diyarbakır tarihini aydınlatan bilgilere ulaşılmaktadır.

Diyarbakır'ın Asur dönemi ile ilgili bilgiler içeren kaynaklardan olan Kemalettin Köroğlu'nun Üçtepe⁸ eseri, büyük ölçüde, Diyarbakır sınırları içerisindeki Asur dönemi yerleşimi olan Üçtepe'deki kazılara ve Asurların bıraktığı yazılı belgelere dayanılarak hazırlanmıştır. Erol Sever'in Asur Tarihi⁹ adlı eseri ise Asurların genel tarihini anlatırken Diyarbakır'daki Asur hakimiyeti ile ilgili önemli bilgilere de yer vermiştir. Veli Sevin'in Üçtepe Kazıları¹⁰ adlı küçük kitabı da Asur dönemi ile ilgili önemli bir kaynaktır.

Şemseddin Günaltay'ın Yakın Şark II Anadolu, Yakın Şark IV, Yakın Şark Elam Mezopotamya¹¹ ve İran Tarihi eserleri araştırmamızın ikinci bölümünde öne çıkan kaynaklardan birkaçıdır. Bu eserlerde, Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Mezopotamya'da ve Anadolu'da yaşananlara yer verilmiştir. İran Tarihi¹² eserinden ise Pers İmparatorluğu, İskitler, Darius ve Büyük İskender dönemlerindeki Diyarbakır tarihi ile ilgili bilgilere ulaşılmaktadır.

Gregory Abu'l-Farac'ın hazırladığı Abu'l-Farac Tarihi¹³, Büyük Mikael'in Vakaayi'nâmesi esas alınarak hazırlanmıştır. Kaynak bir kroniktir. Bu kaynaktan Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen Bizans-Sasani savaşları ile ilgili önemli bilgilere ulaşılmaktadır.

⁷ Füzuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1998. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 1995.

⁸ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, Ankara 1998.

⁹ Erol Sever, *Asur Tarihi*, İstanbul 1996.

¹⁰ Veli Sevin, *Üçtepe Kazıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1989.

¹¹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş İstilasına Kadar*, Ankara 1987. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV Perslerden Romalılar'a Kadar Selevkoslar, Nebatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, Ankara 1987. Şemseddin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Ankara 1987.

¹² Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, c. 1, Ankara 1948.

¹³ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarih*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987.

Raymond Furon'un İran¹⁴ adlı eserinde, Diyarbakır'da hakimiyet kuran Medler, Kiyaniyan adını verdiği Persler, Büyük İskender, Selevkoslar, Partlar ve Sasaniler anlatılmaktadır. Arif Müfid Mansel'in Ege ve Yunan Tarihi adlı eserinden ise Pers, Büyük İskender ve Selevkoslar dönemleri ile ilgili bilgiler yer alır.

Araştırmamızın Roma dönemi ile ilgili gelişmelerini yazarken öne çıkan önemli bir kaynak, Oktay Akşit'in Roma İmparatorluk Tarihi'dir¹⁵. Bu kitapta M. S.193 ile 395 yılları arasındaki gelişmeler, imparatorların dönemleri esas alınarak anlatılmıştır.

Diyarbakır'ın Bizans dönemini hazırlarken faydalandığımız kaynaklardan bir tanesi Georg Ostrogorsky'in Bizans Devleti Tarihi'dir¹⁶. Bu kaynakta 324 yılından başlayarak Bizans Devleti'nin nasıl oluştuğu ve Bizans Devleti'nin 1452 yılına kadarki gelişmeleri anlatılmıştır. Kitapta Bizans'ın siyasi tarihinin yanında, imparatorların kendi dönemlerinde yaptıkları düzenlemelere de (ordu, din, idare, kültür) yer verilmiştir.

Edward Gibbon'un Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi adlı eseri özellikle Justinianus dönemi¹⁷; Charles Diehl'in Bizans İmparatorluğu Tarihi¹⁸ Herakliyus dönemi ile ilgili bilgilere ulaştığımız önemli kaynaklar olmuştur. Ayrıca Judah Benzion Segal'in Edesse (Urfa) Kutsal Şehir¹⁹ adlı eserinden de Diyarbakır'ın Bizans dönemi ile ilgili önemli bilgilere ulaşılmaktadır.

M. Şefik Korkusuz'un Seyhatnamelerde Diyarbakır²⁰ adlı eseri, batılı gezginlerin ülkemizde edindiği izlenimlerin Diyarbakır'ı ilgilendiren kısımlarının alınarak Türkçe'ye çevrilmesiyle oluşmuştur. Bu kitapta yer alan ve bizim de araştırmamızda faydalandıklarımızdan bazıları J. S. Buckingham'ın "Mezopotamya'da Yolculuklar", Helmut Von Moltke'nin "Moltke'nin Türkiye Mektupları"dır.

Diyarbakır tarihi açısından önemli olan ve bizim çokça faydalandığımız kaynaklardan bir diğeri de I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır

¹⁴ Raymond Furon, *İran*, çev. Galib Kemali Söylemezoğlu, İstanbul 1943.

¹⁵ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, (M. S. 193-395), İstanbul 1970.

¹⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1981.

¹⁷ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, IV, çev. Asım Baltacıgil, İstanbul 1994

¹⁸ Charles Diehl; *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Türkçeye çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, İstanbul 1937.

¹⁹ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, çev. Ahmet Aslan, İstanbul 2002.

²⁰ *Seyhatnamelerde Diyarbakır*, Haz. M. Şefik Korkusuz, İstanbul 2003.

Sempozyumu'dur²¹. Bu kaynak, farklı yazarların Diyarbakır ile ilgili yazdıkları makalelerden meydana gelmiştir. Kaynakta yer alan faydalandığımız makalelerden bazıları Mehmet Tezcan'ın "Hunların Anadolu'da İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler", Abdulhalik Bakır'ın "Klasik İslam Kaynaklarında Amida (Diyarbakır) ile ilgili Bazı Kayıtlar Ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", Canan Parla'nın "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler" gibi makaleler yararlandıklarımızdan bazılarıdır. Mehmet Tezcan'ın "Hunların Anadolu'da İlk Görünüşleri" adlı makalesi, 359 yılında Diyarbakır'da yaşanan Bizans-Sasani mücadelesini, bizzat mücadelenin yerli şahidi olmuş, Antakya'da doğmuş bir Yunanlı olan Ammianus Marcellinus'tan çokça alıntı yaparak aktardığı için çok önemlidir.

Şevket Beysanoğlu'nun hazırladığı Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi'nin birinci cildi²², araştırmamızı hazırlarken yol gösterici olmuştur.

Bu anlattığımız kaynakların dışında Mükrimin Halil Yinanç'ın "Diyarbakır"²³, Nejat Göyünç'ün "Diyarbakır"²⁴ ansiklopedi maddeleri ile Belazuri'nin Fütûhü'l Büldan²⁵ adlı eseri de araştırmamız içinde zaman zaman öne çıkan kaynaklardır. Araştırmamızda yararlandığımız ama burada yer veremediğimiz daha birçok kaynak bulunmaktadır.

---

²¹ I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, (20-22 Mayıs), Diyarbakır 2004.

²² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Ankara 1996.

²³ Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, c. 3, İstanbul 1963.

²⁴ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994.

²⁵ Belazuri, *Fütûhü'l-Büldan I*, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1955.

GİRİŞ

I- TARİH İÇERİSİNDE DİYARBAKIR'A VERİLEN ADLAR

Diyarbakır şehri, tarihi devirler boyunca farklı adlar ile anılmıştır. Bu adlar Asur kaynaklarında “Amidi”; Part, Ermeni ve Süryani kaynaklarda “Amid”; Roma kaynaklarında “Amida”, Arapça kaynaklarda “Amid” olarak geçmektedir¹.

Şehrin ilk adı, Asur hükümdarı Adad Nirari (M.Ö. 1310-1281)nin bir kılıç kabzasında Amidi veya Amedi olarak yazılmıştır². Amidi adı, M.Ö. 800, 762, 726 ve 705 yıllarından kalma Asurlu valilerin adlarını bildiren belgelerde de geçmektedir. Bu adın, şehrin ve bölgenin egemen halkı olan Subaru (Hurri) lardan kaldığı kabul edilmektedir³. Bir kaynak ise Orta Asyalılardan kalan bu adın, bir yerli ilah-put veya boy oymak ile alakası olduğunu tahmin edildiğini belirtmektedir⁴. Asurluların, bu Dicle'nin yukarı havzasına verdikleri temel isim ise Nairi'dir⁵.

305 yılında Hıristiyanlığın Arsaklı II.Tiridat döneminde kabulünü bildiren Agathangelos'un eserinden aktarılanlara göre, şehir “Amid” diye anılır ve Süryani kaynaklar ile 639 yılından beri Arapça eserlerde de bu adla tanınır⁶. Süryani kaynaklarda Amid ile birlikte beşik anlamına yakıştırılarak gırtlak “O”su ile Omit, bazılarında ise Emit, Amide şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir⁷.

Romalılar zamanında, 349 yılında yapılan ilk onarımdan sonra şehre AUGUSTA ismi verilmişse de, bu isim tutunmamış ve sonra da unutulmuştur⁸. Roma Tarihçisi Antakyalı Ammianus Marcellinus, M.S. 359 yılında gördüğü bu şehirden “Amide” diye

---

¹ Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, Ankara 1969, s. 84.

² İslam Çetin, Celil Şengül, İlhami Şengül, Salih Kulaksız (Aktaranlar), *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giyisileri*, Ankara 1994, s. 7.

³ “Diyarbakır”, *Türk Ansiklopedisi*, c.13, Ankara 1966, s. 378. İslam Çetin VD., *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giyisileri*, s. 7.

⁴ M. Fahrettin Kırzıoğlu, “Tarih Boyunca Diyarbakır”, *Turizm Mecmuası*, c. 6, S. 11 /20, (Aralık), Ankara 1962, s. 14.

⁵ Arnold Toynbee, *Tarihte Diyarbakır*, *Kara-Amid*, 2 / 6-7, Ankara 1970, s. 122.

⁶ “Diyarbakır”, *Türk Ansiklopedisi*, s.378.

⁷ İslam Çetin VD., *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giyisileri*, s. 7.

⁸ “Diyarbakır”, *Türk Ansiklopedisi*, s. 378. İslam Çetin VD., *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giyisileri*, s. 7.

bahsetmiş⁹, Marcellinus'tan başlayarak Yunan ve Latin kaynaklarında şehir "Amida" diye yazılmıştır¹⁰. Amida, Roma İmparatorluğu ile İranlılar (önce Partlar, sonra Sasaniler) arasındaki savaşlar dönemini anlatan tarih yapıtlarında çok anılmıştır. Bilge Umar'a göre bu Amida adı (Ana Tanrıça) kök sözcüğü ile wanda / anda / ada takısının çeşitlemesi olan inda / ida takısından türetilmiştir; "ama / ma tapınıcısı" (halk) demektir ve Amada, Amanda, Manda, Mada adlarının bir diğer çeşitlemesidir¹¹.

Diyarbakır şehrinin, Yakutça'da bakır sikke anlamında "Amiday" adıyla anıldığı yolunda bilgiler de vardır¹². Diyarbakır, geniş bir alanda bakır diyarıdır. Bilinmeyen zamanlardan beri kuzeyi güneye bağlayan bütün ticaret ve askeri yollar, Karacadağ volkanının Dicle yatağına doğru sürdüğü bazalt tabakalar üzerinde düğümlenir. Bu yollardan, daha çok maden ve maden ürünü nakledildiği için düğüm noktalarına Amidağ denilmiştir. Madenci Türkler, bu sahaya geldikleri zaman merkez noktasına bakır ve daha çok maden demek olan Amidağ adını vermişlerdir¹³. İlk önceleri bakır diyarı anlamıyla Amiday denilen bu yerlere sonradan gelen Türklerin, bu eski Türk sözünü, bakireli manasıyla Diyarbakır şekline koyduğu öne sürülmektedir. Bu söz de Arap dili avam etimolojisiyle Diyarı Bekir şeklini almıştır¹⁴.

Şehrin eski adı olan "Amida", İslami dönemde "Amid" şeklini almıştır¹⁵. Amid adının manası ve hangi dilden türetildiği konusunda kaynaklarda farklı bilgiler yer aldığını yazan Nejat Göyünç'ün, Mardin Süryani Metropolidi Hanna Dolapönü'nden aktardığına göre Amid, Süryani dilindeki "emed" (ümid) kelimesinden gelmektedir. O civardaki bazı şehir ve köy isimlerinin Süryani asıllı oluşlarını ve bir kısım dağ

⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır", s. 14.

¹⁰ "Diyarbakır", *Türk Ansiklopedisi*, s. 378.

¹¹ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 62.

¹² Hasan Reşit Tankut, *Diyarbakır Adı Üzerine Toponomik Bir Tetkik*, Ankara 1937, s. 6. Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 247.

¹³ Hasan Reşit Tankut, *Diyarbakır Adı Üzerine Toponomik Bir Tetkik*, s. 7.

¹⁴ "Diyarbakır Adı Üzerine Çalışmalar", *Türk Dili Türkçe-Fransızca Belleten*, S. 29-30 (Haziran), İstanbul 1938, s. 87.

¹⁵ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 464.

köylerinde bu şehir için hala Emid denildiğini göz önünde bulunduran Nejat Göyünç, bu görüşü dikkate değer görmüştür¹⁶.

Amid adı hakkında bazı kaynakların Arapça kaynaklardan aktardığı bilgiler ise şöyledir: Yakut el-Hamevi'den aktarılan bilgiye göre Diyarbakır'ın Amid kelimesi ile isimlendirilmesi, bölgenin İslam öncesi Bizans dönemlerine kadar uzanmaktadır¹⁷. Bekri'den aktarılan bilgiye baktığımızda şehrin isimlendirilmesi, Meyden b. İbrahim'in çocuklarından Amid b. el Belenda'ya nisbetle şehre bu isim verilmiştir¹⁸. İbnu'l-Cevzi'den aktarılan bilgide ise İran kisralarından Kubaz'ın Rum bölgesine yaptığı bir sefer sonucunda şehri kurarak, şehre Amid ismini verdiği tahmin edilmektedir¹⁹. Yakut el-Hamevi'den aktarılan baktığımızda, Amid kelimesinin büyük bir ihtimalle Rumca bir kelime olduğu, aynı zamanda Arapça'da "el-Emed" kelimesinin çok fazla manasına geldiği, bu nedenden dolayı bir kişi aşırı kızdığında "Hüve Amid" "o çok fazla kızmıştır" denildiği anlaşılmaktadır. Şehir güzelliği ve sarplılığı ile onu ele geçirmeye çalışanları kızdırmıştır.

Bekri'nin, şehrin adının Hz. İbrahim'in torunlarından Amid'in adından alındığı şeklindeki görüşüne Abdulhalik Bakır, ihtiyatlı baksa da bazı yönlerden bu görüşün doğruluk payının yüksek olduğunu söylemektedir. Hz.İbrahim'in hayatının bir kısmının, bu şehre çok uzak olmayan Harran şehrinde geçmesi, şehrin M.Ö. 2300 yılından beri bir yerleşim merkezi olması ve kalesinin bir kısmının M.Ö. IV. yüzyıldan kaldığının sanılması, bu görüşün doğruluk derecesini artırmaktadır. Yakut el-Hamevi'nin şehrin adıyla ilgili görüşleri ve kelimenin Arapça'da kökünün olduğunu ortaya koyması, bunun öyle olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla muhtemelen Romalılar, şehri "Amida" olarak adlandırırken, Arapça'da geçen "Amidetün" kelimesinin telafuzu olan "Amide" kelimesini kullanmaktaydılar. Romalılar, şehir için kullandıkları "Amida" adının farkına varamadığından dolayı böyle bir ismin, yani "Amid" kelimesinin bir kasaba veya şehirden çok, bir yer veya bölge için kullanabileceğini ifade etmiştir. Çünkü

¹⁶ Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7, Nisan 1968, s. 76.

¹⁷ Cem Zorlu, "İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 849.

¹⁸ Cem Zorlu, "İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır", s. 849. Abdulhalik Bakır, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar Ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 837.

¹⁹ Cem Zorlu, "İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır", s. 850.

Arapça'da kasaba ve şehir adları “müennes” (dişi), yer ve bölge adları ise “müzekker” (erkek) olarak kabul edilmektedir. Bu da Romalıların kullandığı “Amida” adının, köken olarak Rumca bir kelime olmadığını, aksine Arapça veya Arapça'yı besleyen diğer ölü dillerden birisine ait bir kelime olduğunu ortaya koymaktadır²⁰.

Gerek Rumca olduğunu ifade eden, gerek İbrahim'in çocuklarından ismini aldığını belirten, gerekse Kisra Kubaz tarafından kurulduğunu işaret eden bütün bu bilgiler ışığında denebilir ki, Amid kelimesinin kente isim olarak verilmesi İslam öncesi döneme rastlamaktadır. Bu ismin Arap cahiliyye döneminin şiirlerinde geçmesi de bu tezi desteklemektedir. Bu kelime, eserleri günümüze ulaşan ilk İslam Coğrafyacıları tarafından da bu şehrin adı olarak kullanılmıştır²¹.

Akkoyunlular ve Artuklu

lar zamanında, Diyarbakır'a Kara Amid denilmekte ve XVIII. yüzyılın ortalarında bile bu ismin kullanıldığı görülmektedir²². Türklerin buraya Kara Amid adını vermelerinin nedeni şehirdeki surların ve binaların neredeyse tümünün siyah taştan yapılmış olmasındandır²³. Basri Konyar da şehrin çepeçevre kara taştan yapılmış yüksek bir duvar ile çevrilmiş olmasından dolayı, Türklerin buraya Kara Amid dedikleri hakkında aynı görüştedir²⁴. Kara Amid adı, bazı Arapça kaynaklarda bu adın tercümesi olan²⁵ Âmid-i Sevda²⁶, Âmidü's-Sevda olarak yazılmıştır²⁷. Bazı kaynaklarda Amid'e Amod denildiği de görülmektedir²⁸.

²⁰ Abdulhalik Bakır, “Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar Ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi”, s. 838.

²¹ Cem Zorlu, “İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır”, s. 850.

²² “Diyarbakır”, *Türk Ansiklopedisi*, s. 378.

²³ J. S. Buckingham, “Mezopotamya'da Yolculuklar”, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Haz. M. Şefik Korkusuz, İstanbul 2003, s. 99. “Diyarbakır”, *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, c. V, s. 404.

²⁴ Basri Konyar, *Diyarbakır Kitabeleri*, c. 2, Ankara 1936, s. 8.

²⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Ankara 1996, s. 4. İslam Çetin VD., *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giyisileri*, s. 7.

²⁶ *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, c. 5, İstanbul 1999, s. 195.

²⁷ Tevfik, “Vilayetin Malumat-ı Tarihiyesi”, *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, c. 3, İstanbul 1999, s. 254.

²⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 4.

İran müverrihleri tarafından bazen İmâd, bazen Hâmîd ve bazen de Hamîd şeklinde adlandırılırken²⁹ Timur'un yayılmasını anlatan Zafernâme'de şehir Kara Kale ve Karaca Kale adıyla anılır³⁰.

Şehrin daha sonraki adı olan Diyarbakır'ın kullanılmasına baktığımızda, Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rabia Arapların Bekr b.Vail kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyar Bekr veya Diyar-ı Bekr adına dayanır³¹. Rabi'a Araplarının iki büyük kabilesinden olan Bekr b. Vail, el-Cezire'nin doğusuna yayılmıştı. Bekr kabilesi, Dicle kenarlarında göçebe yaşıyordu. İslam fethinden sonra, Bekr kabilesine mensup muhtelif halk ve bilhassa bunlardan Şeybanlar, Dicle ile bunun ilk kollarının etrafına daha fazla yayıldılar, açılan şehir, kasaba ve kalelere yerleşmeye başladılar³². Daha sonraları Bekr kabilesinin işgal ettiği bu yerler, kabilenin mensup olduğu Rabia reisinin yurtlarından ayrılmak gayesiyle Bilad-ı Bekr veya Diyar-ı Bekr adıyla adlandırıldı. Bu isimlerin hangi yıldan itibaren kullanılmaya başladığı tespit edilememekle beraber, VII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği tespit edilmektedir³³. Diyar-ı Bekr, Osmanlı hakimiyeti döneminde Diyarbakır şeklini alarak, Amid şehri ve sancağı merkez olmak üzere teşkil edilen beylerbeyliğinin adı olmuş, XVII. yüzyıldan sonra ise şehir merkezi için kullanılmaya başlanmıştır³⁴.

Coğrafya ve tarih kitaplarında Dikrankerd³⁵ veya Tigranekerd'in³⁶ Diyarbakır'ın eski ismi olduğu söylenmişse de³⁷ son yüzyıllarda yapılan araştırmalar, günümüz Silvan (Meyyafarikin, Nfirkert) üzerinde yoğunlaşmıştır³⁸.

²⁹ M. Halil Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, c. III, İstanbul 1963, s. 621.

³⁰ Nizameddin Sami, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Ankara 1949, s. 184. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 4. İslam Çetin VD., *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giysileri*, s. 7-8. "Diyarbakır", *Türk Ansiklopedisi*, s. 378.

³¹ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, s. 464.

³² Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, s. 606.

³³ Ali Sevim, "İslami Devirde Güney-Doğu Anadolu", *Çeşitli Yönleri ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu, VIII. Türk Tüberküloz Kongresi (15-18 Mayıs)*, Diyarbakır 1967, s. 21.

³⁴ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, s. 465.

³⁵ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır (1884-1885)*, sene 1302, s. 9. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c. 3, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1999, s. 376. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004, s. 3.

Evliya Çelebi'den aktarılanlara göre Diyarbakır adı “Diyar-ı Bıkr”den gelmektedir. Bu kelimenin anlamı “Kız Kenti”dir. Evliya Çelebi, bu adın kaynağını şu söylenceye dayandırarak açıklamıştır: “Yunus Peygamber, Musul’dan Diyarbakır bölgesine gelir. Bir süre burada oturur. O sırada Diyarbakır’da güzelliği dillere destan Amida adında bir kız hükümdarlık etmektedir. Kız hükümdarı, halk çok sevmektedir. Yunus Peygamber, konuşup görüşerek Amida’ya kendi dinini kabul ettirir; Diyarbakır Kalesi’nin planını çizerek ona verir. Kız da kara taşlarla bu kaleyi yaptırır. Kale bitince Yunus Peygamber; “Kal’anız mamur olsun gönlünüz sürur dolsun diye dua eder. O günden sonra kentin adı “Kız Kenti” anlamında “Diyar-ı Bıkr” olur³⁹.

Diyarbakır adının, Diyarbakır olması ise şöyledir: Mustafa Kemal Atatürk’ün 15 Kasım 1937 Pazar akşamı Halkevinde; “Aziz Diyarbakırlılar” diye başlayan konuşması sonunda şehrin adı değişmiştir⁴⁰. Sonunda şehrin ismi 10 Aralık 1937 gün ve 7789 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Diyarbakır olarak kesinleşmiştir⁴¹. Böylece 1937 yılına kadar şehrin adı Diyarbakır’ken, bu tarihten itibaren Diyarbakır olmuştur⁴².

II- DİYARBAKIR ŞEHRİNİN COĞRAFİ KONUMU

Diyarbakır şehrinin coğrafi konumu üzerinde durmadan önce, Diyarbakır’ın coğrafi konumu ile bağlantısı açısından büyük önemi olan Mezopotamya, Cezire ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi kavramaları üzerinde durmak gerekir.

---

³⁶ Hasan Reşit Tankut, *Diyarbakır Adı Üzerine Toponomik Bir Tetkik*, s. 3. Canan Seyfeli, “Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumlar”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s.764.

³⁷ Said Paşa, “Vilayetin Tarihçesi”, *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, s. 9. Said Paşa, “Vilayetin Tarihçesi, *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3 , s. 376. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*, s. 3.

³⁸ Canan Seyfeli, “Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları”, s. 765.

³⁹ Mustafa S. Kaçalın, “Evliya Çelebi’de Diyarbakır”, *Diyarbakır:Müze Şehir*, Hazırlayanlar: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s. 109-110. “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, c. 4, İstanbul 1982, s. 2321.

⁴⁰ “Diyarbakır”, *Türk Ansiklopedisi*, s. 378.

⁴¹ İslam Çetin VD., *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giyisileri*, s. 8.

⁴² Metin Tuncel, “ Bugünkü Diyarbakır”, *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 471. Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *DİA*, s. 465.

1. Mezopotamya, Cezire, Güneydoğu Anadolu Bölgesi

Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirleri ile sulandığı için ırmaklar arası adı verilen memleketin adıdır. Doğuda İran, kuzeyde Doğu Anadolu Bölgesi, güneyde Basra Körfezi, güneybatıda Arabistan, batıda ise Suriye ile çevrilmiştir. Mezopotamya, Orta Asya'dan cihana yayılan Neolitik medeniyetin Ön Asya'da ilk inkişafı olması nedeniyle eski çağ tarihi açısından çok önemli yere sahiptir⁴³.

Cezire hakkında ise kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Ramazan Şeşen'in verdiği bilgilere bakıldığında Cezire, İslam coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya verilen addır. Ceziretü Asur, İklimü Asur da denilen bu bölge Dicle'nin doğusunda kalan Meyyafarikin (Silvan), Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alır. Ancak bu bölgenin tarihi sınırları sürekli değişiklik göstermiştir.

Cezire'nin batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Bölgenin doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak bulunur. Cezire, İslam'dan önce ve İslam tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre "Diyarımudar, Diyarirebia ve Diyaribekr" olmak üzere üç tarihi bölgeye ayrılmıştır. Diyarbakır, Cezire'nin Diyaribekr kısmında yer alır⁴⁴.

Said Paşa'nın ve Abdulgani Bulduk'un kaynaklarında, Cezire hakkında farklı bilgiler yer alır. Bu kaynaklara göre Cezire, Asya Kitası'nda, Fırat ile Dicle nehirleri arasında dar ve uzun bir alanın adıdır. Kuzey Yarımkürenin 33 derece 50' ile 39 dereceleri arasında yer alır⁴⁵. Buraya eski Yunanlılar Mezopotamya, Araplar Cezire adını vermişlerdir⁴⁶. Aramice adı Naharene'dir⁴⁷. Cezire'nin sınırları kuzeyde Keban kasabasının önünden geçen Fırat nehrinden başlar ve batıya doğru Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe ve Hille beldelerinden geçerek güneyde bulunan Divaniyye'ye yaklaştıktan sonra doğuya yönelir. Hadise, Musul, Cezire-i İbni Ömer ve Hasankeyf taraflarını içine alarak Tepe Horbus (Batman) şehrine ulaştıktan sonra kuzeye yönelir.

⁴³ M. Şemsedin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Ankara 1987, s. 187.

⁴⁴ Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 509.

⁴⁵ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 3. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 375. Abdugani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 1

⁴⁶ *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c. 5, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1999, s. 84. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 1.

⁴⁷ Basri Konyar, *Diyarbekir Tarihi*, c. 1, Ankara 1936, s. 29.

Oradan Meyyafarikin (Silvan), Tercil (Hazro), Atak (Lice) ve Hani kasabalarından geçerek, Palu önünden Murat nehrine ulaşır. Bu sınırlar Cezire'nin en geniş sınırlarını oluştururken, İslam fetihleri sırasında Diyarbakır'dan başlayarak, Tikrit'e kadar uzanan kısma "Cezire" adı verilmiş, ondan ötesi "Irak-ı Arab" a dahil edilmiştir. Eyyubiler zamanında ise Musul, Cezire'den ayrılarak Diyarbakır vilayetinin sınırları (Harput, Urfa ve Resül-Ayn) Cezire sayılmıştır⁴⁸. Bugün Cezire bölgesinin kuzey yarısı Türkiye, güney yarısı ise Irak toprakları içerisinde bulunmaktadır. Burası aynı zamanda Münbit Hilal'in orta kısmını oluşturur⁴⁹.

Cezire bölgesi, kıtalar arası geçiş noktalarının merkezi durumundadır. İran'dan Suriye ve Mısır'a, Basra ve Bağdat'tan Anadolu'ya giden ticaret yolları Cezire bölgesinden geçmekte olduğundan, burası önemli bir ticaret merkezi konumundadır. Bu önemli konumundan dolayı Cezire bölgesi askeri ve siyasi bakımdan çok hareketli bir bölge, en eski çağlardan beri büyük güç merkezlerinin kesişme noktası olmuştur. Doğuda Pers, batıda Roma, güneybatıda Mısır gibi tarihin en büyük imparatorlukları arasında devamlı olarak bir mücadele sahası olmuştur. Bugün dahi Cezire bölgesinin bu özelliğini devam ettirmesi ilginç olup, bu ise Cezire'nin coğrafi ve tarihi özelliğinden ileri gelmektedir⁵⁰.

Türkiye'nin bölgelerinden birisi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesine gelince, coğrafi olarak birbirinden tümüyle farklı özellikler gösteren iki bölgenin, ortalama yüksekliği 1000 metreyi geçen yüksek dağlar ve dağ arası ovalar ile kaplı Doğu Anadolu Bölgesi ile ortalama yüksekliği 200 ile 300 metre arasında değişen, kum ve taş çöllerleriyle kaplı geniş düzlüklerin bulunduğu Arabistan platformunun arasındaki geçişi sağlar. İki bölgenin gerçek sınırı, Güneydoğu "Bereketli Hilal"inin tepe noktası olarak da bilinen Doğu Toros silsilesidir. Zengin bir bitki örtüsüne ve av hayvanı çeşitliliğine sahip olmanın yanı sıra bu bölge, maden yatakları ve alet yapımında kullanılan kayalık türleri bakımından da son derece zengindir. Toros yayınının hemen güneyinde, ortalama yüksekliği 600-800 metre arasında değişen bir geçiş bölgesi, eşik bulunmaktadır. Bu eşik bölgesinde, iklim bakımından Doğu Anadolu'nun sert karasal ikliminden de, güneyin kurak ortamından da çok daha elverişli koşulların bulunması nedeniyle burada

⁴⁸ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 1.

⁴⁹ Ramazan Şeşen "Cezire", *DİA*, s. 509.

⁵⁰ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. XIX-XX.

çok geniş bir coğrafya içinde yaşam için en uygun doğal çevre ortamının söz konusu olduğu görülür⁵¹.

2. Diyarbakır'ın Coğrafi Konumu

Diyarbakır Havzasının en büyük yerleşim merkezi olan Diyarbakır, aynı zamanda Güneydoğu Anadolu Bölgesinin de en büyük ve en önemli şehridir. Şehir, aynı adı taşıyan havzanın batısı yarısında⁵², Toros dağlarının güneyinde, Yukarı Dicle havzasında, Dicle nehrinin sağ kıyısında, denizden 650 metre yükseklikte, Karacadağ'ın lavları üzerinde kurulmuştur⁵³. 37 derece 30 dakika -38 derece 43 dakika kuzey enlemleri ile 40 derece 37 dakika- 41 derece 20 dakika doğu boylamları arasında bulunmaktadır⁵⁴. Arap kaynaklarından aktarılan bilgiye göre, tarih ve coğrafyacılar tanıyıp bildikleri dünyayı bölgelere ayırmışlar ve Amid'in de içinde yer aldığı Diyar-ı Bekr'i beşinci iklim (iklim-i hamis) içinde göstermişlerdir⁵⁵.

Kuzeyde Toros Dağları, batıda Karacadağ, güneyde Mardin tepeleri arasında, ortası çanak gibi çukur bir bölge içerisinde yer alan Diyarbakır, El-Cezire denilen Mezopotamya'nın kuzey ucundadır⁵⁶. Şehrin ne zaman kurulduğu bilinmiyor, ancak şehrin doğu kesiminde bulunan "Fis Kayası" isimli sarp kayalığın İç Kale bölümünün ilk yerleşim yeri olarak⁵⁷ nüveyi oluşturduğu ve küçük çapta bir kalenin burada Hurriler zamanında yapıldığı sanılmaktadır. Kurulduğu günden beri yeri değişmeyen şehirlerden birisi olmuştur⁵⁸. Diyarbakır, doğudan Muş, güneyden Mardin ve Urfa, batıdan kısmen

⁵¹ Mehmet Özdoğan, *Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış*, Ankara 2002, s. 21.

⁵² Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, Ankara 1969, s. 84.

⁵³ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri, Mukarnas, Geometri, Orantı*, Diyarbakır 1996, s. 13. Besim Darkot, "Diyarbakır", *İA*, c. III, İstanbul 1963, s. 601.

⁵⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 1. İslam Çetin VD., *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giyisileri*, s. 8.

⁵⁵ M.Faruk Toprak, "Arap Kaynaklarında Diyarbakır", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Hazırlayanlar: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s. 131-132.

⁵⁶ İslam Çetin VD., *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giyisileri*, s. 8.

⁵⁷ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, s. 11.

⁵⁸ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırım*, Ankara 1983, s. 153.

Urfa, Adıyaman ve Malatya, kuzeyden Elazığ ve Bingöl,⁵⁹ ile doğudan Batman vilayetleri ile çevrilidir.⁶⁰

Diyarbakır şehri, Karacadağ sönmüş volkan kütesinden çıkıp, üçüncü zamanın kumlu, killi ve kireçli tabakaları koyu renkli kalın bir örtü gibi örten bazalt lavlarının meydana getirdiği yaylanın Dicle vadisine takriben 100 metre irtifadan hakim dik kenarı üzerinde, sahanlık şeklinde, düz bir zemine yerleşmiştir. Bu zeminin, bir taraftan dik yarlar ile çevrilmesi ve Dicle'nin bir büklümü ile yarı kuşatılmış olması, mevkiin sur inşası ile müdafaasını kolaylaştırmış, müstahkem şehir, işlek yollar üzerindeki münakale faaliyetini, göçebe kavimlerin taarruzundan korumak, kervanlar için emin bir durak yeri ve eşya deposu temin etmek gibi rolleri üzerine almıştır⁶¹.

Diyarbakır, ana yollar üzerinde kurulmuş müstahkem bir şehir ve ticaret merkezi olarak tarihi çağlar boyunca daima büyük bir önem taşımış ve coğrafi mevkii dolayısıyla büyük bir gelişme göstermiştir. Kuzeydeki dağlık yaylalar ile güneydeki step düzlükleri ve çöller arasında yerleşmeye elverişli bir alanda yer alan şehir⁶², yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Anadolu ve Suriye'den Irak'a uzanan ve Akdeniz'i Basra Körfezine bağlayan bu yoldan Diyarbakır'a ayrılan bir kol da Harput ve Sivas üzerinden Samsun'a uzanmaktaydı. Böylece Mezopotamya'yı Karadeniz'e bağlıyordu. Bir diğer yol da Bitlis ve Van üzerinden Azerbaycan ve İran'a bağlanmaktaydı⁶³.

Arnold Toynbee, Diyarbakır şehrinin yer aldığı Dicle nehrinin yukarı havzasından çeşitli istikametlere giden eski yollar hakkında ise şunları aktarmıştır: "Kuzeyde bazı sarp dağ geçitleri ile Erzurum'a, güneydoğuda Mardin, Dara (Roma Kalesi) ve Nusaybin'den Musul'a ve oradan da Dicle nehrini geçerek Irak ve İran'a, güneye doğru Mezopotamya ovalarına ve Güneydoğu Irak'a, güneybatıda Fırat'ın dirseğinden ovalarına ve Güneydoğu Irak'a, güneybatıda Fırat'ın dirseğinden ve bu

⁵⁹ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, İstanbul 1962, s. 1. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 11.

⁶⁰ www. diyarbakir. gov. tr / dharita. asp-28k.

⁶¹ Besim Darkot, "Diyarbakır", *İA*, s. 601-602.

⁶² Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, Ankara 1969, s. 84.

⁶³ Cengiz Can, "Diyarbakır Tarihi Çevre Değerlerinin Kronolojik Yerleşmesi ve Şehir Strüktürü", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Yazar Şevket Beysanoğluna 70. Yaş Armağanı*, Ankara 1991, s. 113.

nehri geçerek Suriye, Filistin ve Mısır'a, kuzeybatıdan da Harput, Malatya üzerinden Sivas'a ve buradan da Türkiye'nin geri kalan kısmına yollar uzanır⁶⁴."

Karayollarının kesişme noktası olan Diyarbakır⁶⁵, Dicle Nehrinin tarihin ilk yıllarından itibaren işlek bir ticaret yolu hizmeti görmesinden dolayı⁶⁶, aynı zamanda kelekler ile yapılan nehir taşımacılığının ilk durağıydı. Asur kabartmalarında görülen kelek desenleri bölge uygarlıklarının Dicle nehrinden ulaşım amacıyla o çağlardan beridir yararlandıklarını belgeler⁶⁷. Kelekler ile mühimmat ve zahire taşımacılığının Diyarbakır'dan Bağdat ve Basra'ya I. Dünya Savaşı'nda da yapıldığı bilinmektedir⁶⁸.

Diyarbakır askeri ve siyasi bakımdan da önemli bir bölge olduğu için tarihte çeşitli halklar ve imparatorluklar arasında mücadele sahası olmuştur⁶⁹. Özellikle Roma İmparatorluğunun doğudaki en büyük sınır kentlerinden birisi olan Diyarbakır, Doğu Roma diğer bir deyişle Bizans İmparatorluğu devrinde de önemini yitirmemiş, değişik bölgelerde ve Anadolu'da üretilen değerler burada birbirine karışmıştır. İlk İslam ordularının görüldüğü yıllardan bu yana da Diyarbakır, yeni düşüncenin ışığı altında, devamlı kültür ve sanat merkezi olma özelliğini sürdürmüştür⁷⁰.

Şehrin coğrafi durumundan dolayı Roma ve Sasaniler arasındaki rekabet genellikle Diyarbakır (Amida) sahasında cereyan etmiş, şehre hakim olan her iki taraf da şehrin surlarını sürekli olarak tahkim ederek, buraya özel müfrezeler yerleştirmişlerdir⁷¹.

Diyarbakır, Uzakdoğu'yu batıya, güneyi kuzeye bağlayan önemli bir kavşakta olduğundan tarihin her döneminde siyasi, askeri önemi yanında canlı bir ekonomi de

⁶⁴ Arnold Toynbee, "Tarihte Diyarbakır", s. 121.

⁶⁵ Cengiz Can, "Diyarbakır Tarihi Çevre Değerlerinin Kronolojik Yerleşmesi ve Şehir Strüktürü",

⁶⁶ Emrullah Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları*, c. 1, Sayı 2'den Ayrı Basım, Ankara 1990, s. 323. Metin Tunçel, "Diyarbakır", *DİA*, s. 284.

⁶⁷ Emrullah Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", s. 323. Cengiz Can, "Diyarbakır Tarihi Çevre Değerlerinin Kronolojik Yerleşmesi ve Şehir Strüktürü", s. 113.

⁶⁸ Emrullah Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", s.326- 327. Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara 1992, s. 76.

⁶⁹ Arnold Toynbee, "Tarihte Diyarbakır", s. 122.

⁷⁰ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 15.

⁷¹ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 103-104.

yaşamıştır. Bu durum değişik etnik topluluğu bir arada tutmayı sağladığı gibi bunlara bağlı olarak ticaret ile dokuma ve debbağlık el sanatları önemini korumuştur. İpek, pamuk, tiftik, sahtiyan, deri, şişe, çömlek, tekstil, bakırcılık, ve kuyumculuk önemli sanat dallarını oluşturmıştır⁷². Diyarbakır (Amid) dan Bağdat'a gönderilen yünden yapılmış atlaslar, yünlü elbiseler, yatak örtüleri, ince makramalar (etrafi işlenmiş örtüler), cibinlik ve ketenden yapılmış kumaşlar el sanatlarının önemli olduğunu ortaya koymaktadır⁷³.

Sonuç olarak vaktiyle Trabzon-Musul-Bağdat yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi olan Diyarbakır şehri, bugün de Anadolu'nun güneydoğusunda birçok yolun kavşağında bulunan en önemli, en büyük şehirlerimizden birisidir. Bu özelliği Diyarbakır'ın, Güneydoğu Anadolu'nun en önemli kültür merkezlerinden birisi olmasını ve hemen her devirde büyük alimler, sanatkarlar yetişmesini de etkilemiştir⁷⁴.

---

⁷² Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s. 15.

⁷³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 143-144.

⁷⁴ Nejat Göyünç, "On Altıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", s. 76.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH ÖNCESİ DÖNEMDE DİYARBAKIR

(----- - M. Ö. 3000)

I- TARİH ÖNCESİ DEVİRLER

1. Taş Devri

Yazısız kültürlerin yaşandığı devirlere, yani tarihten önceki devirlere Prehistorya (Prehistoire) denir. Bu uzun devre, insan yaşamının en eski tarihini kapsamaktadır.

Anadolu'nun Prehistoryası için yapılan sınıflamaya bakıldığında, taş devri kültürlerinin¹ Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik Devir olmak üzere üçe ayrıldığı görülür:

1.1. Paleolitik (Yontma Taş) Devir

Paleolitik (Yontma Taş) Devir, tarihten önceki devirlerin başlangıcı olarak kabul edilir². Bu devir insanları, avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını sürdürürken, mağara ve ağaç kovuklarını kendilerine barınma yeri yapmışlardır³. Paleolitik Devir insanları, buldukları yerlerde besinler tükenince, yiyecek bulabilecekleri alanlara göç ettikleri için tüketici besin ekonomisini oluşturan toplum olarak adlandırılmışlardır⁴.

Avcı ve toplayıcı olan insan, ilk başlangıç ile alt ve orta Paleolitik (Yontma Taş) dönemlerde⁵, günlük işler için kullandıkları araç gereç ve silahlarını taştan kemikten yaparken⁶, üst paleolitik adı verilen teşkilatlı dönemde ise “alet yapan alet” yapımına geçerek teknolojik bir aşama göstermiştir⁷.

---

¹ Füzruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1998, s. 9.

² Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 1995, s. 7.

³ Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s. 8. Füzruzan Kınal, *a.g.e.*, s. 9. Nevin Soyukaya, “Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ankara 1998, s. 286.

⁴ Ufuk Esin, “Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması”, *Toplum ve Bilim*, S. 6-7, (Aralık), İstanbul 1978, s. 3.

⁵ Halet Çambel, “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, *Atatürk Konferansları IV* (1970), Ankara 1971, s. 25.

⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 7.

⁷ Halet Çambel, “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, s.25.

1.2. Mezolitik (Orta Taş) Devir

Paleolitik Devirden sonra, M.Ö. 15.000-8000 yılları arasına tarihlenen, aynı zamanda “Orta Taş” devri adı da verilen Mezolitik Devir başlamıştır⁸. Bu devir, Paleolitik Devirin bir devamı gibidir⁹.

İnsan oğlunun tüketici olduğu, insan hayatının büyük kısmını içine alan Paleolitik ve Mezolitik dönemler, günümüzden yaklaşık olarak, iki milyon yıla yakın bir geçmişten başlayarak 10-11000 yıl öncelerine kadar devam etmiştir¹⁰. Anadolu'nun birçok yerinde, Paleolitik ve Mezolitik Devir yerleşmeleri olduğu gibi, Diyarbakır'da ise Malikli ve Hilar mağaraları bulunmaktadır¹¹.

1.3. Neolitik (Yeni Taş) Devir

Mezolitik (Orta Taş) Devirden sonra, insanlık tarihi açısından çok büyük yeniliklerin olduğu Neolitik (Yeni Taş) Devire geçilmiştir. İnsanlar yaptıkları taş aletleri, kum taşlarına sürterek perdahladıkları için¹² bu devire Cilalı Taş Devri de denilmektedir¹³. Kazıbilimci V.G.Cihilde, “Neolitik Çağ-Cilalı Taş Devri” olarak tanımlanan kültür dönemine, “Neolitik Devrim” kavramını getirerek, kültür aşamalarının ekonomik etkenlerden dolayı ortaya çıktığını vurgulamıştır.

Günümüzden önce yaklaşık olarak 12-10 bin yılları arasında iklimde başlayan değişiklikler doğal çevreyi etkileyince, yeni oluşan duruma bitki ve hayvanların birçoğu uyum sağlayamayarak yok olmuşlardır. Bunun üzerine insanların bir kısmı tüketici olmaya devam ederken, diğer kısmı ise ilk defa bitkileri üreterek ve hayvanları evcilleştirerek üretici bir hayatı başlatmışlardır¹⁴. Bu ilk besin üretim çabaları ile birlikte insanlar yerleşik hayata geçerek köyler kurmuşlardır. Kalıcı yerleşmeler, kentleşme ile

⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 8.

⁹ Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s. 8. Halet Çambel, “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, s. 25.

¹⁰ Halet Çambel, “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, s. 25.

¹¹ Nevin Soyukaya, “Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, s. 286. Nevin Soyukaya, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Haz. Şevket Beysanoğlu, M.Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s. 27.

¹² Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 13.

¹³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 10.

¹⁴ Ufuk Esin, “Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması”, s. 3.

birlikte devletlerin ve imparatorlukların temellerinin atılmasını da beraberinde getirmiştir¹⁵.

Besin üretimine dayanan ekonomi sonucunda nüfusta artış görülürken, toplumda işbölümü ile yeni inanç ve gelenekler ortaya çıkmıştır. İnsanlar doğadaki olaylara müdahale ettikleri gibi kuru ve sulu tarıma da girişmişlerdir. İnsanın kendisine yetenden fazlasını üretmesi ise ticaretin gelişmesini sağlamıştır¹⁶. Arazi kullanma kavram ve bilgisi, planlama, bütçe, aile, mülkiyet, zanaat, toplumsal farklılaşma ve sınıflaşma, bitki ve hayvanların genetik evrimi de üretimin sonuçlarından¹⁷.

Anadolu'da, Neolitik (Yeni Taş) Devirden kalma birçok yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır. Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise Hallan Çemi, Demirköy Höyük ve Çayönü yerleşim yerleri bulunmaktadır¹⁸.

2. Kalkolitik Devri

Kalkolitik kavramı, Hellen dilinde “bakır anlamına gelen khalkos ile “taş” anlamına gelen “lithos”tan türetilmiştir. Kalkolitik devir, “Bakır-Taş Devri” olarak da adlandırılmaktadır¹⁹. İnsanlar, Neolitik (YeniTaş) Devirin sonlarına doğru madeni bulmuşlardır. İlk zamanlar maden, süs eşyası, iğne imalinde kullanılırken, madenin çoğalmasıyla silahlar madenden yapılmaya başlanmıştır. Bunun yanında taş ve obsidiyen aletlerin kullanımı devam etmiştir²⁰.

Anadolu'da yaklaşık olarak M.Ö. 5000-3000 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik Devir'de tarım ve mimari ilerlerken, kullanılan araçlarda da gelişme görülmüştür²¹.

---

¹⁵ Mehmet Özdoğan, *Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış*, Ankara 2002, s. 22.

¹⁶ Ufuk Esin, “Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması”, s. 4.

¹⁷ Halet Çambel, “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, s. 26-27.

¹⁸ Nevin Soyukaya, “Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, s. 287. Nevin Soyukaya, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, s. 28.

¹⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 10.

²⁰ Füzuan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 18.

²¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 10-11.

3. Tunç Devri

Kalkolitik devirden sonra başlayan Tunç Devri, “Eski, Orta ve Yeni” olmak üzere üç bölüme ayrılır. M.Ö. 3000-1200 yılları arasına tarihlenen bu dönemde Anadolu insanı, bakırla kalayı birleştirerek tuncu elde etmiştir. Bu devirde etrafı surlarla çevrili küçük şehir devletleri kurulmuştur²².

II- DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE TARİH ÖNCESİ ARAŞTIRMALARI BAŞLATANLAR VE SÜRDÜRENLER

Diyarbakır’ın da içinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ilk arkeolojik araştırmalar 1898-1899 yıllarında Lehmann Haupt ile W. Belck tarafından başlatılmıştır. Aynı yıllarda E. Huntington, Diyarbakır’ın ilçesi olan Ergani’nin Hilar Köyü’nde araştırmalarda bulunmuştur²³. 1946 yılında ise Türk Tarih Kurumu adına İ. Kılıç Kökten Diyarbakır, Bismil, Silvan ve Ergani çevresinde araştırmalar yapmıştır²⁴.

Yukarı Dicle Havzası’nda araştırma yapmak üzere²⁵, 1963 yılında Prof. Dr. Halet Çambel ve Prof. Dr. Robert J. Braidwood tarafından, İstanbul ve Chicago Üniversitelerinin ortak çabaları ile “Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Karma Projesi” oluşturulmuştur²⁶. 1978-1988 yılları arasında Karlsruhe Üniversitesinden Prf. Dr. Wulf Schirmer, 1990 yılından itibaren Roma Üniversitesinden Dr. Isabella Caneva başta olmak üzere 17 bilimsel kurumun katıldığı proje çerçevesinde ise Çayönü kazılarının yanı sıra, Biris Mezarlığı, Söğüt Tarlası, Girikihaciyen ve Yayvantepe kazıları gerçekleştirilmiştir. Çayönü’nün öneminden dolayı, çalışmalar Çayönü’nde

²² Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s. 13-14.

²³ “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, c. 3, İstanbul 1982, s. 2228.

²⁴ İ. Kılıç Kökten, “1946 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları, Antalya, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep Çevreleri”, *Belleten*, XI/ 41, Ankara 1947, s. 161. “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2228.

²⁵ Aslı Özdoğan, “Ergani Ovası’nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s. 12.

²⁶ Aslı Özdoğan, “Ergani Ovası’nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü”, s. 12. Mehmet Özdoğan, “Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara 2000, s. 14. Mehmet Özdoğan, “Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü”, *İstanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, İstanbul 2001, s. 12.

yoğunlaştırılmış, böylece 1964-1992 yılları arasında 17 kazı mevsimi çalışma yapılmıştır²⁷.

Çayönü kazılarının insanlık tarihi açısından önemi anlaşılınca, bu çevrede ayrıntılı bir yüzey araştırması başlatılmıştır. 1988-1991 yılları arasında Ergani ve Çermik çevresinde yapılan araştırmalar sonucunda, sadece Ergani Ovası'nda, Neolitik devire ait 11 yerleşim merkezi bulunmuştur. Bunlardan en önemlisi Çayönü ile çağdaş olan, Ergani'nin kuzeyindeki Papazgözü'dür. 1986 öncesinde de araştırmalarda görev almış olan Mehmet Özdoğan²⁸, 1986 yılından itibaren Çayönü kazı başkanlığı görevini üstlenmiştir²⁹.

III- ARAŞTIRMALAR SIRASINDA ORTAYA ÇIKAN TARİH ÖNCESİ YERLEŞİM YERLERİ

1. Hallan Çemi

Hallan Çemi Höyüğü³⁰, Batman ilinin Kozluk ilçesinde³¹, Batman Çayı'nın doğu kıyısında bulunan bir yerleşim yeridir³². Günümüzden yaklaşık olarak 10.600-10.000 öncesine tarihlenmekte olan Hallan Çemi, Anadolu'da şimdiye kadar bulunan en erken Neolitik yerleşim yeridir.

Hallan Çemi'de yaşayan insanlar yuvarlak planlı yapılarda otururken geçimlerini avcılık ve toplayıcılıkla yapmışlardır³³.

²⁷ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 12.

²⁸ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s. 14. Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", s. 13.

²⁹ Mehmet Özdoğan, Aslı Özdoğan, Daniella Bar-Yosef, Willem Van Zeist, "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1993)*, Ankara 1994, s. 104.

³⁰ Bu höyük, aslında Diyarbakır şehrinin sınırları içerisinde değildir. Diyarbakır'a yakın olan bu höyüğü vermemizin nedeni, Çayönü yerleşmesi öncesi gelişmeler ile bağlantı kurmaktır.

³¹ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 29. Nevin Soyukaya, "Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisinde Yeri ve Önemi", s. 287.

³² Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 29.

³³ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 30-31. Nevin Soyukaya, "Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 287.

2. Demirköy Höyük

Demirköy Höyük, Diyarbakır'ın Bismil İlçesinin sınırları içerisinde, Batman Çayı'nın batı kıyısındadır. Yapılan kazı çalışmalarından anlaşıldığına göre höyük, Hallan Çemi ile Çayönü arasındaki kronolojik boşluğu doldurmaktadır. Hallan Çemi ve Demirköy Höyük, Çayönü yerleşiminin bir öncüsü olduğunun ve Anadolu'daki kültürlerden etkilenerek geliştiğinin bir kanıtı olarak gösterilebilir³⁴.

3. Çayönü

Çayönü, Torosların güneyinde Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin 7 km. güneybatısında, Hilar (Sesverenpınar) Köyü'nün kuzeyinde, Hilar kayalıkları yakınında Dicle Nehri'nin bir kolu olan Boğazçay'ın kenarında kurulmuştur³⁵.

Çayönü höyüğünde 1964-1991 yılları arasında 16 dönem kazı yapılmıştır. Ortaya çıkan buluntulara göre Çayönü, günümüzden 10 bin ile 5 bin yılları arasındaki dönemle, Neolitik Devir'in tüm gelişimini kesintisiz veren Yakındoğu'daki önemli yerleşim yerlerinden bir tanesidir.

Çanak çömleksiz dönem için yapılan tarihlendirmeye bakıldığında, Çayönü yerleşiminin başlangıcı, günümüzden önce 10.200 tarihine kadar inmektedir. Çanak-Çömleksiz dönem içerisinde altı evre tespit edilen Çayönü'nde, günümüzden önce 8000 tarihinde ise Çanak çömlekli dönem başlamıştır³⁶.

Çayönü'nde çanak çömleksiz ve çanak çömlekli dönemlerin yanı sıra, Kalkolitik, İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda da hayatın devam ettiği, yapılan kazılarda ortaya çıkarılanlardan anlaşılmıştır³⁷.

Çayönü, tahıl üretimine ve hayvanları evcilleştirmeye dayalı köy hayatının en eski örneklerinden olup günümüzde meydana gelen uygarlığın da temelini oluşturmaktadır³⁸. Tarihi bu kadar önemli gelişmelerle dolu olan Çayönü, zamanına

³⁴ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 32. Nevin Soyukaya, "Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 288.

³⁵ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 13.

³⁶ Mehmet Özdoğan, VD., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 105-107.

³⁷ Mehmet Özdoğan, Aslı Özdoğan, Michael Davis, "1989 Yılı Çayönü Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (28 Mayıs-1 Haziran), Ankara 1990, s. 73.

³⁸ 2000'e Beş Kala Diyarbakır, Diyarbakır 1995, s. 119.

göre ileri düzeyde bir mimari ve yerleşme düzeni ile Doğu Akdeniz, Suriye ve Mezopotamya'daki çağdaşlarından ayrılmaktadır³⁹.

4. Tilhuzur (Yayvantepe)

Tilhuzur (Yayvantepe) Höyüğü, Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin⁴⁰ 5 km. güneybatısında ve Çayönü'nün 2 km. doğusunda yer almaktadır⁴¹.

Yayvantepe'de, önce 1991 yılında bir kurtarma kazısı⁴², 1991-1993 yılları arasında ise Prof. Dr. Mehmet Özdoğan başkanlığında kazılar yapılmıştır⁴³. Yayvantepe'de M.Ö. 6. bin ile 5. bin yılları arasındaki geçiş dönemine ait katmanlar bulunmuştur. Çiftçiliğin insan hayatında önem kazandığı, çanak çömlek yapımının yaygınlaştığı, ortaya çıkan buluntulardan anlaşılmıştır⁴⁴. Burada Neolitik Devir, Halaf Kültürü, Son Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ tabakalarının olduğu tespit edilmiştir⁴⁵.

5. Girikihacıyan

Diyarbakır ilinin Ergani ilçesinde bulunan bir diğer yerleşim yeri ise Ekinciler Köyü yakınlarında bulunan Girikihacıyan'dır⁴⁶. M.Ö. 6. bin sonları ile 5. bin başlarına

³⁹ Halet Çambel, Robert J. Bradwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer; "1987 Yılı Çayönü Kazıları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1988, s. 47.

⁴⁰ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s. 15. Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", s. 14. Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 33.

⁴¹ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s. 15. Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", s. 14.

⁴² Mehmet Özdoğan, VD., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 105.

⁴³ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 33.

⁴⁴ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s. 15. Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", s. 14.

⁴⁵ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 33.

⁴⁶ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara 1992, s. 85. Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa - Kültür Turizmi, Koşullar, Olanaklar, Öneriler*, Diyarbakır 1991, s. 28. Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", s. 35.

tarihlenen Girikihacian “Gelişmiş Köy” Evresi⁴⁷ veya İlk Kalkolitik Çağ olarak adlandırılan tarımcı köy topluluklarının ilk örneğidir⁴⁸. Girikihacian’da, Halaf kültürü ile benzer özellikte buluntuların çıkması, bu yerleşim yerini çok önemli kılmaktadır⁴⁹.

Diğer yerleşim yerlerinden Diyarbakır-Silvan Yolu yakınlarında Tilalo Köyünde bulunan Tilalo höyüğünde Bakır Çağ buluntularına⁵⁰, Silvan yakınlarında bulunan Hasun mağaralarında ise yapılan araştırmalarla Kalkolitik, Bakır ve Tunç Çağı tabakalara rastlanmıştır⁵¹.

IV- TARİH ÖNCESİ DÖNEMDE DİYARBAKIR’DA KÜLTÜR VE MEDENİYET

1. Ekonomi

1.1. Tarım

Diyarbakır ve çevresindeki tarih öncesi yerleşim yerlerinin gelişimine bakıldığında günümüzden yaklaşık 10.600-10.000 yıl öncesine tarihlenen Batman ilinin Kozluk ilçesindeki Hallan Çemi’deki insanlar, besin ihtiyaçlarını avcılık ve toplayıcılıkla karşılamaya çalışmıştır. Diyarbakır’ın Bismil ilçesindeki Demirköy Höyük’te de besin üretimine dayalı yaşantının varlığı anlaşılamamıştır⁵².

İlk üretim çabalarının görüldüğü yerleşim yerlerinden birisi Diyarbakır’ın Ergani ilçesine bağlı Ekinciler Köyündeki Girikihacian⁵³, bir diğeri ise Ergani ilçesinde

⁴⁷ Halet Çambel, “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, s. 35. “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1982, s. 2325.

⁴⁸ Nevin Soyukaya, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, s. 34. *2000’e Beş Kala Diyarbakır*, s. 120.

⁴⁹ Halet Çambel, “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, s. 35. Mehmet Özdoğan, “Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları”, s. 15. Mehmet Özdoğan, “Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü”, s. 14.

⁵⁰İ. Kılıç Kökten, “1946 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları, Antalya Diyarbakır, Urfa, Gaziantep”, s. 161. Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi*, s. 28. “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2231.

⁵¹ Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi*, s. 28.

⁵² Nevin Soyukaya, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, s. 29-32. Nevin Soyukaya, “Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, s. 287-288.

⁵³Halet Çambel, “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, s. 35. Nevin Soyukaya, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, s. 34.

bulunan çiftçiliğe dayalı yaşam biçiminin yerleştiği Tilhuzur (Yayvantepe) Höyüğü'dür⁵⁴.

Diyarbakır'da, besin üretimi tarihi açısından asıl önemli bilgilere ulaşılan yerleşim yeri, Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin Sesverenpınar (Hılar) Köyünde bulunan Çayönü'dür⁵⁵. Çayönü'nde yapılan kazılarda en alt tabakalarda buğday tanelerine rastlanmıştır⁵⁶. Buğdayın yanı sıra mercimek, burçak, bezelye tarımının yapıldığı anlaşılmıştır⁵⁷, aynı zamanda nohut, bakla, keten tanelerine de rastlanmıştır⁵⁸. Yabani arpa tanelerinin olması, henüz arpanın tarımının yapılmadığını göstermekte⁵⁹, hücre planlı yapılarda oturanların küçük tarlalarının olduğu tahmin edilmektedir⁶⁰. Çayönü insanının yediği meyveler ise fıstık, badem, üzüm ve palamuttur⁶¹.

1.2. Hayvancılık

M.Ö. 12.000 yıllarında Buzul Döneminin bitimiyle birlikte iklimde değişiklikler olmaya başlayınca Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer yer orman ve çayırlarda artış görülmüştür. Bu değişiklik ile birlikte yabani sığır, koyun, keçi, karaca ve geyik türlerinin sayısı artmış, bu da insanların besin bulmak için sürekli bir yerden başka bir yere göç etme zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır⁶².

Diyarbakır ve çevresindeki ilk yerleşim yerlerinden bir tanesi olan Hallan Çemi'de ele geçen hayvan kemiklerinden burada koyun, keçi, kızıl geyik, domuz, köpek veya çakal ve kuştan başka, su kütesinin varlığı ile bağlantılı olan kaplumbağa, balık

⁵⁴ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s. 15. Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", s. 14.

⁵⁵ Mehmet Özdoğan, VD., "1989 Yılı Çayönü Kazıları", s. 72.

⁵⁶ "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2230. Emrullah Güney, Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi, s. 27. Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", s. 38.

⁵⁷ Mehmet Özdoğan, "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 113.

⁵⁸ Ufuk Esin, "Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması", s. 12.

⁵⁹ Ufuk Esin, "a.g.m.", s. 12. Mehmet Özdoğan, VD., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 13.

⁶⁰ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 21.

⁶¹ Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi*, s. 27. Ufuk Esin, "Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması", s. 12. "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2230.

⁶² Mehmet Özdoğan, *Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış*, s. 23.

gibi hayvanların varlığı tespit edilmiştir. Ancak bu hayvanlardan sadece domuzun evcilleştirilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Diyarbakır'ın Bismil ilçesi sınırları içerisinde bulunan Demirköy Höyükte ortaya çıkan hayvan kemiklerinden geyik, yabani domuz ve koyunun varlığı saptanmış, fakat evcilleştirmenin olduğu konusunda net bilgilere ulaşılamamıştır⁶³.

Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde bulunan Çayönü'nde hayvancılığa bakıldığında, önceleri bitki örtüsü ve suyun bolluğundan dolayı kunduz, susamuru, domuz, geyik, ceylan, tilki, kaplumbağa, yabani at, sığır, keçi ve koyun gibi doğal hayata uyum sağlayan hayvanlar bulunmaktaydı⁶⁴. Çayönü insanı önce köpeği⁶⁵, ardından domuz, koyun ve keçiyi evcilleştirmiştir⁶⁶. Koyun ve keçinin başka bir yerde evcilleştirildikten sonra Çayönü'ne getirildiği, yapılan araştırmaların bir diğer sonucunu oluşturur⁶⁷.

Hücre planlı yapılar evresinde ortaya çıkan kemiklere göre sığır, geyik ve keçi tüketimi, Çayönü insanının beslenmesinde önem kazanırken, domuz kemiklerine hiç rastlanmaması, halkın beslenmede değişikliğe gittiğini ortaya koymuştur⁶⁸.

Hayvanların evcilleştirilmesi, “karma besin ekonomisine” geçişi beraberinde getirirken⁶⁹, yağlı tohumlu bitkilerin tüketiminin ve yabani hayvanların avlanmasının azalmasında etkili olmuştur⁷⁰.

---

⁶³ Nevin Soyukaya, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, s. 31-33.

⁶⁴ Aslı Özdoğan, “Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü”, s. 14-15.

⁶⁵ Ufuk Esin, “Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması”, s. 4. “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2230. Nevin Soyukaya, “Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, s. 289.

⁶⁶ Nevin Soyukaya, “Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, s. 289. Halet Çambel, “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, s. 38. “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2230.

⁶⁷ Mehmet Özdoğan, VD., “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme”, s. 111.

⁶⁸ Aslı Özdoğan, “Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü”, s. 18.

⁶⁹ Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi*, s. 27. Ufuk Esin, “Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması”, s. 13.

⁷⁰ Ufuk Esin, “Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması”, s. 12.

1.3. Ormanlar

Diyarbakır'ın bitki örtüsünün günümüzden 10.000-7500 yılları arasında çok farklı olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle de Çayönü'nde yıllarca süren araştırmalar sonucunda ortaya çıkan bilgilerin günümüzle bağlantı kurulmasıyla anlaşılmaktadır.

Çayönü ve çevresinde, günümüzde yazın sıcaklığında bile sulak alanların olması eski zamanlarda daha geniş su havzalarının olduğu izlenimini vermekte, saz, kamış, keten bitkileri ile kunduz, susamuru gibi sulak alanlara ihtiyaç duyan hayvanların varlığı bunu ispatlamaktadır⁷¹.

Çayönü'ndeki bitki kalıntılarında meşe, fıstık⁷² badem, dişbudak, ılgın, akçaağaç, katran ardıcı, çitlenbik, kavak gibi ağaçlar; papirüs, hodan, burçak, labada, kuzukulağı, çobandeyneği, geven, yonca⁷³ karakafesotu, sabunotu, madımak, sorguçotu, menengiç / sakız, süpürgeotu gibi bitkiler yetiştiği anlaşılmıştır⁷⁴.

İnsanların Çayönü'ne yerleşmesiyle birlikte bitki örtüsünde azalmalar olmuştur.Tarih boyunca Dicle Irmağı yoluyla Musul bölgesinin odun ihtiyacının Diyarbakır Havzası'ndan karşılanması, havzanın göçebe aşiretler tarafından mera alanı olarak kullanılması sonucunda aşiretlerin odun ihtiyaçlarını karşılamak için meşe ormanlarını tahrip etmesi, günümüzde de yapıldığı gibi tarla açmak ve evlerin üzerlerini kapatmak için ağaçların kesilmesi ormanların azalmasının sebepleridir.

Bitki örtüsünün aşırı otlatılması ve buharlaşmanın artmasıyla topraktaki su miktarının azalması, var olan bitki örtüsünün ortadan kalkarak yerini bozkır bitki örtüsüne bırakmasını beraberinde getirmiştir⁷⁵.

1.4. Ticaret

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, bulunduğu coğrafi konum gereği, kendi yakınındaki ülkeleri birbirine ve bu ülkeleri daha uzak yerlere bağlayan yollar üzerinde yer almaktadır. Bölge, konumu gereği devletlerin birbirleriyle ilişkilerinin bozulduğu

⁷¹ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovasının Yazılı olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 13-14.

⁷² Mehmet Özdoğan, VD. "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 113.

⁷³ Ufuk Esin, "Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması", s. 12.

⁷⁴ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 14.

⁷⁵ "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2273.

dönemlerde savaş alanı, barış zamanlarında ise ülkeleri birbirine bağlayan ticaret yollarının kavşak noktası olmuştur.

Eskiçağlardan itibaren ticaretin gelişmesinde etkili olan yollardan en önemlileri, doğuda Bitlis Gediği ve Rahva Boğazını aşarak Van Gölü kıyılarına, tarih öncesi çağların başlıca doğal cam kaynaklarından birisi olan Nemrut yanardağının eteklerine uzanan yol ile batıda Dicle vadisini izleyip dağlık bölgenin alçak kesiminden giden yoldur. Bu iki yol Diyarbakır Havzası'nda birleşerek, güneye, Zagros Dağları'nın eteğinden Basra Körfezi'ne ve batıya Urfa-Halep üzerinden Filistin kıyılarına giden iki kola ayrılır⁷⁶.

Tarih öncesi çağlardan itibaren, Diyarbakır ve çevresinde ticaretin başladığı konusunda önemli bilgiler edindiğimiz yerleşim yerlerinden bir tanesi Hallan Çemi'dir. Burada bulunan taş aletlerden doğal camın kuzeydeki Nemrut Dağı'ndan getirildiği anlaşılmıştır⁷⁷. Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki Girikihacıyan'da da ticaretin geliştiğinin belirtisi olarak kabul edilen doğal cam (obsidiyen) a rastlanmıştır⁷⁸.

Uzun araştırmaların yapıldığı Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki Çayönü'nde obsidiyenden aletler bulunmuştur⁷⁹. Obsidiyen diğer adıyla volkan camı, yakın çevrede olmadığı için bir ithal malı olarak görülmüş⁸⁰ ve Çayönü yerleşiminde ortaya çıkan doğal cam (obsidiyen) aletlerden dolayı, bu yerleşim yeri için de ticaretin geliştiğinin göstergesi olarak kabul edilmiştir⁸¹.

Bilinen en eski doğal cam (obsidiyen) yatakları Çayönü'ne yaklaşık 150 km. uzaklıkta Güneydoğu Torosları'nın kuzeyinde Bingöl yöresindedir⁸². Kazılarda ortaya çıkanlara bakıldığında en alt tabakalarda doğal cam kullanımı az görülürken, geniş odalı

⁷⁶ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 28-29.

⁷⁷ Nevin Soyukaya, "a.g.m.", s. 30.

⁷⁸ "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s.2231.

⁷⁹ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, s. 85. Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", s. 38. Mehmet Özdoğan, VD., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 111.

⁸⁰ Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa- Kültür Turizmi*, s. 27.

⁸¹ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s. 17. *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, s. 119.

⁸² Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s. 17. Mehmet Özdoğan, VD., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 111.

yapılar ve çanak-çömlekleli evrelerde yontma taş aletlerin % 50'sinden fazlasını oluşturmuş, Halaf Dönemi'ne kadar olan süreç içerisinde ise azalmıştır.

Çayönü'nde ticaretin geliştiğinin bir delili ise Akdeniz ve Hint Okyanusu kökenli deniz kabuklarının bulunması olmuştur⁸³.

1.5. Madencilik

Diyarbakır ve çevresinin madencilik tarihine bakıldığında en eski yerleşim yerlerinden bir tanesi olan Hallan Çemi'de malahit parçalarına rastlanması, çok eski zamanlardan beri yöre insanının madeni tanıdığını göstermiştir⁸⁴.

Diyarbakır-Silvan yolu yakınlarında bulunan Tilalo Höyüğünde, Silvan yakınındaki Hasun mağaralarında⁸⁵ ve Ergani'de Çayönü yakınlarındaki Hilar mağaralarında Bakır Çağı tabakalara rastlanmıştır⁸⁶. Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki Tilhuzur (Yayvantepe) höyüğünde, Kalkolitik (Bakır-Taş) Dönem'in yaşandığını belgeleyen tabakalar bulunmuştur⁸⁷.

Madencilik ile ilgili bizi aydınlatan yerleşim yerlerinden en önemlisi, Diyarbakır'ın Ergani İlçesindeki Çayönü'dür. Çayönü yerleşimi, madencilik, kil kapacak yapımından üç bin yıl daha eski olduğunu ortaya koymuştur⁸⁸. Madencilik bu kadar eskiye dayanması, Ergani Bakır yataklarına yakın olmasıyla açıklanmaktadır⁸⁹. Tüm tarihi çağlarda önemini koruyan Ergani bakır yatakları, dünyada bilinen en eski maden ocağıdır.

⁸³ Mehmet Özdoğan, VD., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s.111.

⁸⁴ Mehmet Özdoğan, VD., "a.g.m.", s. 110.

⁸⁵ Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi*, s. 28.

⁸⁶ "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2231.

⁸⁷ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s. 15. Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", s. 14. Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 33. *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, s. 120.

⁸⁸ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s. 17. Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", s. 15.

⁸⁹ Nevin Soyukaya, "Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 289. Halet Çambel, "Güneydoğu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", s. 39. Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schürmer, "1986 Yılı Çayönü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I (6-10 Nisan)*, Ankara 1987, s. 49. "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 2231.

Dünyanın başka yerlerinden iki bin yıl öncesinde madencilik başladı. Çayönü'nde⁹⁰, günümüzden önce 10 bin yılın sonlarında madenin kullanıldığı, buluntulardaki bakır biz, iğne, bir levha ve boncuklardan anlaşılmaktadır⁹¹. 1986 yılında yapılan kazılarda 1,5x2 metrelik bir alanın hemen hemen malahit ile dolu olduğu tespit edilmiş ve bu alanda ortaya çıkan maden parçalarının, 11 mevsimlik Çayönü kazılarında elde edilen toplamdan daha fazla olduğu görülmüştür⁹².

Çayönü'nde en eski maden buluntuları, "ızgara planlı yapı" evresinde görülürken, "kanallı yapılar" evresinde artış olmuş, ayrıca madenin nasıl işlendiğini ortaya koyan işliklere de rastlanmıştır. Bu aşamadan sonra maden buluntuları azalma göstermiş, Çanak-Çömleklili Neolitik dönemde ise iyice azalmıştır.

Malahit, diğer taş buluntular gibi işlenerek, daha çok bezeme amaçlı kullanılmıştır. Doğal bakır ise önce ısıtılıp dövülerek levha haline getirilmiş ve daha sonra muhtemelen kemikten bir sapın çevresinde döndürülerek biz, iğne, boncuk gibi biçimlere sokulmuş ve yeniden dövülerek yapım izleri yok edilmeye çalışılmıştır⁹³.

Çayönü Tepesi'ndeki yerleşimin güneyindeki dere yamacının bakır işleme atölyeleri alanına dönüştürüldüğünün tespit edilmesi, o dönemlerde maden sanayisinin ne kadar geliştiğini ortaya koymaktadır⁹⁴.

2. Mimari

Tarih öncesi Güneydoğu Anadolu'nun mimarisini ve özellikle de mimarinin tarihi gelişimi açısından önemli olan Çayönü mimarisindeki yapı katmanlarını açıklamak için Yakındoğu yerleşme sistemindeki "höyük" adı verilen çok katmanlı oluşumun hangi şartlar sonucunda ortaya çıktığına bakmak gerekir. Höyüklerin oluşmasında, bulunulan çevrenin doğal şartları etkili olmuştur. Su kaynaklarının kıt olması insanları su çevrelerinde yerleşmeye zorlayan şartlardan bir tanesidir. Aynı

⁹⁰ Mehmet Özdoğan, Aslı Özdoğan, Isabella Caneva, Michael Davis, Alpaslan Koyunlu, "1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları, XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I, (Çanakkale 27-31 Mayıs 1991), Ankara 1992, s. 109. 2000'e Beş Kala Diyarbakır, s. 119.

⁹¹ Ufuk Esin, "Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması", s. 11.

⁹² Halet Çambel, VD., "1986 Yılı Çayönü Kazısı", s. 49.

⁹³ Mehmet Özdoğan, VD., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 110.

⁹⁴ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 12.

zamanda Yakınoğu'da mimaride kerpiç kullanıldığı için daha sonrasında bu malzeme tekrar kullanılamamıştır. Aynı yeri yerleşim alanı seçenler, eski yapıları yerinde düzelterek oturacakları yapıları yapmak isteyince, bu yerleşim yerleri giderek yükselmiş, böylece yüksek ve büyük höyükler ortaya çıkmıştır. Bu höyüklerin yüksekliği bazen 70 metreyi bulurken, katmanları ise Çayönü ve benzerlerinde olduğu gibi 10.000 yıllık bir tarihi geçmişı aydınlatan bilgileri bize vermiştir⁹⁵.

2.1. Hallan Çemi, Tilhuzur(Yayvantepe), Girikihaciyan Mimarisi

Güneydoğu Anadolu mimarisine baktığımızda Hallan Çemi halkı, avcılık ve toplayıcılık yaptığı dönemde yuvarlak planlı yapılarda oturmuştur. Bu yapılar, zeminden 50 cm. aşağıda çukura yapılmıştır.Yapıların büyüklükleri 4-6 metre arasında değişirken iki yapı arasında bir metre boşluk bırakılmıştır⁹⁶. Duvarlar, taş temel üzerine kamış ve ince dallar ile örülerek, çamurla sıvanmış, üst örtü ise ahşap direkler ile desteklenmiştir. Evlerin tabanları çamurla sıvanırken, bir kısmının tabanlarına ise sal taşlar dizilmiştir⁹⁷.

Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki Tilhuzur (Yayvantepe) höyüğünde Son Neolitik döneme ait kerpiç yapı kalıntıları bulunmuştur. Yayvantepe'deki yapıların hemen hepsi kerpiç ile yapılmıştır.Yapıların iç bölümlenmesi, Çayönü'ndeki yapılardan daha küçüktür.

Diyarbakır'ın Ergani ilçesine bağlı Ekinciler köyü yakınındaki Girikihaciyan'da, yuvarlak planlı yapıların⁹⁸ olduğu görülmüştür. M.Ö. 6./5. bin yıllarına tarihlenen Girikihaciyan'da taş duvar kalıntılarına rastlanmıştır⁹⁹.

⁹⁵ Mehmet Özdoğan, *Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış*, s. 13.

⁹⁶ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 30.

⁹⁷ Nevin Soyukaya, "Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 287.

⁹⁸ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 33-34. *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, s. 120.

⁹⁹ Halet Çambel,"Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", s. 35. Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresi Doğa-Kültür Turizmi*, s. 28.

2.2. Çayönü'nde Mimari

2.2.1. Çayönü Mimarisinin Tabakalanmaya Göre Kronolojisi

Çayönü'nde, Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem boyunca, her bir tabakada bütün evlerin planları, hep birlikte değişmiştir. Bu nedenle her evre belirli bir ev tipiyle temsil edilerek buna göre adlandırılmıştır.

Çanak-Çömlek öncesine ait tabakalanma ve kronoloji şöyledir:

Evre Ad	Kaç Yapı Katı	Bulunduğu	Kültürel Dönem	C 14 Verilerine Göre Yaklaşık Tarihleri
				(Günümüzden Önce)
Yuvarlak Planlı Yapılar	4 Yapı Katı		PPNA	10200-9200
Izgara Planlı Yapılar				9200-9100
En Eski Tip	2 Yapı Katı		PPNA(Çanak Çömleksiz Neolitik A)	
Açık Tip	2 Yapı Katı		PPNB(Çanak Çömleksiz Neolitik B)	
Menderesli Tip	1 Yapı Katı		PPNB	
Kapalı Tip	2 Yapı Katı		PPNB	
Kanallı Yapılar				
Evresi	3 Yapı Katı		PPNB	9100-9000
Taş Döşemeli Yapılar	3 Yapı Katı		PPNB	8600-8300
Geniş Odalı Yapılar	6 Yapı Katı		PPNC (Geçiş Süreci)	8200-8000(?)
Çanak Çömlekli	7 Yapı Katı			8000-7500(?) ¹⁰⁰

¹⁰⁰ Mehmet Özdoğan,VD., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme, s. 105-107.

2.2.2. Çayönü Mimarisinde Yapı Türleri

Çayönü mimarisinde en eskiden yeniye doğru yuvarlak planlı kulübeler, ızgara planlı yapılar, kanallı yapılar, taş döşemeli yapılar ve geniş odalı yapılar görülür¹⁰¹.

Çayönü'nün bilinen en eski evresini yuvarlak planlı yapılar oluşturur¹⁰². Bu yapılar, toprağın üzerinde hafifçe çukurlatılmış bir zemine yapılmıştır¹⁰³. Önceleri saz ve kamış demetlerinin birbirine bağlanmasıyla oluşturulan yapılar, daha sonra alttan belli bir kısma kadar taş temel yapılmış¹⁰⁴ ve ağaç dallarını dal örgü tekniği ile örerek, çamur ile sıvamışlardır¹⁰⁵. Yapıların tabanını sıvamış veya yer yer küçük çay taşlarıyla doldurmuşlardır¹⁰⁶.

Yuvarlak planlı yapılardan sonra ızgara planlı yapılar gelir. En eski örneğine bakıldığında boyutları bir dikdörtgeni andıran bu yapı türü, arkada altı ızgara duvar, ortada kapalı bir avlu ve önde üç küçük hücre olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. ızgara duvarlar çay taşlarından yapılmıştır¹⁰⁷. Bu duvarların havalandırmayı sağlayarak yapıyı rutubetten korumak için yapıldığı tahmin edilmektedir¹⁰⁸. ızgaraların üzeri kamış ve ince dallarla kapatılmıştır. Bunların üzeri toprakla örtülerek insanların oturup işlerini yapacağı bir alana dönüştürülmüştür¹⁰⁹.

¹⁰¹ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovasının Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s.12-13.

¹⁰² Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer, "1984 Yılı Çayönü Kazısı", VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, (20-24 Mayıs) Ankara 1985, s. 42. Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer, "1987 Yılı Çayönü Kazıları", X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara tsz., s. 39.

¹⁰³ Halet Çambel, VD., "1986 Yılı Çayönü Kazıları", s. 43. Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer, "1988 Yılı Çayönü Kazıları", XI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1989, s. 65.

¹⁰⁴ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 15.

¹⁰⁵ Halet Çambel, VD., "1986 Yılı Çayönü Kazısı", s. 43.

¹⁰⁶ Halet Çambel, VD., "1988 Yılı Çayönü Kazısı", s. 65.

¹⁰⁷ Halet Çambel, VD., "1987 Yılı Çayönü Kazıları", s. 39.

¹⁰⁸ Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", s. 37. Nevin Soyukaya, "Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 289.

¹⁰⁹ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 16.

Izgara planlı yapılar, eskiden yeniye doğru bir gelişme gösterdiği gibi yeni yapı altta bulunan yapının hemen hemen üzerine gelecek şekilde¹¹⁰, aralarında boş alan bırakılarak yapılmıştır. Düzenli bir biçimde sıralanan bu yapıların planlarının da hemen hemen aynı olduğu görülmüştür. Bu durum, tarih öncesinde yaşayan insanların evlerini yaparken belli bir yerleşme planına uyduklarını göstermektedir¹¹¹.

Kanallı yapılar, taş temelin üzerine kerpiç topanlarıyla yapılan duvarlarla oluşturularak üzerleri dal, çalı çırpı, saz gibi malzeme ile kapatılmıştır. İç kısmını, kapı açıklıkları bırakarak taş duvarlar ile bölmüşlerdir. Evin dışını, tabanını toprak ile sıvamış ve çevresine de taş kaldırım yapmışlardır.

Taş döşemeli yapılarda, dış duvarları taştan örerek, tabanına da taş döşemişlerdir. Binanın içinde kapı açıklıkları bırakılarak üç oda oluşturulmuştur. Kaldırımlar, bu dönemde de devam etmiştir¹¹².

Hücre planlı yapıların planını DS yapısı olarak adlandırılan yapıyı örnek vererek açıklarsak yapı birbirine küçük geçitler ile bağlanan 6 hücre ve kuzey tarafında genişçe bir giriş mekandan oluşmaktadır. Bu yapının duvarlarının alt kısımları taş, üstü ise boyutları oldukça büyük kerpiçten yapılmıştır¹¹³. Kaldırım bu yapı döneminde de önemini korumuştur¹¹⁴.

Hücre planlı yapılar, aralarda avlular bırakılarak yapılmıştır¹¹⁵. Bu yapılar, bodrum ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmakta, üst kata taş merdiven ile çıkılmaktadır. Yapıların üzeri toprak damlıdır¹¹⁶. Bu tür yapıların küçüklerine ve ince duvarlılarına da rastlanmıştır¹¹⁷.

¹¹⁰ Halet Çambel, VD. "1984 Yılı Çayönü Kazısı", s. 42.

¹¹¹ Halet Çambel, R. J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, "Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (8-12 Şubat) Ankara 1982, s. 19.

¹¹² Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 16-18.

¹¹³ Halet Çambel, VD., "1988 Yılı Çayönü Kazıları", s. 67.

¹¹⁴ Halet Çambel, VD., "1987 Yılı Çayönü Kazıları", s. 43. Halet Çambel, Robert J. Braidwood, "Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (11-15 Şubat), Ankara 1980, s. 124.

¹¹⁵ Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer, "1985 Yılı Çayönü Kazısı, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (26-30 Mayıs), Ankara 1986, s. 56.

¹¹⁶ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 19.

¹¹⁷ Halet Çambel, "1985 Yılı Çayönü Kazısı", s. 55.

Geniş odalı yapılar, hücre planlı yapılardan sonra gelir. Bu yapılar, çukur tabanlı, basit taş duvarlı ve geniş dörtgen tek odalıdır. Yapı malzemesi olarak ahşap, saz, kerpiç karışık kullanılmıştır¹¹⁸.

Çanak çömlek dönemi mimarisine baktığımızda, toprak niteliğinin ve kullanılan yapı malzemesinin çanak çömleksiz dönemden farklı olması, bu iki höyük arasında bir kesinti olduğunu göstermiştir¹¹⁹. İlk aşamada çanak çömlekli dönem ile ilgili büyük taş duvarlar ve yuvarlak ocak yerlerine rastlanmış ve çıkan çanak çömleğe dayanılarak bu dönemin, kesin olmamakla birlikte 6. binin başlarında yaşandığı yapılan tarihlendirme ile tespit edilmiştir¹²⁰.

Çayönü höyüğünün kuzey eteğinde çanak çömlekli dönem mimarisine rastlanmıştır¹²¹. Kazıların ilerlemesiyle birlikte orta yerinde bir dar yol, yolun her iki yanında geniş avluları ve küçük mekanları olan yapılar topluluğu ortaya çıkmıştır. Duvarlar, taş temelin üzerine kerpiçle örülerek yapılmıştır. Taş temel, harçsız ve çanak çömleksiz dönemden farklı bir örgü tekniği ile yapılmıştır. Avlu tabanları toprak olarak bırakılırken, bazılarında taş döşenmiştir¹²².

Çayönü, Anadolu mimarlık tarihi içerisinde çeşitli yapı tiplerinin ortaya koyulduğu bir yerleşim yeri olmanın yanı sıra kapı, çatı, temel veya su basmanı, merdiven, kerpiç tuğlanın nasıl geliştiğini ortaya koyması¹²³ ve günümüzdeki anlamıyla olmasa bile, yapıların kullanımına göre iç bölümlere ayrılması, belirli işler için ayrılan özel alanların oluşturulması açısından önemli bir yerleşim yeridir¹²⁴.

¹¹⁸ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak : Çayönü", s. 20.

¹¹⁹ Halet Çambel, VD., "1987 Yılı Çayönü Kazısı", s. 46

¹²⁰ Halet Çambel, VD., "1988 Yılı Çayönü Kazıları", s. 66.

¹²¹ Mehmet Özdoğan, VD., "1989 Yılı Çayönü Kazıları", s. 71.

¹²² Mehmet Özdoğan, VD., "1989 Yılı Çayönü Kazıları", s. 74.

¹²³ Mehmet Özdoğan, VD., "1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 105. Nevin Soyukaya, "Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s.228. *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, s. 119.

¹²⁴ Mehmet Özdoğan, "Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları", s.16. Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", s. 15.

3. Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalar, Aletler, Takılar ve Bu Eşyaların, Aletlerin, Takıların Yapıldığı İşlikler (Atölyeler)

3.1. Eşyalar, Aletler ve Takılar

Diyarbakır ve çevresinde ele geçen buluntulardan yola çıkarak kullanılan eşyalara ve aletlere baktığımızda Hallan Çemi insanının taştan yapılmış kase şeklindeki kaplar, hayvan başlı havan tokmakları, süslü askılar, balta, topuz başları, basit heykelcikler, boncuklar, ortası kısmen veya tamamen delinmiş yuvarlak ve oval taşlar, mikrolitler, dilgiler, kazıyıcılar yapıp kullandıkları görülür.

Taş aletlerden başka kemik aletlerden bızlar, balık oltası, iğneler de kullanmışlardır. Bu aletleri yapmakla kalmamışlar, aletlerin üzerlerini süslemişlerdir. Taş kapların üzerindeki hayvan figürleri, heykelcikler ve yılan motifli kemik obje, süslemelerin örneklerini oluşturur.

Diyarbakır'ın Bismil ilçesindeki Demirköy Höyük insanının yapıp kullandığı eşyalar ve aletler, yontma taştan yapılmış kazıcalar, deliciler, uçlar, sırtlı dilgiler, ay şeklinde yapılmış mikrolitler, balta bileyaşı, havan eli, pişirilmiş kaba hamurlu kaplar, kilden hayvan ve insan figürleridir¹²⁵.

Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin Ekinciler köyündeki Girikihacıyan'da çakmaktaşı obsidiyenden yapılmış araçlar, kemik araçlar ile¹²⁶ Halaf kültürü benzeri boya bezemeli çanak-çömlek kullanılan eşya ve aletlerdir¹²⁷. Diyarbakır sınırları içerisinde bulunan Tilalo Höyükte Bakır Çağı'ndan kalma balta ve gürze rastlanmıştır¹²⁸.

Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki Çayönü Tepesinde yaşayan insanlar bakırdan delgi, iğne ve boncuklar, yontma taş aletler, öğütme ve ezgi taşları, mikrolitler, perdahlı perdahsız baltacıklar, kemik aletler, taş kap parçaları, bilezikler, boncuklar,

¹²⁵ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 30-33.

¹²⁶ Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", s.35. Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresi Doğa-Kültür Turizmi*, s.28. "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 4, s.2325.

¹²⁷ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 34. Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", s. 35.

¹²⁸ "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2231.

kilden yapılmış kadın ve hayvan heykelleri, kurslar¹²⁹, havan elleri¹³⁰, orak¹³¹, kilden ev modelleri, toprak korkuluk levhalar, ocaklar yapıp kullanmışlar, ayrıca döşeme ve sıva üzerinde kalmış hasır ve lif dokuma, örgü izlerinden anlaşıldığına göre dokuma da yapmışlardır¹³².

Çakmaktaşıdan ok ve mızrak uçları, taş toplar, çakmaktaşı ve doğal camdan kazıyıcılar ve bıçaklar, kemikten spatulalar ve boncuklar, kemikten bızlar ve iğnele, Akdeniz kökenli deniz kabuklarından yapılmış boncuklar, tatlısu salyangozları kabuklarından ve tatlısu yumuşakcıklarından yapılmış boncuklar ve çift delikli düğmeler de kullanılan eşyalar ve takılar arasında yer alır¹³³. Çayönü insanı, elindeki malzemeye söbe, dörtgen, dikdörtgen, silindirik gibi değişik biçimler vermiş¹³⁴ ve deniz kabukları üzerine kakma yapmıştır¹³⁵. Çayönü insanı, bütün bu alet ve eşyalardan başka çanak çömlek de kullanmıştır. Çayönü tepesinin kuzey kısmında bulunan çanak-çömlek dönemi yerleşim yerlerinde pişmiş topraktan çanak çömlek yapıldığı¹³⁶ inilen tabakalara göre çanak çömleğin değiştiği, alt tabakalarda daha kaba ve kalın kenarlı, hafif açkılı çanak çömleğin yapıldığı kazılar sonucu ortaya çıkmıştır.

Çayönü'nde Hassuna çizgi bezemeli kaplarına benzer parçalar ortaya çıkarılmıştır. Bu çanak çömleğin daha çok Doğu Anadolu-Kafkasya ile benzerlik gösterdiği, üzerlerindeki düğme biçimli kabartmalardan anlaşılmaktadır. Bu malzemenin bulunduğu tabakanın Halaf öncesi bir döneme, M.Ö. 6. bin yıl sonuna tahminen tarihlenmesi yapılmıştır¹³⁷.

¹²⁹ Nevin Soyukaya, "Diyarbakır Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 289-290. Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", s. 38. Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, s. 85.

¹³⁰ Halet Çambel, VD., "1988 Yılı Çayönü Kazısı", s. 71.

¹³¹ Halet Çambel, VD., "1985 Yılı Çayönü Kazıları", s. 56.

¹³² Halet Çambel, VD., "a.g.m.", s. 53.

¹³³ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 21-23.

¹³⁴ Aslı Özdoğan, "a.g.m.", s. 22.

¹³⁵ Mehmet Özdoğan, VD. "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 113.

¹³⁶ Halet Çambel, VD., "Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları", s. 122.

¹³⁷ Mehmet Özdoğan, VD., "1990 Yılı Çayönü Kazısı ve Onarım Çalışmaları", s. 100-101.

3.2. İşlikler (Atölyeler)

Diyarbakır'da, tarih öncesi dönem içerisinde, insanların kullandıkları aletleri, kendilerinin yaptığını gösteren o zamanki adıyla "işlikler" in günümüzdeki adıyla atölyelerin olduğu, Çayönü'nde yapılan kazılar sonucunda anlaşılmıştır.

Yapım evrelerinden olan ızgara planlı yapılardan bir tanesinin avlusunda işlik bulunmuştur¹³⁸. Izgara planlı yapıların kuzeyinde, evin bir bölümünde dericilik, terzilik ve değişik malzemeden süs eşyalarının yapıldığı atölyeler bulunurken, bu atölyeler kanallı yapılar döneminde, yapılardan ayrı kulübeler şeklinde yapılmıştır¹³⁹. Hücre planlı yapılar döneminde de işlikler tek küçük odalar halinde yapılmıştır. Bu yapılardan bir tanesinin içinde yarı işlenmiş öğütme taşı, sürtme taşı aletler bulunmuştur¹⁴⁰.

Atölyelerin her birinde boncuk, bezeme, kemik aletler, deliciler gibi değişik eşya üretiminin yapıldığı görülmektedir. Bu atölyelerde üretim yapılırken kullanılan aletler kemik bızlar, iğneler, spatulalar sırim germek için delikli aletler; çakmaktaşı ve doğal cam kazıcılar, deliciler ve minik keskilendir¹⁴¹.

İlk Tunç Çağı'na baktığımızda Çayönü tepesinin güneyinin bakır işleme atölyelerine dönüştürüldüğü görülür¹⁴². Malahit-bakır işliklerinin yanında çakmaktaşı ve kemik işliklerinin olması bu malzemelerin üretiminin de devam ettiğini göstermiştir¹⁴³.

¹³⁸ Halet Çambel, VD., "1986 Yılı Çayönü Kazıları", s. 45.

¹³⁹ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 16.

¹⁴⁰ Halet Çambel, VD. "1985 Yılı Çayönü Kazıları", s. 56.

¹⁴¹ Aslı Özdoğan, "Ergani Ovası'nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü", s. 17.

¹⁴² Aslı Özdoğan, "a.g.m.", s. 12.

¹⁴³ Halet Çambel, VD., "1986 Yılı Çayönü Kazıları", s. 49.

İKİNCİ BÖLÜM

ROMA DÖNEMİNE KADAR DİYARBAKIR (M.Ö. 3000 - M.Ö. 69)

I- SUBARULAR - HURRİLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Tarih yazıyla başlar. Mezopotamya’da yazı, M.Ö. 4. bin yılın sonlarında (M.Ö. 3200’lerde) kullanılmaya başlamıştır¹. Yazıyı bulan Sümerlerdir. Sonraları çivi yazısı şeklini alan Sümer yazısı, komşuları olan Elam ve Akadlar’a geçmiş, böylece Mezopotamya’da tarih öncesi çağ kapanarak “tarih çağı” açılmıştır².

Yazının bulunmasıyla meydana getirilen Sümer-Akad metinlerinden elde edilen bilgilere göre M.Ö. 3. binde bugün Dicle ve Fırat ırmakları arasındaki bölgede birçok savaşçı oymak oturmaktaydı³. Bu oymakların oturdukları bölgeye Subartu, kendilerine de Subarular denilmekteydi⁴. M.Ö. 2000’lerde ise Subaru yerine, Hurriler adı kullanılmaya başladı⁵.

Sümerler’in Khurri=Kurri dedikleri Güneydoğu Anadolu’daki Hurriler, M.Ö. 3. binde Zagros dağlarından Anadolu’nun güneydoğu bölümüyle Asi Irmağı boylarına kadar uzayan yerlere yayıldılar⁶. Geniş anlamda ise Hurri ülkeleri sahası, kuzeyde Kafkaslar’dan, güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya’ya, batıda Toroslar’dan doğuda Zagros dağlarının ötesinde Urmiye Gölü’ne kadar uzanıyordu⁷.

Hurri şehri, bugünkü Urfa’nın yerinde bulunuyordu. Hurriler’e “mağara” anlamına gelen Khurri deniliyordu. Bu adın verilmesinin nedeni, Urfa-Nemrut dağında

---

¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 1995, s. 59.

² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi-Başlangıçtan Akkoyulular’a Kadar*, c.1, Ankara 1996, s. 49.

³ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu, En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar*, Ankara 1987, s. 263. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 50.

⁴ Şemseddin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, Ankara 1987, s. 540. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, s. 263. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s.50.

⁵ “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi Türkiye, il il:Dünü Bugünü Yarını*, c. 4., İstanbul 1982, s. 2310.

⁶ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s. 27.

⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.32. Muhammet Beşir Aşan, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 87 (Aralık), İstanbul 1993, s.151.

pek çok olan mağaralarla ilgili olduğu kabul edilmektedir⁸. Mezopotamyalılar'ın, Hurriler memleketine, bir ara merkezleri olan Hani şehrine nisbetle Hanigalbat adını verdikleri de tahmin edilmektedir⁹. Hurriler Diyarbakır'a da hakim olmuşlardır. Diyarbakır Kalesi'nin ilk defa Hurriler tarafından yapıldığının söylenmesi bu hakimiyetin göstergesidir¹⁰.

Uzun zaman Hurri adı altında yaşayan boylar, ikinci binin ilk yarısında birisi Hurri, diğeri Mitanni adında iki konfederasyona ayrılmışlardır. İlk zamanlarda, bu iki krallıktan merkezi Urfa olan Hurri krallığı, daha büyük ve daha önemlidir. Fakat bu krallığın o zamanlardaki sınırları hakkında kesin bilgi yoktur. Hiksoslar istilasının olduğu karışık devirde, Hurriler içinden Mitanni İmparatorluğu adıyla ortaya çıkan bu devlet¹¹, M.Ö. 1500 yıllarına doğru da bütün eski Hurri devletine varis olmuştur¹².

II- AKADLAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Kalde'nin tarihi M.Ö. 4000'e dayanır. Yer altından çıkan yazılı taşlardan elde edilen bilgiye göre Kalde, çok eskiden birisi sağda Sümer, diğeri solda Akad olarak ikiye bölünmüştü. Sümer ve Akadlar'ın her şehrinde birer hükümdar bulunurdu. Bunlardan güçlü olan, zayıf olanı ezmeye ve bu yolla sınırlarını genişletmeye çalışırdı. İşte yurt içinde kargaşalıkların devam ettiği bir günde M.Ö. 2850 tarihinde Sümer-Akad İmaratorluğu kuruldu¹³. Sümerler'in bölgedeki egemenliğine son verenler ise Akadlar oldu.

Akadlar, adlarını ilk kralları Büyük Sargon'un Fırat boyunda kurduğu başkent Agade'den alır¹⁴. Şehre Akada adının verilmesi, Fırat ile ondan ayrılmış olan bir kanal arasındaki ada üzerinde kurulmuş olmasından ileri gelir. Akad

⁸ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, s. 263. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 27. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 50.

⁹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, s. 267.

¹⁰ "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 4, s. 2310.

¹¹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, s. 267.

¹² M.Fahreddin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 31.

¹³ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, c. 1, Ankara 1936, s. 23.

¹⁴ Erol Sever, *Asur Tarih*, İstanbul 1996, s. 41.

İmparatorluğu'nun kurucusu, eski tarihin büyük simalarından olan Şarrükin'dir. Tarihte I.Sargon adıyla anılmıştır¹⁵.

Akadlar adıyla tarihe geçen bu ilk Sami İmparatorluğu, Sargon'un¹⁶ (M.Ö. 2400-2350)¹⁷ liderliğinde yayılmaya başlamış, sayısız seferler sonunda Kuzey Mezopotamya'yı egemenliği altına almıştır. Öteden beri gözünü diktiği Anadolu içlerine seferler de yapan Sargon, Amanos ve Toros dağlarıyla Akdeniz'in kuşattığı Kapadokya'yı da imparatorluğuna katmıştır¹⁸. Sargon'un hakimiyet kurduğu alan Basra Körfezi'nden Akdeniz'e kadar uzandığı gibi, Diyarbakır ve çevresini de içine almaktaydı¹⁹.

Tarihteki bütün yayılma, genişleme savaşlarının ardında yatan nedenin ekonomik olduğu görülür. Tarihin ilk emperyalist nitelikli devleti olan Akad İmparatorluğu hükümdarı Sargon'un yaptığı seferlerde de ekonomik nedenin olduğu görülmektedir. Sargon, yaptığı seferlerle Lübnan'ın sedir ağacı ormanlarına, mermerine; Toroslar'ın gümüşüne, Ergani'nin bakırına el koymuştur.

Büyük Sargon'un kurduğu bu ilk Sami İmparatorluğu, kurucusunun ölümünden sonra zayıflamaya ve dağılmaya başladı. Sümer ülkesinde, Suriye ve Anadolu'da yerel valilere karşı ayaklanmalar baş gösterdi. İşgal altındaki bölgelerin halkları baskıya, sömürüye karşı başkaldırdılar ve bağımsızlık istediler²⁰.

Bu karışıklıklar esnasında bir kaynağa göre M.Ö. 2645-2607²¹, bir diğerine göre M.Ö. 2156-2120, bazı kaynaklara göre ise M. Ö. 2300-2260 yılları arasında hükümdar olan²² Sargon'un torunu Naram-Sin, bir süre Sargon'un izinden giderek yeni istila savaşlarına girişti²³. Tabletler üzerinde görülen kayıtlarla (Omina) mecmualarından Naram-Sin'in, Mezopotamya'nın bütün sınırlarında mücadeleye giriştiği

¹⁵ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 293.

¹⁶ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 41.

¹⁷ Emin Bilgiç, "Eski Çağ'da Doğu ve Güney-Doğu Anadolu", *Çeşitli Yönleri ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, VIII. Türk Tüberküloz Kongresi (15-18 Mayıs), Diyarbakır 1967, s.18.

¹⁸ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 41-42.

¹⁹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s.24.

²⁰ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s.42.

²¹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 303.

²² Emin Bilgiç, "Eski Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu", s. 17.

²³ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 43.

anlaşılmaktadır²⁴. Akad kralı Naram-Sin, Diyarbakır bölgesine de saldırmış, verimli topraklarıyla bir buğday ambarı olan şimdiki Pir Hüseyin köyüne kadar olan sahayı ülkesine katmıştır²⁵.

Diyarbakır yakınındaki Pir Hüseyin’de bulunan ve 1893 yılında İstanbul müzesine nakledilen Akad kralı Naram-Sin’e ait stel büyük öneme sahiptir. Bu stel üzerinde, kralın kabartma tasviri ile adını ve bazı unvanlarını veren bir çivi yazılı kitabe vardır²⁶. Bu kitabe Anadolu’nun en eski yazılı belgelerinden birisi olarak kabul edilmektedir²⁷. Akad kralı burada uzun sivri sakallıdır²⁸. Sağ elinde bir silah veya bir balta tutmakta bununla mağlup bir kralın başını vurmaktadır. Kitabe, Naram-Sin’i (SAĞ-GIS-RA:ölüyü vuran) diye yad etmektedir²⁹.

Güneydoğu Anadolu sınırına çok yakın olan Tel-Brak’ta, bir Naram-Sin Kalesi’nin bulunması, Anadolu’da kendisine karşı birleşen mahalli krallar ve mücadelesi hakkındaki haberler ile Akad İmparatorluğu’nun kurucusu Büyük Sargon’un (M.Ö. 2400-2350) Orta Anadolu’daki Puruşhanda’ya sefer yaptığı hakkında yarı efsanevi kaynakların varlığı, Akadlı kralların Güney, Doğu ve Orta Anadolu ile çok ilgilendiklerini ortaya koymuştur³⁰.

2200’lerde bölgenin kuzeydoğusundaki dağlık yörelerden gelen Guteler, Sümer ülkesine felaket getirdiler ve başkent Agade’yi yağmalayarak yerle bir ettiler. Böylece Sargon soyunun ve Sami egemenliğinin sonu görünmeye başladı³¹. Sürekli yaşanan isyanları bastırma ve dışardan gelen akınlara karşı koyma görevini yapan ordu gittikçe gücünü yitirince, her yerde isyanlar ve ihtilaller baş gösterdi. Akad İmparatoru Şukarkib (Gimil-Dur-Kib), Sümerler’in son isyanı karşısında yenildi. Dördüncü Uruk sülalesi, yani yeni Uruk şehri Patesisi Ur-Nig, Akad hanedanını kaldırarak anarşiye son verdi³².

²⁴ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 303.

²⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, s. 51-52.

²⁶ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 17-18.

²⁷ Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, Ankara 1969, s.43. “Diyarbakır”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 13, Ankara 1966, s. 383. Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi-Koşullar, Olanaklar, Öneriler*, Diyarbakır 1991, s. 28.

²⁸ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 304.

²⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 52.

³⁰ Emin Bilgiç, “Eski Çağ’da Doğu ve Güneydoğu Anadolu”, s. 18.

³¹ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s.43.

³² Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s.308.

Sonuç olarak Akad kralları Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanmış ve Kuzey Mezopotamya'nın tümünü egemenlikleri altına almışken³³ Akad kralı Naram-Sin'den sonra Hurriler bütün bölgede egemenliklerini yeniden kurmuşlardır³⁴.

III- MİTANNİLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Mitanniler, kendileri yazılı bir tablet bırakmamışlar veya şimdiye kadar böyle bir şey ele geçmemiştir. Fakat komşu memleketlere ait arşivlerde 15. asırdan itibaren bunların kudret ve ihtiraslarını bildiren oldukça zengin vesikalar vardır³⁵. Yazılı vesikalardan, Hurrilerin Mitanni Devleti ile Hititlerin imparatorluğunun başlangıçlarında (M.Ö. XV. asır sonlarında), Yukarı Fırat boylarında ancak üç memleket adı ile bunlara ait bazı haberler öğrenilebilmektedir. Hititlerin doğu komşuları olan bu müstakil ülkelerden birisi olan Alşe'nin, Ergani-Madeni ile Kulp arasında bulunduğu sanılmaktadır³⁶.

Ari asıllı Mitanniler, 1500'den sonra Doğu'dan gelerek Hurriler üzerinde otorite tesis etmiş ve Mitanni adı altında devleti kurmuşlardır³⁷. Ön Asya tarihinde Amarna devri diye adlandırılan zamanda Mitanni Devleti; Hitit, Mısır, Babil ve Asur devletleri arasında önemli bir yere sahip olmuştur³⁸. Bugünkü Res'ülayn yerinde olduğu tahmin edilen Vaşşuganni (veya Vaşşukanni) merkez olmak üzere Babil'in kuzeyinde Dicle-Fırat arasındaki bölgede kurulan Mitanni Krallığı, önceleri küçük bir birlikken, daha sonra yavaş yavaş Hurri Krallığı aleyhine genişlemiş, M.Ö. 16. yüzyıl sonlarında tamamiyle ona varis olmuştur. Mitanniler'in nüfuzu bir taraftan Kuzey Suriye üzerinden Kenan iline, diğer taraftan Fırat'ın Toros silsilesindeki dar geçitlerine kadar uzayan dağlık alana ve ondan sonra da Malatya bölgesine yayılmıştır. Kargamış, Harran, Urfa, Halep, Tunip (Kadeş'in kuzeyinde), Kadeş, Antakya gibi şehirler, Mitanni hakimiyetine girmiştir³⁹.

³³ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 42.

³⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 54.

³⁵ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, s. 268.

³⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 33.

³⁷ Emin Bilgiç, "Eski Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu", s.18. Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, s. 43.

³⁸ Emin Bilgiç, "Eski Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu", s. 18.

³⁹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, s. 268-269.

Mitannilerin azimli hükümdarı olan Şauşşatar, Sinear'ın Ur Sülalesinin kolonisi olan Harran ile eski Sümer merkezlerinden Tel-Halef'ten Subarular ülkesinde yürüyerek bunları hükmü altına almıştır. Mitanniler kralı Şauşşatar, Subarular ilini aldıktan sonra M.Ö. 1450 tarihine doğru Asur üzerine yürüyerek şehri almış, böylece Asur ili, Mitanniler'i metbu tanımak zorunda kalmıştır.

Mitanni Krallığı, Ön Asya'nın güçlü devletlerinden birisi olmasını sürdürürken Vaşşuganni sarayında baş gösteren bir sorun, devletin sarsılmasına, sonra da parçalanmasına neden oldu⁴⁰. Bunun üzerine II. Artatama, memleketin kuzeybatı kısmını alarak burada bir bağımsız Hurri Krallığı kurdu. Artasumara ise Güneydoğu bölgesinde Mitanni tahtına oturdu.Uthi isminde birisi Artasumara'yı öldürdü ve Mitanni tahtına henüz bir çocuk olan Tuşratta'yı oturtarak memleketin idaresini kendisi eline aldı. Tuşratta büyüdüktan sonra bu zorbayı bertaraf ederek babasının tahtı üzerinde bağımsız olarak hüküm sürmeyi başardı⁴¹.

Rekabet ve savaşlar yüzünden zayıflayan Mitanniler'i, "yeni krallık"ları çağında parlayan Hitit Devleti yendi ve Hitit hükümdarı Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1346), batı ve güney kısımları zaptetti⁴². Şuppiluliuma, Mitanni Devletinin idare merkezi olan Vaşşuganni'ye yürüyünce Tuşruta kaçmak zorunda kalmış ve oğullarından birisi tarafından öldürülmüştür. Mitanni ve Hurri karması olarak kurulduğu için, çoğu zaman Hurri-Mitanni Devleti olarak adlandırılan bu devlet⁴³, Şuppiluliuma'nın seferleriyle gücünü kaybederek Hititler'e bağlı ve Asur'a karşı tampon bir ülke haline getirilmiştir⁴⁴.

Hitit kralı Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra Asurlular yeni baştan Mitanni ülkesine hücumla başlamışlardır⁴⁵.Yeni Asur krallarından I.Adad-Nerari⁴⁶ (M.Ö. 1310-1281), Mitanni ülkesine saldırarak Mitanni kralı I. Şattura ile oğlu Vasarta'yı yenmiştir. Adad-Nerari, hükümdarlığının son yıllarında Diyarbakır bölgesine saldırmıştır. Sonra

⁴⁰ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, s. 271-274.

⁴¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 57.

⁴² M.Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 31.

⁴³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 56-58.

⁴⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.34. Ekrem Memiş, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", *Türkler*, c. 1, Ankara 2002, s. 445.

⁴⁵ Şemsedin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, s. 278.

⁴⁶ Asur krallarının adlarının , kaynaklarda farklı yazılışları vardır. Biz, Erol Sever'in Asur Tarihi ve Kemalettin Köroğlu'nun Üçtepe kaynaklarını esas alarak düzeltmeler yaptık.

onun yerine geçen I.Salmanassar (M.Ö. 1280-1256) ise M.Ö. 1280 yılında Diyarbakır bölgesinin doğu bölümünden Kurh (Kerh Köyü) ve Tuşhan (şimdiki Tavşan-Tepe höyüğü)dan Pir Hüseyin'e ve buradan Hani bölgesindeki Nirbi (şimdi Neribler) arazisine kadar geniş bir bölgeyi kendi ülkesine katmıştır.Tahminen bu tarihten yirmi yıl sonra, yani M.Ö. 1260 yılında I.Salmanassar'ın oğlu ve halefi I.Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1215-1218) Mitanni Krallığı'na son vererek Asur Devleti'ne imparatorluk yolunu açmış ve Mitanni toprakları Asurlar ile Hititler arasında paylaşılmıştır⁴⁷. Bu paylaşımda Kuzey Suriye, Hitit İmparatorluğu'nun, asıl Mitanni ve Hurri krallıkları ülkeleri ise Asurlar'ın hakimiyetine girmiştir⁴⁸.

IV- ASURLAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

1. Diyarbakır'da Asur Dönemi İle İlgili Yapılan Araştırmalar ve Ortaya

Çıkarılan Yerleşim Yerleri

Diyarbakır'da Yeni Asur dönemi kalıntılarının keşfi ve tanıtılması açısından önem taşıyan ilk kapsamlı araştırma 1861-1863, 1866 yıllarında Diyarbakır'daki İngiliz Başkonsolosu Taylor tarafından gerçekleştirilmiştir. Taylor Üçtepe'ye de gelerek burada bugün herhangi bir kalıntısı olmayan, surları bazalt taşlardan yapılmış bir kaleyi gezmiş, kalenin kuzeybatı köşesinde günümüzde "Kuruh Monolitleri" diye anılan iki Asur stelini bularak bunların British Museum'a taşınmasını sağlamıştır. Ayrıca Murataşı (Pornak), Battaltepe, Kazıktepe höyükleri ile Eğil ve Birklinçay mağaralarında bulunan Asur kabartma ve yazıtlarını da görerek bunlarla ilgili bilgiler vermiştir.

1898-1900 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da önemli keşif gezileri yapan Belck ve Lehmann-Haupt gibi araştırmacılardan Belck, Birklinçay kabartma ve yazıtları ile kalesini de inceleyerek, kalıntıların yerlerini gösteren ayrıntılı bir kroki yapmıştır. Lehmann-Haupt ise burada dokuz gün çalışarak, ilk kez beş yazıtın transkripsiyon ve transliterasyonlarını yapmayı başarmış⁴⁹, Tiglat-Pileser'in stelinin resmini çekmiş ve kitabeleri ile birlikte yayımlamıştır⁵⁰.

⁴⁷ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 58.

⁴⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 34.

⁴⁹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, Ankara 1998, s. 2-3.

⁵⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 70.

1907 yılında Olmstead, bu kez güneyde, Dicle kenarındaki höyüklerden Kuruh (Üçtepe), Sıhratepe, Aktepe ve Matar (Pınarbaşı) höyüklerinde incelemeler yapmıştır. Bu incelemeler sonucunda, ilk kez yörede Üçtepe başta olmak üzere Aktepe ve Diyarbakır gibi höyüklerde Asur seramiğinin varlığı belirlenmiştir.

Bugüne kadar Diyarbakır yöresindeki höyüklerin saptanmasına yönelik kapsamlı sayılabilecek ilk çalışma, 1965 yılında Meriggi başkanlığında bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Ekip, Ergani-Diyabakır, Diyarbakır-Silvan ve Diyarbakır-Mardin yollarının yakın çevresinde yer alan 37 höyüğü haritaya işaretlemiştir.

Wafler'in 1975 yılında Eğil Kalesi'nde yaptığı çalışma sonucu Yeni Asur kabartmasının stilistik özelliklerinden hareketle II. Şarru-kin (721-705) dönemine tarihlenen bir tanrı olduğu saptanmıştır. Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına 1984 yılında yörede araştırma yapan Russel'in amacı da Wafler gibi sadece Asur kabartma ve yazıtlarını iyi bir biçimde incelemektir. Bu doğrultuda önce Birklinçay mağarasındaki I.Tukulti-apil-Eşarra (Tiglat-Pileser) ve III. Şulmanu-aşared (Salmanassar) dönemlerine ait beş yazıt ve yeterince tanınmayan üç kabartma üzerinde çalışan araştırmacı, Eğil'deki kaya kabartması ve yazıtının ise ancak resimlerini çekebilmiştir.

1986 yılında İstanbul Üniversitesi'nden Veli Sevin başkanlığında Kemalettin Köroğlu'nun da içinde yer aldığı bir ekip Üçtepe merkez olmak üzere yüzey araştırmalarına başlamıştır⁵¹. Üçtepe'de 1988'den bu yana Veli Sevin tarafından kazılar yapılmaktadır⁵². Diyarbakır'ın Bismil ilçesinin Tepe beldesinin Ziyaret Tepe höyüğünde ise Dr.Timothy Matney başkanlığında 1997-1998 sezonlarında yüzey araştırmaları yapılmış, burada Orta Asur, Erken Demir Çağ, Yeni Asur dönemi malzemeleri saptanmıştır⁵³.

Yerleşim yerlerine baktığımızda, Diyarbakır'da yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılan yerleşim yerlerinden bir tanesi Üçtepe'dir. Üçtepe, Diyarbakır'ın 40 km. güneydoğusunda, Diyarbakır-Bismil karayolunun kenarında, Batılılarca Kurkh denen eski Kerh ya da Kerrh-i Dicle köyünün batısında, Dicle'nin kollarından birisi

⁵¹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 3-4.

⁵² *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır 1995, s. 121.

⁵³ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Haz. Şevket Beysaoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s. 36-37.

olan Göksu Çayı'nın kıyısında yer alır⁵⁴. Boyutları 350x400, yüksekliği 35-50 metredir⁵⁵. Üçtepe höyüğü, 1865 yılında burada bulunan iki stel ile arkeoloji dünyasında önem kazanmıştır. Höyük, Erken Kalkolitik Çağ'dan, Roma İmparatorluğu dönemine kadar sürekli bir yerleşime sahne olmuştur. Yazılı belgelerle Asurlular açısından büyük bir önem taşıdığı anlaşılan Üçtepe yerleşiminin, Mitanni Devleti'nin merkezi kabul edilen bu bölgede, bu dönem için de önemli buluntular vereceği muhakkaktır⁵⁶.

Kuruh Monolitlerinin buluntu yeri olan Üçtepe höyüğünde başlanan ve sürdürülen kazılarda, ilk veriler ışığında bir Orta ve iki Yeni Asur dönemi yapı katının varlığı belirlenmiş ve dönemin seramiği konusunda ayrıntılı bilgi derlenmiştir⁵⁷. Üçtepe'den elde edilen Yeni Asur, Helenistik ve Roma çağına ait eserler Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir⁵⁸.

Asur Dönemi ile ilgili bir yerleşim yeri ise Ziyaret Tepe höyüğüdür. Ziyaret Tepe Höyüğü, Diyarbakır'ın Bismil ilçesi Tepe beldesinde, Dicle ve Batman nehirlerinin birleşme yerinin 20 km. batısında yer alır. Burada Geç Neolitik, Kalkolitik döneme tarihlenen buluntular olduğu gibi, Orta Asur, Erken Demir Çağ, Yeni Asur, Roma, Sasani, Bizans ve İslam dönemi malzemeleri tespit edilmiştir. Orta ve Erken Asur dönemlerinde önemli bir merkez olduğu, ele geçen bu dönemlere ait malzemenin yoğunluğu ve niteliğinden anlaşılmıştır⁵⁹.

Asur dönemi yerleşim yerlerinden birisi de Birkleyn (Birklin) mağaralarıdır. Bu mağaralar Diyarbakır-Lice-Bingöl karayolunun 104. km.'sinde, Lice sınırları içinde, Birkleyn Çayı'nın kenarında ve yolun doğusundadır⁶⁰.

Diyarbakır'daki diğer yerleşim yerleri ise Diyarbakır-Bismil yolunun ve Dicle'nin güneyinde, Beşpınar köyünün 2 km. kuzeydoğusunda bulunan Murattaşı (Pornak); Çınar ilçesinin 13 km. kuzeybatısında, modern Diyarbakır-Bismil karayolunun solunda Şükürlü adlı köyün 1,5 km. batısında olan Şükürlü; Çınar ilçesinde bulunan

⁵⁴ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 34.

⁵⁵ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 57.

⁵⁶ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 35-36.

⁵⁷ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 4.

⁵⁸ *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, s. 121.

⁵⁹ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 36-37.

⁶⁰ *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, s. 116.

Kazıktepe'dir. Diyarbakır sınırları içerisinde bunların dışında, daha birçok yerleşim yeri bulunmaktadır⁶¹.

2. Asur İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Bin yılı aşkın bir süre Mezopotamya tarihine biçim vermiş olan Asurlar, Nil Vadisi ve Basra Körfezi'nden Anadolu içlerine kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır. Asur halkı, adını ülkenin baş tanrısı Asur'dan almıştır. İlk kurulan kent devletinin de adı Asur'dur. Burası daha sonra imparatorluğun merkezi olmuştur⁶².

Asurlar, ataları Akadlar zamanında Sümerler'in ve Akadlar'ın kurduğu şehirler çevresinde, kıyılarında yaşayan Sami yarı göçebelereydi. Suriye ve Filistin içlerinden güneye göç etmişlerdi. Asur halkının yerleştiği bölge, Sümer kaynaklarında Subur veya Subir adıyla geçerken, Akadça metinlerde ise Subartu olarak adlandırılmaktadır⁶³. Şemseddin Günaltay'a göre son asra kadar Samiler'den ibaret zannedilen ve tarihte Asurlular adıyla anılan kavim, hakikatte Orta Asyalı "Subari" boylarıyla Akad ve Amuru Samilerinin karışıp kaynaşmalarından doğmuş melez bir kavimdir. Son devirlerde bulunan tabletlerde görülen eski Asur krallarına ait isimlerin Orta Asyalı "Subari" boylarından Mitanniler'e mahsus isimler olması, Asurlular'ın Orta Asyalı'lar ile Samiler'in karışmasından doğmuş melez bir kavim oldukları yolundaki Antropolojik verileri teyit etmektedir⁶⁴.

Asur tarihi, Eski ,Orta ve Yeni Asur çağı olarak üç bölüme ayrılır. M.Ö.2100-1800 yılları arasında gösterilebilecek olan Eski Asur Çağında İlusuma, Asur'u M.Ö. 2000'de bağımsız bir devlet haline getirmiş, ardından İrisum ve İkunum, bu bağımsızlığı pekiştirmişlerdir.

Asurlar, önceleri Kalde'nin hakimiyeti altındaydılar. Mısırlılar'ın Suriye'ye hücumları, Babil Devletini zayıflatınca, Babil'den ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiler⁶⁵.

⁶¹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 57.

⁶² Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 21.

⁶³ Erol Sever, *a.g.e.*, s. 53.

⁶⁴ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 545.

⁶⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 32.

3. Asur Kralları Dönemlerinde Diyarbakır

3.1. I.Adad-Nerari Döneminde Diyarbakır

Asurların, “Verimli Hilal”in kuzeye doğru en çok sokulduğu Üçtepe’nin de içinde yer aldığı Diyarbakır ve çevresine ilgisi, Orta Asur döneminde, I.Adad-Nerari (1307-1275) zamanında başlamış ve yöre bazı boşluklar ile birlikte Sin-Şarra-işkun (623-612) dönemine kadar 650 yıldan fazla Asur İmparatorluğu’nun siyasi ve kültürel etki alanı içerisinde kalmıştır⁶⁶.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bugünkü Urfa ve Mardin çevresinde kurulmuş olan Mitanni Krallığı, Hititler’in koruyuculuğu altındaydı.1300 yıllarında Hititler ile Mısır arasında çıkan çatışma, bu ülkeyi koruyucusuz bırakınca, Asur kralı Adad-Nerari, bu fırsatı kaçırmayarak ordusuyla Güneydoğu Anadolu’ya girdi ve Mitanniler’in başkenti Waşşukanni’yi işgal ederek kralları Şattuara’yı esir aldı. Şattuara’nın ölümünden sonra, oğulları taht kavgasına düşünce Adad-Nerari bu yöreye yeni bir akın düzenleyerek, bu krallığı ortadan kaldırdı ve Karkamış’tan Tur-Abdin (Karacadağ yöresi)’e doğru uzanan bölgeyi Asur topraklarına kattı⁶⁷.

3.2. I.Salmanassar Döneminde Diyarbakır

Büyük Hitit akınının Aşağı Mezopotamya’da Amuru hakimiyetine son vermesi,Yukarı Mezopotamya’da Asur sitesinin kuvvetlenerek bu bölgeyi yavaş yavaş siyasi hakimiyet altına almasına imkan vermiştir⁶⁸. Bunu fırsat bilen Asurlar M.Ö. 13. asırda I.Salmanassar ile faaliyete geçmiştir⁶⁹.

I.Adad-Nerari’den sonra tahta çıkan I.Salmanassar (M.Ö. 1274-1245), önce bölgede güçlenmeye başlayan Urartular, ardından Hurriler ile mücadele etti. Bugünkü Diyarbakır ile Tur-Abdin arasında olan toprakları ele geçirdi. Harran ovası ve Karkamış çevresine de hakim olan⁷⁰ I.Salmanassar, Diyarbakır ve çevresini de M.Ö. 1260 yıllarında ele geçirdi. Diyarbakır’daki bu ilk Asur egemenliği yetmiş yıl kadar sürdü

⁶⁶ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 7.

⁶⁷ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 61.

⁶⁸ Midhad Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 1974, s. 24.

⁶⁹ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 552.

⁷⁰ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 62.

(M.Ö. 1260-1190)⁷¹. I.Salmanassar, Toşhana, Damsamusa, Kinapa kasabalarında birer çeri kolu bıraktı. Bunda amaç ilerisi için kendisine bir dayanak sağlama düşüncesidir. O günkü Amit yıkıntılarında birisinde I.Salmanassar'a ait tunçtan güzel bir kılıç bulunmuştur. Bu kılıcın burada bir mabede verildiği sanılmaktadır⁷².

3.2.1. I.Salmanassar Döneminde Komuklar (Kumuhh)

Bu dönemde Komuk ili, Diyarbakır vilayetini baştan başa kapladığı gibi Fırat'ın öte yakasına taşmaktaydı. Batman ve Savur sularından Maraş yönlerine ve Gölcük'ten Viranşehir ile Dirig'in sağındaki ovanın başladığı yere kadar devam eden bir alana hakim olan Komuklar, altı asır boyunca Asurlular'la çarpışarak varlıklarını korumuşlardır.

I.Salmanassar dönemindeki ilk yayılmada Komuklar, Asur krallarına boyun eğmişlerse de, bu durum yayılan orduyu savıncaya kadar tunç takımlar, boğalar, şarap küpleri gibi hediyeler vererek, Asur krallarını avutmaktan başka bir şey değildi⁷³.

3.3. I.Tukulti-Ninurta Döneminde Diyarbakır

I.Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1244-1208), başa geçtikten sonra ordusuyla bugünkü Tur-Abdin ile Malatya arasındaki Kudmuhi⁷⁴ bölgesinden geçerken yörede gerçek bir yer sarsıntısı meydana getirmiş, yakılıp yıkılmayan köy, kent bırakmamıştır. Böylece Ergani'nin zengin bakır yatakları Asular'ın eline geçmiştir. Asur Krallığı bu dönemde Aşağı Zab kıyılarından Fırat'a kadar uzanan ve eski Mitanni Krallığı'nın kurulmuş olduğu bölgenin tamamını kendi topraklarına katmıştır⁷⁵. Bir başka ifade ile Tukulti-Ninurta'nın başında bulunduğu Asur Krallığı, Basra Körfezi'nden Orta Anadolu'ya kadar uzanan bir bölgeye hakim olmuştur⁷⁶. I.Tukulti Ninurta'nın sürdürdüğü bu yayılma ve bölgesel hegemonya politikası, Asurlar'ın ihtiyacı olan hammadde

⁷¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 61.

⁷² Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 35.

⁷³ Basri Konyar, *a.g.e.*, s. 33-35.

⁷⁴ Burada geçen Kudmuhi, Basri Konyar'ın Diyarbakır Tarihi kitabında uzun uzun anlattığı Komuklar olmalıdır.

⁷⁵ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 66.

⁷⁶ Erol Sever, *a.g.e.*, s. 70.

kaynaklarını kazandırmanın yanısıra, işgücü, sömürülen yeni insanlar ve köleleri beraberinde getirmiştir⁷⁷.

Kahinler ve din adamları, Tukulti-Ninurta'yı oğullarından birisine öldürttükten sonraki yüzyılda Asurlar gerileme dönemine girdi. Bu dönemde Anadolu ve Güney Mezopotamya, Asur egemenliğinden kurtuldu. Orta ve Kuzey Mezopotamya'da ise sözü geçenler Babil kralları oldu⁷⁸.

3.4. I.Tiglat-Pileser Döneminde Diyarbakır

Asurlular, I.Tiglat-Pileser (1117-1077)⁷⁹, döneminde büyük bir devlet olmuş, Mezopotamya ve Suriye'yi istila ederek "Nairi / Nayri" ülkelerini bile hakimiyetleri altına almışlardır⁸⁰. Orta ve Güneydoğu Anadolu'daki politik denge Asurlar'ın yararına dönmüştür. Hitit Krallığı yıkılmış ve yerini Trakya üzerinden Anadolu'ya gelen Frigler almıştır.

I.Tiglat-Pileser, kendisine göre bir yayılma stratejisi belirlemiştir. Önce ihtiyacı olan hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgeyi fethediyor, ardından da bu bölgeyi güvenlik altına almak için komşu bölgelere akın ediyordu. Bu yayılma stratejisi ise sürekli savaşı gerektirdiği için orduyu yoruyor ve asker sayısının da azalmasına neden oluyordu. Daha önce hiçbir Asur kralının girmediği uzak bölgelere akın eden de Tiglat-Pileser olmuştur. Asur birlikleri, bu yayılma esnasında Yukarı Deniz veya Naire Denizi/Van Gölü'ne, oradan da kuzeybatıya geçmiştir. Bu kısa süren savaş, Malatya ve Ergani'nin ve buralardaki bakır ile kurşun yataklarının Asurlar eline geçmesini sağlamıştır⁸¹.

I.Tiglat-Pileser, büyük fetihlere muvaffak olmuş, giriştiği aralıksız seferler sonunda bütün Mezopotamya'yı zapt etmiştir⁸². Tiglat-Pileser'den sonra gelen krallar zamanında, Asur krallığı yeniden gerileme dönemine girmiştir⁸³. Bu dönem iki asır

⁷⁷ Erol Sever, *a.g.e.*, s. 66.

⁷⁸ Erol Sever, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁹ Erol Sever, *a.g.e.*, s. 72.

⁸⁰ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 37.

⁸¹ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 72-73.

⁸² Midhad Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, s. 25.

⁸³ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 77. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 62.

kadar devam etmiştir⁸⁴. I.Tiglat-Pileser'in oğullarından ne Aşur-bel-kal (1074-1057), ne de IV.Şamşi-Adad (1054-1051), babalarının savaşçı gücüne, devlet yönetimi yeteneğine sahipti. Bu dönemde Van Gölü çevresindeki Urartular, Asur boyunduruğundan çıktığı gibi Güneydoğu Anadolu'daki beylikler de vergi vermemeye başlamışlar ve bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir⁸⁵.

3.4.1. I.Tiglat-Pileser Döneminde Komuklar (Kumuhh)

Hitit devletini yıkan 1200 yılı göçleri öncülerinden Frigler'in akınları Asur devletini zayıflatınca, yerli prensler öz yerlerinin sahibi oldular. Böylece Diyarbakır'ın doğu ve güneydoğu bölgelerinde Nirbi ve Kirhi, batı tarafında merkezi Malatya olmak üzere Komuk prenslikleri kuruldu. Bu prenslikler dönemi M.Ö. 1190 yılından M.Ö. 1116 yılına kadar devam etti⁸⁶.

I.Tiglat-Pileser, Assur kralı olunca, eskiden Asur'a bağlı olan yerleri yeniden ele geçirmeye başladı. Komuklar üzerine yürüdü. Bu yürüyüş esnasında Komuk kralı Killi-Teşub esir düştü. Başsız kalan Komuklar dağıldılar. Bunların bir bölümü Amidi önünden geçerek Silvan ile Akdağ arasında gösterilen Şirişa (bugünkü Lice dolayları) bölgesindeki ormanlık sarp yerlere sığındılar. Bir bölümü de Hatisaro isminde bir şahsın oğlu olan Şaditeşup'un reisliğinde Yanari dağının tepesindeki Urhan (Ergani?) kalesine çekildiler.

I.Tiglat-Pileser önce Şirişa bölgesine sığınanların peşine düşerek çoğunu imha etti. Daha sonra Komukların yardımına koşan Kirhi (veya Kirhu) lerin üzerine yürüyerek onları da yendi. Hani'nin kuzey ve kuzeybatısında bulunan Nirib dağları ve Nirib düzüne yerleşmiş olan Nirbileri de yenilgiye uğrattı.

I.Tiglat-Pileser, Dicle'nin doğusundaki işleri bitirdikten sonra Urhan (Ergani) kalesine yürüdü. Bunu haber alan Şaditeşup teslim olarak aman diledi. Asur kralı da kendisine bağlı olmak şartıyla ona dokunmadı⁸⁷.

⁸⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 62.

⁸⁵ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 77.

⁸⁶ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 61

⁸⁷ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 38-39. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 61-62.

I.Tiglat-Pileser, bu zaferlerini anlatan kitabesini Bırkleyn mağaralarından birisine kazıttı. Bütün bu mücadelelerden sonra Diyarbakır bölgesi M.Ö.1116'da yeniden Assur egemenliğine girmiş oldu. Bu ikinci dönem 60 yıl kadar sürdü⁸⁸.

3.5. II.Adad-Nerari Döneminde Diyarbakır

I.Tiglat-Pileser'in ölümünden sonra zayıflaması hızlanan Asur Devleti parçalandı⁸⁹. Bin yılından sonraki yüzyılda, Asur tahtına geçen diğer üç kral II.Aşur-rabi, II.Aşur-reş-işi ve II.Tiglat-Pileser, Aram aşiretlerinin sızmasını ve saldırılarını güç bela durdurabildiler⁹⁰. II.Aşşur-dan (934-912)'in⁹¹, başa geçmesiyle durum Asurların lehine gelişmeye başladı. II.Aşşur-dan, yalnız krallığı savunmakla kalmadı, atağa da geçti.

Aşşur-dan'dan sonra yerine oğlu⁹² II.Adad-Nerari (911-891)geçti⁹³. Bu kral zamanında Asur genişlemesi daha gözle görülür bir duruma gelmeye başladı⁹⁴. Nairi, Haphi, Muşki, Kummuh (Malatya'nın doğusu) taraflarına birçok sefer yaptı. Batı Dicle ile Yukarı Fırat arasındaki yerleri yeniden egemenliği altına aldı⁹⁵.

3.6. II.Tukulti-Ninurta Döneminde Diyarbakır

II.Tukulti-Ninurta (890-884)⁹⁶, babasının yayılma politikasını sürdürdü.Van Gölü'nün çevresine yaptığı bir seferden sonra Mardin ve Diyarbakır'ı Asur topraklarına kattı. Hammadde olanakları ve stratejik açıdan önemli olan Nusaybin, Harran, Diyarbakır ve Mardin'in alınması ile Van Gölü çevresindeki Urartular'ın vergiye bağlanmasının, Asurlar için önemi çok fazlaydı. Böylece Anadolu'nun doğal

⁸⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 62.

⁸⁹ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 37.

⁹⁰ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 78.

⁹¹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 123.

⁹² Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 78.

⁹³ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 123.

⁹⁴ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 79.

⁹⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 63.

⁹⁶ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 123.

kaynaklarının kapılarını, Asurlar'a açmış oluyordu⁹⁷. II.Tukulti-Ninurta M.Ö. 885 yılında merkezi Amidi olan Bit-Zamani krallığına da saldırarak onları vergiye bağladı⁹⁸.

3.7. II.Aşşur-nasir-apli(Assurnasirpal) Döneminde Diyarbakır

II.Assurnasirpal (883-859)⁹⁹ döneminde fetihlere devam edilerek bütün Mezopotamya'ya hakim olunmuştur¹⁰⁰. Saltanatının ilk yıllarında Arkania (Diyarbakır'ın kuzeybatısındaki Ergani) ili ile birlikte Diyarbakır bölgesine de hakim olan bu Asur kralı, daha kuzeydeki Murat boyuna çıkamamıştır¹⁰¹. Amidi'yi kuşatan II.Assurnasirpal, Bit-Zamani kralı Ammibala'dan bazı şeyler alarak kuşatmayı bırakmıştır¹⁰².

II.Assurnasirpal'in son yıllarında Asur İmparatorluğu, batıda Akdeniz'e, kuzeyde Urartu sınırlarına dayanarak bütün Güney ve Güneydoğu Anadolu'ya hakim olmuştur¹⁰³.

3.7.1. II.Aşşur-nasir-apli (Assurnasirpal) Döneminde Komuklar (Kumuhh)

Bütün Hititler, Asurlar ile savaşmak için birleşince Komuklar da bu birliğe girdi. Bu birleşik ordu Asurları yenince, Asur hakimiyeti altında olan ülkeler birer birer ayrıldılar.Komuklar da bundan faydalanarak,1060 yılından 885 yılına kadar istiklallerini elde ettiler.

Dicle kaynakları ile Yukarı Dicle toprakları, Asurlar için Dicle'nin doğusundaki yerler gibi değerli ve gerekliydi. Küçük Asya'nın zengin yerlerine giden yol Komuk ilinden geçiyordu¹⁰⁴. Bütün bu özelliklerden dolayı II.Assurnasirpal da Komuklar ile çok uğraşmış, bir baskınla Komukeli'ni almıştır¹⁰⁵. Bir ara Komuklar tekrar

⁹⁷ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 80.

⁹⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 63.

⁹⁹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 123.

¹⁰⁰ Midhad Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, s. 26.

¹⁰¹ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 38.

¹⁰² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 63.

¹⁰³ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 84.

¹⁰⁴ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 49-50.

¹⁰⁵ Basri Konyar, *a.g.e.*, s. 52.

hareketlenince, kral çabucak batıya ilerlemiş, Amid'in sol tarafında, Dicle'nin sağ kıyısına geçerek Komukların toplanmasına izin vermemiştir. Bu baskın sonucunda çaresiz kalan Komuklar, krala tunç takımlar, şarap küpleri, boğalar ve sürüler ile koyun vererek bağlılıklarını gösterdiler¹⁰⁶. Komuklar, daha sonrasında Asurlara verdiklerine beygirler, arabalar, madenler de kattılar.

Toşhana ve Damdamusa'dan başka Tilloli-Telalo kasabası ve Amit şehri de Asurlar'ın kral şehirleri arasına yazıldı. Önce bir savaş olduğunda Asur garnizonlarının barınması ve yürüyüş temeli işini görmesi için kurulan bu şehirler, şimdi kendini göstermek ve yenilerini, verdikleri sözleri tutmaya zorlamak ve toplanan malların saklanması için depoluk işini dahi görmeye başladı. Tilloli, Toşhana ve Amit, imparatorların gezintilerinde oturmak için sevdikleri şehirlerden oldu. Bunların kral ve beylerini göz altında tutmak için buralara birer de elçi bırakıldı¹⁰⁷.

Asur idaresine bir türlü ısınamayan Komuklar, yine Kurhilerle birleşerek harekete geçtiler. Asurlara verdikleri vergileri kestiler. Amit ve Damdamusa şehirleri Komuklar'ın eline düştü. Asurların buralarda bıraktıkları elçileri kovuldu. Bu olanlar üzerine Assurnasirpal harekete geçti. Damdamusa önüne kadar gelerek, buradaki bin kişilik kuvvetin altı yüzünü öldürdü, dört yüzünü de esir alarak Amit'e geldi. Esirleri bu şehrin duvarları altında kazıklattı. Amit şehri bundan korkmayarak mücadeleyi sürdürünce, şehri zorla alamayacağını anlayan imparator, kuşatmadan vazgeçti. Komuklar ise Asur boyunduruğundan kurtulamadı¹⁰⁸.

3.8. III.Salmanassar(Şulmanu-Aşared veya Şalmaneser) ve Diğer Krallar Döneminde Diyarbakır

Şulmanu-Aşared (858-824)¹⁰⁹, Asur kralı olunca Suriye'deki Aram ve Hitit küçük devletlerine başarılı seferler yaptığı gibi Babil'i de Pers Körfezi'ne kadar istila ederek ülkesine kattı. M.Ö.825 yılında Diyarbakır'ı zaptederek Bit-Zamani Krallığı'na son verdi. Böylece Diyarbakır bölgesi üçüncü defa Asur egemenliğine girdi. Bu üçüncü

¹⁰⁶ Basri Konyar, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁰⁷ Basri Konyar, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁰⁸ Basri Konyar, *a.g.e.*, s. 61-62.

¹⁰⁹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 123. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 55.

Asur egemenliği M.Ö. 775 yılında Amidi ve çevresinin Urartular eline geçmesine kadar devam etti¹¹⁰.

Bu kraldan sonra Asurlar, dokuzuncu asır sonlarında tekrar bir duraklama devrine girdiler ve akın yapma gücünü kaybettiler. Bundan dolayı Ön Asya’da bir süreliğine sükun devri başladı. Bundan faydalanan Suriye, bağımsızlığını ilan ederken¹¹¹, merkezi Van şehri olan Urartular, topraklarını genişleterek Mezopotamya ve Suriye’ye sarmaya başladılar. Urartular bir süre Yukarı Mezopotamya’ya hakim olurken bu sırada Asurlar ise eski şehirlere çekilmeye mecbur oldular¹¹².

III.Tiglat-Pileser (Tukulti-apil-Eşarra 744-725)¹¹³, Asur tahtına geçtikten sonra yeni bir devir başladı. Bu güçlü kral iktidar mevkiine geçer geçmez, Urartular’ı yendi ve bugünkü Diyarbakır ve çevresini Urartular’dan aldı¹¹⁴.

Assurbanipal (Aşşur-bani-apli 668-627)¹¹⁵ devrinde Asurlar’ın o zamanki medeni dünyada hiçbir rakibi kalmamıştı. İmparatorluk hemen bütün Ön Asya’yı içine alıyordu. Kapadokya’dan İran’a, Hazar’dan Mısır’a ve Basra Körfezi’ne kadar uzayan saha, Asur hakimiyetindeydi¹¹⁶. Asurlar’ın bu durumu, Assurbanipal’in ölümünden sonra çok devam etmedi. Assurbanipal’in üçüncü halefi¹¹⁷ Sin-şarra-işkun (623-612)¹¹⁸ zamanında Medler ile Babil ve bunlara katılan müttefikler, Kiyaksar kumandasında toplandılar. Diğer bir grup Babil prensi Nabupolassar’ın idaresinde toplandı. 612 yılında Ninova şehrini zaptederek yakıp yıktılar. İmparatorluk ülkesi,

¹¹⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 63.

¹¹¹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 556.

¹¹² Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s.556. Midhad Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, s.26.

¹¹³ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 123.

¹¹⁴ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s.557. Midhad Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, s. 26.

¹¹⁵ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 123. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 565.

¹¹⁶ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 565. Midhad Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, s. 27.

¹¹⁷ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 569. Midhad Sertoğlu, *Süryani Türkleri’nin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, s. 28.

¹¹⁸ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 123.

Medler ile Babiller arasında paylaşıldı¹¹⁹. Keyaksar Yukarı Mezopotamya'yı, Nabupolassar Aşağı Mezopotamya ile Suriye'yi aldı¹²⁰.

Asur İmparatorluğu'ndan kalanlar, hanedana mensup prenslerden Asuruballit'i Harran'da imparator ilan ettiler. Telaşa kapılan Babil kralı Nabupolassar, son Asur prensini ortadan kaldırmak için üç yıl (611-609) uğraştı. Sonunda Asurları 609 yılında tarihin sinesine gömdü¹²¹.

3.8.1. III.Salmanassar ve Diğer Krallar Döneminde Komuklar (Kumuhh) İle Mücadele

Mezopotamya'nın batı kısımları bu dönemlerde yine karıştı. Hitit hükümetlerinden toplanan büyük bir topluluk birleşerek ayaklanınca, buna Komuklar da katıldı. Hitit hükümetleri yenilince, Komuklar müttefikleri ile birlikte yeniden vergiye bağlandılar.

Asurlular, aldıkları yerleri vergiye bağlıyorlardı fakat bir bölük çeri bırakmıyorlardı. Bu siyasi eksiklik yüzünden, Asur orduları bir gittiği yere birkaç defa gitmek zorunda kalıyorlardı. Bundan dolayı ertesi yıl yeniden sefere çıkan III.Salmanassar, diğer hükümdarlara ve Komuklar'a vergi yükledi.

Komuklar, bir yandan Urartu diğer yandan Asurlar arasında kalmışlardı. Asurlar'ın eski güçlerini düşünerek onlara bağlı kaldılar¹²². Ancak Asurlar ile hoş geçinmek Komuklar için iğrenç bir siyasetti. Bu yüzden bütün Hitit toplumu gibi yabancı hakimiyetinin düşmanı olan Komuklar da Asurlara karşı isyan eden komşuları ile birleşmeyi sürdürdüler¹²³.

III.Salmanassar, M.Ö. 845 yılında yine Komuk iline akında bulundu. Dicle'nin kaynak yerlerine kadar tırmanan imparator, burada I.Tiglat-Pileser'in resmi yanında bir kaya üzerine kendi gösterişli resmini kazdırdıktan sonra, Urartu'ya geçerek Fırat

¹¹⁹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 569-571. Midhad Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, s. 28.

¹²⁰ Midhad Sertoğlu, *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, s. 28.

¹²¹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 571-573.

¹²² Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, s. 63-65.

¹²³ Basri Konyar, *a.g.e.*, s. 67.

kaynaklarına kadar önüne geleni yakıp yıktı. Bu seferin verdiği korku yüzünden Komuklar on yıl kıpırdayamadılar¹²⁴.

III.Salmanasar yaşlanınca oğullarından Asurdanipal babasına karşı isyan etti. Asur ülkesinin büyük bölümü ve Amit de ona bu isyanda destek verdiler. III.Salmanassar, tehlikeyi görünce tahtı oğlu IV.Şamşidat'a bıraktı. İki kardeş arasındaki mücadele, Şamşidat'ın üstün gelmesiyle sona erdi. Bu isyanda Komuklar, Şamşidat'ın yanında yer almışlardır¹²⁵.

4. Asurlar Döneminde Diyarbakır'da Kültür ve Medeniyet

4.1. Diyarbakır ve Çevresinde Kurulan Kentler ve Bu Kentlerin İdaresi

Yazılı belgelere göre Yeni Asur döneminde Diyarbakır ve çevresinde Tuşhan ve Amedi adlarıyla iki Asur eyalet merkezi oluşturulmuştur. Bu iki eyalet çevresinde olan Tidu, Sinabu ve Damdammusa ise birer Asur kenti olarak kurulmuş ve buralara özel önem verilmiştir¹²⁶. Kentlerden Tidu ve Sinabu'nun I.Salmanassar (Şulmanu-aşared) (1274-1245) zamanında Nairi ülkelerinin sınır bölgesinde, Tuşhan'ın Orta Asur döneminde Dicle kıyısında, Damdammusa'nın da Tur-Abdin'in kuzeyinde II.Aşşurnasir-apli (883-859) öncesinde kurulduğu bildirilmektedir¹²⁷. Bu kentlerden Tuşhan, Üçtepe'ye ;Sinabu, Üçtepe ile Diyarbakır arasındaki Murattaşı (Pornak) na; krali ve güçlendirilmiş kent olarak tanımlanan Damdammusa, Kazıktepe veya Tavşantepe'ye;Tidu ise Tepe höyüğüne eşitlenmektedir¹²⁸.

Kalhu yazıtının 882 yılı seferi ile ilgili bölümünden aktarılanlara göre Damdammusa kenti, II.Assurnasirpal'in krali kentidir ve buraya yapılan bir saldırı,Yukarı Dicle yöresine düzenlenen bu ilk seferin yapılma nedenini oluşturmuştur¹²⁹. Yine II.Assurnasirpal'in yazıtından aktarılanlara göre Tuşhan'da ise krali ikametgahı için bir saray kurmuştur¹³⁰. Kuruh Monolitinden aktarılanlara göre

¹²⁴ Basri Konyar, *a.g.e.*, s. 69.

¹²⁵ Basri Konyar, *a.g.e.* , s. 71-72.

¹²⁶ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I* , s. 9.

¹²⁷ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹²⁸ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.* , s. 95.

¹²⁹ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.* , s. 22.

¹³⁰ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.* , s. 11.

II.Assurbanipal, bölgedeki savunma ve diğer ihtiyaçları için Tuşhan, Damdammusa, Sinabu ve Tidu'yu üs olarak kullandığı gibi¹³¹, ülkesinin geçimi için Nairri ülkelerinin hasadını toplayıp depoladığı kentler olarak da kullanmıştır¹³².

Kentlerin idaresine gelince Asur devletinde, imparatorluk ortalarında merkezileştirilmişti ve valiler ile idare ediliyordu. Sınır boylarında ise Asur kralını metbu tanıyan, vergi ödeyen ve harp zamanlarında asker gönderen yarı müstakil krallıklar mevcuttu¹³³. Kentlerin yöneticiliğine gönderilen valiler vardı. Kentlerden Tuşhan'a gönderilen adları bilinen valiler, III.Adad-Nerari (810-783) döneminde 794 yılında Mukin-abua; III.Aşşur-dan (772-755) döneminde 764 yılında Sidqu-ilu; III.Tukulti-apil-Eşarra (Tiglat-Pileser) (744-727) döneminde 728 yılında Duri-Aşşur; II.Şarru-kin (721-705) döneminde 707 yılında Şa-Aşşur-duppi ve Sin-Şarra-işkun (623-612) döneminde 616 yılında Bel-iqbi'dir¹³⁴.

Amedi'ye tayin edilen valiler ise 799 yılında Marduk-işmeani, 768 yılında Aplaja, 762 yılında Tab-bel, 726 yılında Marduk-bela-usur, 705 yılında Nashur-bel'dir¹³⁵. Bu valilerden Nashur-bel'in bir başka belgede Sinabu kentinin de valisi olarak geçmesi, kentin Amedi'ye bağlı olabileceğine kanıt olarak gösterilmektedir¹³⁶.

4.2. Diyarbakır ve Çevresinde Mimari

Diyarbakır'daki Asur dönemi mimarisi hakkındaki bilgilere, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük höyüklerinden birisi olan Üçtepe höyüğündeki buluntular sayesinde ulaşılmaktadır. Asur ülkesinin kuzey sınırında yer alan Üçtepe bölgesi, Asurlar'ın gözünde büyük öneme sahiptir. Üçtepe'deki stellerin üzerindeki yazıtlardan edinilen bilgilere göre II.Assurnasirpal, burada Urartular'a komşu bir sınır eyaleti kurmuş ve saray yaptırmıştır¹³⁷.

Üçtepe'de yapılan kazılarda, saray olabileceği düşünülen yapı kalıntıları ile sur duvarı kalıntılarına ulaşılmıştır.Yeni Asur dönemine ait olduğu düşünülen eyalet

¹³¹ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.* , s. 20.

¹³² Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.* , s. 14.

¹³³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 68.

¹³⁴ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 15.

¹³⁵ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.* , s. 24.

¹³⁶ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.* , s. 19

¹³⁷ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 34. Veli Sevin, *Üçtepe Kazıları*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 1989, s. 11.

sarayının bir duvarının kalınlığı 5,5 metredir¹³⁸. Bu eyalet sarayının M.Ö. IX. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulmuş olduğu bilinmektedir¹³⁹.

Asur yapı katlarında, taş temelsiz kerpiç bir mimari geleneği hakimdir. Bu yapı katları, II. bin yılının ikinci yarısına ait dere taşlarından oluşturulmuş, zayıf yapılı mimari üzerinde yer almıştır¹⁴⁰. Yeni Asur ve Erken Yeni Asur dönemleri mimarisinde, taş temelsiz kerpiç duvarlar, doğrudan toprağın üzerine yerleştirilirken¹⁴¹, Geç Yeni Asur döneminde de direkt toprak üzerine, taş temelsiz olarak oluşturulan kerpiç duvarlı yapılar devam etmiştir. Geç Yeni Asur mimarisinde büyük boyutlu anıtsal yapılar da vardır. Bunların tabanlarına, pişmiş tuğla ve çakıl taşları döşenmiştir. Bazı mekanları ise duvar resimleri ile süslenmiştir. Bu resimlerin varlığı, toprak sıva parçaları üzerinde siyah beyaz renkte boyanmış üçgen ve damla motiflerden oluşmuş parçalardan anlaşılmıştır. Bu dönemde yaşayan insanların, çakıl taşları ile döşeli avluları da vardı¹⁴².

4.3. Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalar

Asurlar döneminde kullanılan eşyalar ile ilgili bilgilere, yine Üçtepe'de yapılan kazılarda elde edilen bilgiler sonucunda ulaşılmaktadır. Üçtepe'de üstü açık bir avlu döşemesi üzerinde iki çömlek, iki tandır ve bazalt dibek taşı bulunmuştur¹⁴³. Veli Sevin, bu bazalt dibek taşına, bazalt ezgi taşı adını vermektedir¹⁴⁴.

Asur dönemi eşyalarının en ilginçini bir anne ile çocuğuna ait mezardan elde edilenler oluşturur. Burada porselen kaplar, altın hızma ve küpeler, boncuktan kolyeler, yüzük ve bilezikler, kemik nesnelere bulunmuştur¹⁴⁵. İki beyaz taştan sembolik göz, bir tane taştan alın sembolü de bulunanlar arasındadır.

¹³⁸ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 35.

¹³⁹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 91.

¹⁴⁰ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 27.

¹⁴¹ Veli Sevin, "1992 Yılı Üçtepe Höyüğü Kazıları", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (24-28 Mayıs 1993), Ankara 1994, s. 401.

¹⁴² Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 33-34.

¹⁴³ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁴⁴ Veli Sevin, "1992 Yılı Üçtepe Höyüğü Kazıları", s. 401.

¹⁴⁵ Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", s. 36. Veli Sevin, *Üçtepe Kazıları*, s. 36.

Hilal biçiminde olan sekiz tane küpenin üzerlerine üçlü damar şeklinde süslemeler yapılmıştır¹⁴⁶. Kolyelerden birisinin siyah beyaz fayanslardan oluşturulduğu¹⁴⁷, çocuğun boynundaki kolyenin ise beyaz porselen, akik lacivert taş ve sarı gözenekli taştan yapıldığı görülmektedir. Kemalettin Köroğlu, yüzük ve küpelerin tunçtan yapıldığından, ayrıca iki tunç halhalın da varlığından söz ederken¹⁴⁸, diğer kaynaklar ise yüzük ve küpelerin bronzdan yapıldığını aktarmaktadır¹⁴⁹.

Üçtepe’de günlük hayatta çanak-çömlekler de kullanılmıştır. Üçtepe kazılarında başlıca iki tür seramiğe rastlanmıştır: Birincisi içlerinde “saray malı” kalitesinde örnekleri bulunan Asur tipleri, diğeri ise “Orta ve Yeni Asur dönemi yerli seramiği”dir. Üçtepe’deki çanak çömleğin en belirgin grubunu, saray malı dibi memecikli kadehler oluşturur¹⁵⁰. Yerli seramik grubunu oluşturan grupta ise çanak çömlekler, depo kapları vazolar ve şişeler yer alır¹⁵¹.

4.4. Diyarbakır’da Asurlar Döneminden Kalma Kitabeler

Asurlar döneminden kalma kitabeli stellerden bir tanesi, Dicle’nin bir kolunun kaynağı üzerinde bulunan Bırklin (Bırkleyn) mağaralarındadır¹⁵². Bırklin (Bırkleyn) mağaraları, Diyarbakır’ın Lice ilçesinin sınırları içerisinde, Diyarbakır-Bingöl karayolunun 104. kilometresi üzerinde ve yolun doğu kenarındadır. Bu mağaralardan birisinde, I.Tiglat-pileser (M.Ö.1116-1090) e ait bir stel ve iki kitabe vardır. Buraları inceleyen C.F. Lehmann-Haupt, I.Tiglat-pileser’in stelinin resmi ile kitabelerini kitabında yayınlamıştır¹⁵³. III.Salmanassar (M.Ö.859-825)a ait stel ile kitabe ise bu mağaranın biraz ötesinde ve daha yüksekte bulunan bir başka mağaranın batıya bakan yüzündedir. Kitabe ve stel, köylüler tarafından kısmen tahrip edilmiştir¹⁵⁴.

I.Tiglat-pileser ve III.Salmanassar’a ait kitabelerin Türkçesi:

¹⁴⁶ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 28-29.

¹⁴⁷ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 29. Veli Sevin, “1992 Yılı Üçtepe Höyüğü Kazıları”, s. 402.

¹⁴⁸ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 29.

¹⁴⁹ Veli Sevin, *Üçtepe Kazıları*, s. 11. Nevin Soyukaya, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, s. 36.

¹⁵⁰ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 37-38.

¹⁵¹ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁵² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 70.

¹⁵³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, s. 70. *2000’e Beş Kala*, s. 116-117.

¹⁵⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, s. 72.

“1. I.Tiglat-pileser’e Ait Birinci Kitabe

Nairi memleketlerinin fatihi,
Dünyanın dört bucağının kralı, Asur kralı,
Kuvvetli kral Tiglat-pileser

Tunni, Dayani, Kirhi memleketinden büyük denize kadar zaptettim.

2. I.Tiglat-pileser’e Ait İkinci Kitabe

Beylerim büyük tanrılar Aşur, Şamaş,
Adad’ın yardımları ile,
Asur memleketi kralı Muttakıl-Nuskunun oğlu,
Asur kralı Aşur-reşi-işi’nin oğlu,
Asur kralı ben Tiglat-pileser,
Amuru memleketinin büyük denizi ve Nairi memleketi denizinden
Nairi memleketine üçüncü defa gittim.

3. III.Salmanassar’a Ait Birinci Kitabe

Salmanassar, büyük kral, kuvvetli kral, Asur’un kralı, büyük halk topluluklarının
kralı prens,

Asur’un rahibi, onun inandığı tanrılar Şamaş ve Adad tarafından desteklenmiş
olan o, yürüdüğü zaman

Güneşin doğuşundan batışına kadarki büyük dağlara hakim oldu.

Ordusunun başında savaştığı ve düşmanları takip ettiği zaman yenilmez olan o,
Tufanın enkaz yığımını sürüklediği gibi, onları muzaffer bir şekilde çiğnedi.

Nairi memleketi denizinden, güneşin batışının büyük denizine kadarki ülkeyi
fethetti. Hatti ülkesini bütün kapsamıyla, Melitene’yi, Dayana’yı Suhme,

Urartulu Aram’ın kral şehri Arzaşkun’u, Gilzan’ı

Habuşkia, Dicle’nin kaynağından

Fırat’ın kaynağına kadar olan yeri, bundan başka Zamua memleketinin

Bizim hanedana ait olan kısmının denizinden, Kalde ülkesinin denizine kadar
olan sahayı ben boyunduruğum altına aldım.

Babil’e gittim, Borsippa’da, Kutha’da kurban sundum, Kaldeliler’in ülkesine
indim.

Şehirlerini fethettim. Kalde ülkesinin krallarının vergilerini kabul ettim.

Silahlarımın kokusu tuzlu denize kadar yayıldı.

Şam’ın kralı Adadiri, Hatti memleketinin 12 kralı ile bana karşı yürüdü.

Onlarla savaştım, bozguna uğrattım, harp arabalarını, atlarını
Harp silahlarını onlardan aldım, onlar hayatlarını kurtarmak için kaçtılar.

4. III.Salmanassar'a Ait İkinci Kitabe

Salamanassar

Büyük kral, kuvvetli kral

Dünyanın kralı, kuvvetli kralı

Dünyanın kralı, Asur'un kralı

Büyük halk kütlelerinin kralı, ki o,

Onun itimat ettiği tanrılardan Şamaş ve Adad'ın yardımıyla,

Azametli bir şekilde, vakarlı adımlarla yürüdü ve,

Güneşin doğuşundan batışına kadar olan

Kudretli dağlara hakim oldu.

Düşmanları takip ettiğinde

Bir su baskınının bir moloz yığınını yıktığı gibi mağlup edilmez büyük kral

Irmakları ve geçilmez dağları muzaffer bir şekilde çiğneyip geçti.

Asur'un kralı Tukulti-Ninurta'nın oğlu

Asur kralı, Asurnasirpal'in oğlu (Salmanassar)

Nairi memleketinin denizinden güneşin batışının büyük denizine kadar olan her yeri fethetti.

Bütün kapsamı ile Hattiler memleketini, Melitene'yi, Dayani memleketini
Suhme memleketini ve Azaşkun şehrini

Urartulu Aram'ın kral şehrini, Gilzan memleketini, Hubişkiya memleketini

Diclenin baş kaynağı sahasından, Fırat'ın kaynağına kadar bizim hanedanın
Zamua memleketinin denizine kadar

Kalde memleketinin denizine kadar ben kendime ram ettim. Babil'e gittim,
kurban sundum, Kaldelilerin memleketine indim.

Şehirlerini fethettim ve vergilerini aldım.

Şamlı Adadidri, Hamatlı İrhilini, deniz sahilindeki 15 şehirle birlikte

Bana karşı hücumla geçtiler. Onlarla savaştım. Onları bozguna uğrattım.

Harp arabalarını binek atlarını tahrip ettim ve muharebe silahlarını

Onlardan aldım.

Hayatlarını kurtarmak için onlar kaçtılar¹⁵⁵”.

Asur krallarından birisine ait olan kitabeli stel de Diyarbakır'ın Eğil ilçesindeki Eğil kalesindedir. Kitabeli stel, Eğil kalesinin büyük bir bölümünü oluşturan yüksek, sarp bir kayanın batıya dönük yüzüne kazılmıştır ve silik bir haldedir. Stelde Asur krallarının bilinen bütün kök çizgileri toplanmıştır. Boyundan asılı, sapı sol ele koyulmuş, belden dışarı az çıkan ve böylelikle yarı beli çizer gibi dümdüz tutulmuş bir kılıç; uzun başlık, büyük bir sakal ve hep oyalı gibi duran giyim vardır. Önünde bir kitabe, yüz doğuya dönük ikizli bir balta tutmaktadır¹⁵⁶. Bu figür hakkında birkaç görüş vardır. Burada yapılacak ayrıntılı bir incelemeye kadar bu stelin III.Salmanassar'a ait olduğu tahmini en güçlü ihtimaldir¹⁵⁷.

Diyarbakır'da Üçtepe höyüğünde, 1865 yılında yapılan incelemelerde ise iki stel bulunmuştur. Asur imparatorlarından II.Aşşur-nasir-apli (M.Ö.858-824) ve oğlu III. Salmanassar (Şulmanuşerid) (M.Ö.858-824) a ait yazıtlı ve kabartmalı bu steller bugün British Museum'da sergilenmektedir¹⁵⁸.

Üçtepe höyüğünde bulunan yazıtlardan II. Aşşur-nasir-apli'ye ait yazıttan Kemalettin Köroğlu şunları aktarmaktadır:

“...Kaşjaru dağı geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülkelerine girdim. Sigişu (Şingişa) kentinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Sigişu kentinden hareketle Tupusu oğlu Lapturu'nun güçlendirilmiş kenti Madara'ya yaklaştım. Kent iyice güçlendirilmiş dört duvarla çevrilmişti. Kenti kuşattım. Güçlü silahlarımın görünüşünden korkuya kapıldılar ve onlardan mallarımı mülklerini ve hizmetim için oğullarını aldım.Hayatlarını bağışladım fakat üzerlerine haraç, vergi ve vergi toplayıcılığı yükledim. Kenti yaktım, yıktım ve harabeye çevirdim.

Madara kentinden hareketle Tuşha kentine girdim. Tuşha'da bir saray kurdum. Tuşha'da Nirdun ülkesinden vergi ve haraç olarak atlar, katırlar, kazanlar, ayna, öküz koyun ve şarap aldım.Tupusu oğlu Lapturu'nun yönettiği, Kaşjaru dağı üzerindeki iyi tahkim edilmiş 60 kenti yıktım, yaktım, harabeye çevirdim.

¹⁵⁵ Şevket Beysanolu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 74-76.

¹⁵⁶ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 48. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 77.

¹⁵⁷ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 80.

¹⁵⁸ Veli Sevin, *Üçtepe Kazıları*, s. 7-8. Nevin Soyukaya, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, s. 34. *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, s. 121.

Efendim Assur'un yardımıyla Tuşha kentinden hareket ettim.Yanıma güçlü arabalarımı, süvarilerimi ve eşsiz ordumu aldım. Sallardan bir köprü ile Dicle'yi geçtim. Bütün gece ilerleyerek Dirru'nun güçlendirilmiş kenti Pitura'ya yaklaştım. Kent olağanüstü zorluydu; iki duvar ile çevrilmişti; sitadeli dağ zirvesi gibiydi. ....kenti fethettim. Benden önce gelen Assur kralı prens Şulmanu-aşared'in Nairi ülkeleri sınırında yaptırdığı garnizonlar olan Sinabu ve Tidu kentleri Aramiler tarafından zorla ele geçirilmişlerdi, ben tekrar elde ettim. Nairi ülkesinde Assur kalelerini ellerinde tutan Assurlar-ki bunlar Arami ülkesine tabi kılınmışlardı- onların kentlerini ve uygun iskan yerlerini ele geçirdim ve huzur içinde oturulur kıldım. Bit-Zamanili Amme-baala'ya ait olan Ahlamu Aramilerinden 1500 kişiyi yerlerinden aldım ve Assur'a götürdüm. Nairi ülkelerinin hasadını topladım ve ülkemin geçimi için Tuşhan, Damdammusa, Sinabu ve Tidu kentlerinde depoladım¹⁵⁹. Bit-zamanili adam Amme-baala'nın soyluları ayaklanıp onu öldürdüler. Amme-baala'nın öcünü almak için ilerledim. ...Suçlu adam Burranamu'yu soydum ve derisini Sinabu kenti duvarları üzerine gerdim. Kabile reisi olarak kardeşi Uanu'yu atadım"¹⁶⁰.

V- BİT-ZAMANİ BEYLİĞİ DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Ege göçlerinin sebep olduğu karışıklıklardan çölde yaşayan insanlar faydalanmaya kalkışmış ve kültür şehirlerine doğru akın etmeye başlamışlardır. Sami kavimlerinin üçüncü büyük göçü olan Arami göçleri, Ege göçleri gibi yakıcı ve yıkıcı bir şekilde değil, düzenli bir sızıntı halinde asırlarca devam etmiştir. Bu nedenle Asur İmparatorluğu'nun gelişmesi, düzenli bir şekilde gerçekleşmemiş, Asurlar değişik zamanlarda ilerleme ve gerileme dönemleri geçirmişlerdir. Özellikle M.Ö. XI. ve X. asırlar tam manasıyla bir Arami asrı olmuştur denebilir. Bu asırlar içinde Aramiler'den Bit-Zamani kabilesi, Doğuda Diyarbakır civarına yerleşmiştir¹⁶¹.

M.Ö. 900'lerden itibaren, o zaman adı Amida olan Diyarbakır'ı merkez yapan Bit-Zamani Beyliği¹⁶², Hurriler'den kalma şehir surlarını ve kalesini onarıp

¹⁵⁹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 12-14.

¹⁶⁰ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁶¹ Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1998, s. 233.

¹⁶² Emin Bilgiç, "Eski Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu", s. 19. Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, s. 44.

kuvvetlendirerek Asur saldırılarına karşı koymaya çalışmıştır¹⁶³. Bu beylik, M.Ö. 700 tarihlerine kadar, kuvvet durumuna göre bazen Asur, bazen Urartu Devletine tabi olarak varlığını korumuştur¹⁶⁴.

Asur yazıtlarında ilk kez I.Tiglat-Pileser (Tukulti-apil-Eşarra) (1115-1077) döneminde görülen Aramiler'in, Kaşjaru¹⁶⁵ (Tur-Abdin, Mazıdağ)¹⁶⁶ bölgesine sızmış olan Bit-Zamani adlı kabileleri üzerine, Aşşur-bel-kala (1074-1057) ve II.Tukulti-Ninurta, M.Ö.885 yılında merkezi Amidi olan Bit-Zamani Krallığı'na hücum ederek onları vergiye bağlamıştır¹⁶⁷. II.Assurnasirpal (883-859) ise 882 yılı seferinde bu kabilenin beyi Amme-baala'dan haraç almıştır¹⁶⁸. Alınan haraç, 2 talen gümüş, 2 talen altın, 200 talen kurşun, 100 talen bakır, 300 talen demir, 100 bakır testi, 300 bakır tabak, altın ve fil dişinden iskemlelerdir¹⁶⁹.

II.Assurnasirpal, 879 yılında çıkan bir isyanda Amme-baala'nın öldürülmesi üzerine yerine onun kardeşi İlani'yi atayarak, kabilenin haraçla Asur krallığına bağlılığını yeniden sağlamıştır¹⁷⁰. Bu haraçta güzel arabalarla, altı yüz at, bin öküz, beş yüz koyun, yüz yirmi kilo altın ve gümüş, altı bin kilo bakır, dokuz bin kilo demir ile pek çok kumaş ve fildişi ile altından yapılmış kaplar yer almaktadır. II.Assurnasirpal önce Bit-Zamani Krallığına yerleşmiş ama sonraları dağılmış olan Asur ailelerinden sağ kalanlarını oraya toplayarak buraları şenlendirmeye çalışmıştır¹⁷¹. Bu mücadele yazıttan şu şekilde aktarılmaktadır: “Bit-Zamanili adam Amme-baala'nın soyluları ayaklanıp onu öldürdüler. Amme-baala'nın öcünü almak için ilerledim.....Suçlu adam

¹⁶³ M. Fahrettin Kırzioğlu, “Kara Amid”(Diyarbakır) Tarihçesi ve Abidelerinin Küçük Klavuzu, Diyarbakır 1953, s. 1. M. Fahrettin Kırzioğlu, “Tarih Boyunca Diyarbakır”, *Turizm Mecmuası*, c. 6, S.11/20 (Aralık), Ankara 1962, s. 11. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s.62.

¹⁶⁴ Emin Bilgiç, “Eki Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu”, s. 19. Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, s. 44.

¹⁶⁵ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 23.

¹⁶⁶ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁶⁷ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 63.

¹⁶⁸ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 23.

¹⁶⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 63.

¹⁷⁰ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 23.

¹⁷¹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 58-59.

Burranamu'yu soydum ve derisini Sinabu kenti duvarları üzerine gerdim. Kabile reisi olarak, kardeşi Uanu'yu atadım"¹⁷².

II.Assurnasirpal, idaresinin on sekizinci yılında Kutmukhi¹⁷³ memleketinin kralı Katazilu'yu altın, gümüş, sedr ağacı kerestesi vermeye mecbur etmiş, buradan doğuya gelerek Diyarbakır civarında yerleşen Bit-Zamani Arami kabilesinden 1500 kişiyi idare merkezi Kalakh (Nemrud) a götürmüştür¹⁷⁴.

II.Assurnasirpal, 866 yılında da İlani'nin krali kenti Amedi'yi kuşatmış ancak alamamış, yalnızca çevresini yakıp yıkmakla yetinerek geri dönmüştür. Amedi'ye yapılan bu başarısız saldırı, bir yazıttan şöyle aktarılmaktadır: "Bit-Zamanili adam İlani'nin güçlendirilmiş kenti Damdammusa'ya yaklaştım. Kenti kuşattım. Savaşçılarım onların üzerine kuşlar gibi uçtular. Kılıçla, savaşan askerlerinin 600'ünü kestim ve kafalarını uçurdum. 400 askerini canlı yakaladım. Onlardan 3000 esir getirdim. Kenti kendim için aldım. Canlı askerleri ve kafaları krali kenti Amedi'ye götürdüm ve kapılarının önünde kafalardan bir kule yaptım. Canlı askerlerini kentin çevresine kazıklara astım. Kapılarının içinde çatışmaya sebep oldum ve meyve bahçelerini kestim"¹⁷⁵.

II.Assurnasirpal döneminde, Bit-Zamani ülkesi, Asurların vasali durumundayken¹⁷⁶,Salmanassar (Şulmanu-aşared 858-824) zamanında Asur hakimiyetine girmiştir¹⁷⁷. M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Urartu Krallığı'nın kurulmasından sonra ne Urartular, ne de Van Gölü'nün güneydoğusu, güneybatısı ve güneyinde bulunanlar Asur krallığına maden haracı vermemiştir. Hatta Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan birçok beylik gibi Diyarbakır Yöresini kapsayan Bit-Zamani ve diğer beylikler de Asur'a maden ve diğer mallardan oluşan haracı vermemeye başlamıştır¹⁷⁸. Bunun üzerine II.Salmanassar'ın başbuğu Tarhan (Vezir)

¹⁷² Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 19.

¹⁷³ Kutmukhi, Basri Konyar'ın Diyarbekir Tarihi kitabında uzun uzun anlattığı Komuklar olmalıdır.

¹⁷⁴ Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 249-250.

¹⁷⁵ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 23.

¹⁷⁶ Kemalettin Köroğlu, a.g.e. , s. 19.

¹⁷⁷ Kemalettin Köroğlu, a.g.e. , s. 91.

¹⁷⁸ Oktay Belli, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara 2000, s. 375. Oktay Belli, "The Greatest Metalworking Kingdom of the Ancient World:Urartu", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, İstanbul 2001, s. 342.

Dayanasur'un harekete geçmesi ve Dicle çevresinde bir gezinti yapması buraları yatıştırmıştır¹⁷⁹. V.Şamşi-Adad (823-811) döneminde merkez yönetime isyan eden 27 kent arasında Amedi de sayılmıştır¹⁸⁰. III.Adad-Nerari (810-783) döneminde ise ilk eyalet valisi tayin edilmiştir¹⁸¹

Bu beylik döneminde Diyarbakır, çok gelişmiş, zengin ve bayındır bir kent olmuştur¹⁸².

VI- DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE ASUR-URARTU MÜCADELESİ, DİYARBAKIR'IN URARTULAR'IN ELİNE GEÇMESİ

Urartu adı ilk defa M.Ö.1250'lerden itibaren¹⁸³, yani I.Salmanassar (M.Ö.1274-1245) döneminde Asur kaynaklarında görülür¹⁸⁴. Aslında, M.Ö. 900-600 tarihleri arasında bugünkü Van kalesi üzerinde kurulmuş olan eski müstahkem Tuşpa şehri merkez olmak üzere, Urartu adı altında kurulmuştur¹⁸⁵. Bu devletin asıl kurucusu I.Sarduri (M.Ö. 840-830) dir¹⁸⁶.

Urartu Devleti'nin sınırları 800-733 tarihleri arasında Urmiye Gölü'nden Malatya ve Halep'e, Erivan-Erzurum-Erzincan hattı kuzeyinden hemen Musul'un 100 km. yakınına kadar yayılmıştır¹⁸⁷. Bir başka ifadeyle M.Ö.13. yüzyılın ilk çeyreğinden M.Ö. 6. yüzyılın başlarına kadar tarih sahnesinde görülen Urartular, Karasu Havzasında Transkafkasya'ya, Malatya bölgesinden Urmiye Gölü'ne kadar uzanan bir alanda uygarlığın temsilcisi olmuşlardır¹⁸⁸. Bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu 300 yıl, ya sürekli veya zaman zaman Urartu idaresi altında kalmıştır¹⁸⁹.

¹⁷⁹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 71.

¹⁸⁰ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 24.

¹⁸¹ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁸² Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, s. 44. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 62. "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1982, s. 2310.

¹⁸³ Emin Bilgiç, "Eski Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu", s. 19.

¹⁸⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 164.

¹⁸⁵ Emin Bilgiç, "Eski Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu", s. 19.

¹⁸⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 165.

¹⁸⁷ Emin Bilgiç, "Eski Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu", s. 19.

¹⁸⁸ Muhammet Beşir Aşan, "Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 153.

¹⁸⁹ Emin Bilgiç, "Eski Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu", s. 19.

Asurlar'ın III.Salmanassar'dan sonra, dokuzuncu asır sonlarında durgun bir dönem geçirmesi, Urartular'a genişleme fırsatı vermiştir. Van Gölü'nden Ağrı Dağı (Ararat) eteklerine kadar uzayan sahadaki kavimlere hakim olan Urartular, Ön Asya'ya hakim olmuş, Mezopotamya'ya ve Suriye'ye sarmaya başlamışlardır¹⁹⁰.

Urartu krallarından I.Sarduri (M.Ö.840-830)¹⁹¹ ve İşpuiniş (M.Ö.824-815)¹⁹², bir müddet Yukarı Mezopotamya'yı hakimiyetleri altında bulundurmışlardır. Bu sırada Asurlar da eski sınırlarına çekilmeye mecbur olmuşlardır¹⁹³. Urartu tahtına çıkan I.Argiştı (M.Ö.790-765)¹⁹⁴ döneminde, Asurlar kendilerini toparlayamamış, Urartu üstünlüğü devam etmiştir. I.Argiştı bir yazıtta Kumkuh (Diyarbakır Yöresi) ve Tabal (Batı Malatya) beyliklerinin kendisine bağlı olduğunu belirtmektedir¹⁹⁵.

II.Sarduri (M.Ö. 764-735) zamanında Urartu Devleti, en geniş sınırlara ulaşmış ve Ön Asya dünyasının en güçlü krallığı haline gelmiştir. Bu devirde Asur Devleti'nin iç isyanlar ile çalkalanması, II.Sarduri'nin işine yaramış, Kuzey Suriye'de üstün güç haline geldiği gibi Suriye ve Anadolu'daki vasal devletler, Asurlardan ayrılarak II.Sarduri ile ittifaka başlamışlardır¹⁹⁶.

Asur tahtına III.Tiglat-pileser (745-727) geçtikten sonra yeni bir devir başlamıştır¹⁹⁷. M.Ö. 736 yılında Urartu Devleti üzerine yürüyen III.Tiglat-pileser, Urartu kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştır. Bu zaferden sonra Asurlar, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye şehir devletlerini tekrar hakimiyetine geçirerek, Orta Anadolu ve Akdeniz ile bağlantıyı kurmuşlardır¹⁹⁸. Urartular'ın yenilgisiyle bugünkü Diyarbakır havalisi de Asur egemenliğine geçmiştir¹⁹⁹.

II.Şarru-kin (Sargon725-705), Komuklara batıdan komşu olan Gurgum Krallığını ortadan kaldırmasıyla, Asurlar'ın batısında Komuk Krallığından başka bir krallık kalmamıştır. Komuklar buralarda Asurlar'ın bir uç beyi olmuştur. Bu arada

¹⁹⁰ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 556.

¹⁹¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 165.

¹⁹² Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s. 168.

¹⁹³ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 556.

¹⁹⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 170.

¹⁹⁵ "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2232.

¹⁹⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 170.

¹⁹⁷ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 557.

¹⁹⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 171.

¹⁹⁹ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam-Mezopotamya*, s. 557.

Urartular boş durmayarak Asur boyunduruğuna girenleri birer birer ayaklandırmak için uğraşmışlardır. Urartu'ya uyararak vergi vermeyen Komuk kralı Muvatalla üzerine Asurlar yürüyünce kral, Asur ordusu gelmeden ülkesini bırakarak kaçınca, Sargon Komuk ilini Asurlar'ın bir vilayeti arasına koydu ve burayı alan başbuğlarından Baharbil'i Komukeli'ne vali yaptı (M.Ö. 708)²⁰⁰.

Asur kralı Assar-haddon (680-669) devrine²⁰¹ ait bir metinden aktarılan baktığımızda Kimmerler'in Diyarbakır havalisine tekabül eden Şupria kalelerine hücumundan bahsedilmektedir. Bu kral devrinde Anadolu'daki Kumukh, Malatya, Tabal gibi başlıca büyük şehir devletleri Asur hakimiyetinden çıkmış, bu defa da doğuda Şupria (Diyarbakır), batıda Hubuşna (Ereğli) ya kadar yayılmış olan Kimmer istilası altında kalmıştır²⁰². Urartu kralı II.Rusa, Doğu Anadolu'da Kimmerler ile birlikte bir askeri sefer düzenlemiştir. Bu sefer, Asur ve Urartu Devletleri arasında uzun süredir çekişme konusu olan Diyarbakır yöresindeki "Şupria" bölgesinde büyük karışıklıklara neden olmuştur. Ancak Asarhaddon'un M.Ö. 673-672 dolaylarındaki "Şupria Seferi", bu durumun Asurlar lehine sonuçlanmasını sağlamıştır²⁰³.

Asur ile yaptığı savaşlar ve Kimmer akınları nedeniyle çeşitli yörelerde toprak ve insan kaybına uğrayan Urartular²⁰⁴, M.Ö. 6. yüzyılın başlarında İskit ve Med akınları sonucunda yıkılmıştır²⁰⁵.

VII- İSKİTLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Arkeolojik buluntular, İskitler'in M.Ö. 1. bin yıl içerisinde Tuna Nehrinden Çin'in batı sınırına kadar uzanan oldukça geniş bir alana yayıldığını göstermektedir²⁰⁶. Yayıldıkları alan, 40. ve 50. paraleller arasında yaklaşık 7000 km.'den fazladır.

²⁰⁰ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 92-94.

²⁰¹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe I*, s. 123.

²⁰² Füzün Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 258-259.

²⁰³ M.Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, c.1, Ankara 2002, s.605.

²⁰⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 175.

²⁰⁵ Muhammet Beşir Aşan, "Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler", s.157.

²⁰⁶ Abdülhaluk M.Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, c. 1, Ankara 2002, s. 578. Ekrem Memiş, *İskitler'in Tarihi*, s. 15.

İskitler'in , Kimmerler'in yaşadıkları ülkeye gelmeleri ise kavimlerin doğudan batıya doğru birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda M.Ö. 8. yüzyılda olmuştur.

Perslerin “Saka”, Grekler'in Skythai adını verdikleri İskitler²⁰⁷, Çin seddinden Tuna Nehri'ne yayılmalarının yanında, Kimmerler'i yurtlarından çıkararak arkalarından izlemişlerdir²⁰⁸. Kimmerlerin ardından Kafkaslar'ı doğudan dolaşip Hazar Denizi kıyısını takip ederek Derbent-Demir Kapı geçidi üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye, daha genel bir deyimle Ön Asya'ya dalgalar halinde girmeye başlamışlardır²⁰⁹. Ardından İskit akınları, Asur sınırlarına yönelmiştir²¹⁰.

İskitler'in Protathyes'in oğlu Madiyes²¹¹, diğer bir kaynağa göre Protothyas adıyla anılan bu Parati'nin oğlu Maduva (Herodot'ta:Madyes)²¹², Türk destanlarında “Alp Er Tunga”, İran destanlarında Afrasyab²¹³ komutası altında Azerbaycan'a inişleri, ardından Ön Asya'ya girişleri,Yakın Şark için bir felaket olmuş, Asurlar'ı zayıflatarak kesin yıkılışını hazırlamıştır. Keyaksar'ı mağlup ederek Medya'yı yakıp yıkan İskitler, el-Cezire, Suriye, Fenike ve Filistin bölgelerini baştan başa yağma etmişlerdir.

İskitler'in İran ve Ön Asya'daki hakimiyetleri 28 yıl sürmüştür²¹⁴. Herodotos da Kimmerler'i kovalayarak gelen ve Asya'ya geçen İskitler'in Yukarı Asya'da 28 yıl hakim olduklarını yazmaktadır²¹⁵. Kaynaklar Diyarbakır'ı da içine alan bu hakimiyetin M.Ö. 653-625 yılları arasında olduğu konusunda ittifak halindedirler²¹⁶. Muhtemelen

²⁰⁷Abdülhaluk M. Çay-İlhami Durmuş, “İskitler”, s. 576-577.

²⁰⁸Abdülhaluk M. Çay-İlhami Durmuş, “a.g.m.”, s. 579.

²⁰⁹Abdülhaluk M. Çay-İlhami Durmuş, “İskitler”, s. 580. Muhammet Beşir Aşan, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler”, s. 158. M. Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, s. 603.

²¹⁰Abdülhaluk M.Çay-İlhami Durmuş, “İskitler”, s. 580. Muhammet Beşir Aşan, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler”, s. 158.

²¹¹ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, c. 1, Ankara 1948, s. 112.

²¹² M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 77.

²¹³ M. Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”,s. 605.

²¹⁴ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 112-113.

²¹⁵ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Türkçesi: Müntekim Ökmen, İstanbul 1991, s. 193.

²¹⁶ Gönül Cantay, “Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs Diyarbakır Bildirileri)*, Diyarbakır 2004, s. 27. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 80. Fahrettin Kırzıoğlu, “Tarih Boyunca

Akamenit dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm süren ve dillerine ait ipuçları bırakmış olan İskitler'in M.Ö.4. yüzyılın başlarında dahi Doğu Anadolu'da hakim oldukları bildirilmektedir²¹⁷.

Med-Babil ittifakı ile oluşan birleşik ordu, Asurlar üzerine yürüyerek Asurlar'ı tahrip ettiler. Ninive'nin düşmesinden sonra Medler vakit geçirmeden İskitler'i memleketlerinden çıkarabilmek ve Asya içlerine itinceye kadar gerekeni yapmak için yeniden kuvvetlerini topladılar. Medler'in baskısı karşısında, Batı Asya'nın büyük bir bölümüne 28 yıl hükmetmiş olan İskitler, tekrar Urartular'ın yaşadıkları coğrafyaya çekildiler²¹⁸. Med kralı Keyaksar, sonraları dost olduğu İskit Kralı Madiyes ile belli başlı komutanlarını bir ziyafete davet ederek sarhoş ettikten sonra hepsini öldürmüştü, ardından da başsız kalan İskitler üzerine atılmıştır²¹⁹. Bu hileli olay, İskitler'in Ön Asya hakimiyetinin yıkılmasına neden olurken, Med İmparatorluğu'nun ise kurulmasına başlangıç oluşturmuştur²²⁰.

VIII- Medler Döneminde Diyarbakır

Hint-Avrupalılar'ın doğu kolundan olan ve Zagros dağlarına yerleşmeye başlayan Medler ile Persler, önlerine kattıkları sürüleriyle bazen bu bölgenin yerli halkının arasına dostça karışırken, bazen de Damgan'da olduğu gibi geçerken yerli halkın malına mülküne el koyuyorlardı. Asurlar, bu göçler ile ilk karşılaşp onları dağıttıklarında arkasından nelerin geleceğini bilemediler²²¹.

Asurların sürekli çarpışmakta olduğu İran'ın batısı ve sol tarafındaki oymaklar arasında bulunan Parsuvalar ve Medler'den Parsuvalar'ın yurtları, Zap ve Diyala sularının kaynakları arasındaki çevreydi. Burada yirmi yedi beylik kurmuşlardı. Medler

---

Diyarbakır", s. 11. Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, s. 44. "Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, c.3, Ankara 1982, s. 2232.

²¹⁷ Abdülhaluk M.Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", s. 580.

²¹⁸ Abdülhaluk M.Çay-İlhami Durmuş, "a.g.m.", s. 589.

²¹⁹ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 113. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 81.

²²⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Tarih Boyuca Diyarbakır", s. 11. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 81.

²²¹ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 81.

ise bu çevrenin doğusunda ovalık bölümde bulunuyorlardı²²². Köy ve kentlerde dağınık halde yaşayan Medler (Mata), Deiokes'i kendilerine kral seçtiler. Deiokes, elli beş yıl süren (728-673) saltanatı süresince, ayrı ayrı başbuğlar idaresinde yaşayan Medler'i, bir millet halinde birleştirmeye çalıştı. Deiokes'ten sonra oğlu Fraort (675-653)geçti²²³. Asur metinlerinin verdiği bilgiye göre Medler'i bir devlet haline getiren bu kral oldu²²⁴.

640 yılına kadar Asurlar'a tabi olarak yaşayan İran'ın batısındaki Medler, İskitler'in akınları ile birleştiler. Asur kralı Assurbanipal'in ölümünden sonra Asur baskısının gevşemesiyle Hamadan'da Keyaksar (625-585) idaresinde bir bayrak altında toplandılar. 626 yılında İskitler'i Ürmüye Gölü yanında hile ile yenen Keyaksar, 625 yılında Asurlar'a isyan ile II. Babil Devleti'ni kuran Nabupolassar ile Asurlar aleyhine ittifak yaptı²²⁵. Med kralı Keyaksar, Babil kralının da yardımıyla M.Ö. 612 yılında Ninive üzerine bir baskın yaparak bütün Asur şehirlerini yakıp yıktı. Böylece Asur İmparatorluğu birkaç gün içerisinde çöktü²²⁶.

Asur hanedanından Asuruballit, Asur kalanlarıyla Kuzey Mezopotamya'da Harran merkez olmak üzere yeni bir Asur krallığı kurdu. 610 yılı başında Nabupolassar, son Asur mukavemetini de kırmak için Med kralı Keyaksar ile birlikte Harran üzerine yürüdü. Şehir zapt olunca son Asur prensi de kuvvetleri ile beraber tarihe gömüldü. İhtimal ki Asur İmparatorluğu'nun Med ile Babil arasında paylaşılması bu zaferden sonra olmuştur²²⁷. Med kralı Keyaksar, Asur ülkesiyle Mezopotamya ve Küçük Asya'yı; müttefiki Babil kralı da Dicle'nin doğusu Elam ve Aşağı Mezopotamya'dan başka Suriye ve Filistin bölgelerini ele geçirmek üzere fetih ve nüfuz sahası olarak paylaştılar²²⁸. Raymond Furon'a göre bu paylaşımında ova Babiller'e kalmış, Medesler dediği Medler ise Dicle ve Cappadoce (Kapadokya) menbalarını ele geçirmekle İran'daki topraklarını büyütmüşlerdir²²⁹. Herodotos da Ahamaniş İmparatorluğu'ndan önce Halys (Kızılırmak)a kadar uzayan arazinin Medler'e ait olduğunu

²²² Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, s.101.

²²³ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 106-107.

²²⁴ Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 110.

²²⁵ M.Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 49

²²⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 180.

²²⁷ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 117.

²²⁸ M.Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 49.

²²⁹ Raymond Furon, *İran*, çev. Galib Kemali Söylemezoğlu, İstanbul 1943, s. 60.

kaydetmektedir²³⁰. Diyarbakır da Medyalılar'ın Babil ile yaptıkları uzlaşma ile Medler'in ülkeleri arasına girmiştir²³¹.

Med kralı Keyaksar 585 yılında öldü. Froun'a göre ise Cyaxare (Keyaksar) 584 yılında ölmüştür. Keyaksar öldüğünde Med İmparatorluğu, Hilmend'den Halys'e kadar, yani Afganistan'dan Lidya'ya ve Ioni'ye kadar yayılmıştı²³². Keyaksar'dan sonra Astiyag, 585 yılında Med tahtına oturarak 550'ye kadar kaldı²³³. Astiyag'ın gelmesi Medya devletinin yıkılmasına neden oldu. Medyalılar, bu yeni kralları ile benliklerini yitirdiler²³⁴.

IX- PERSLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Farklı dillerde Pars, Pers veya Furs gibi adlarla anılan Persler, M.Ö. ikinci bin başlarında Hazar Denizi doğusundan güneye gelen büyük göç dalgalarına mensupturlar. M.Ö. 10. yüzyıla ait Asur belgelerinde, Urmiye Gölü'nün batısında yerleşmiş olan boyların Parsualar adıyla anıldıkları ve Asurlar'ı metbu tanıdıkları öğrenilmektedir²³⁵. Keyaniyan²³⁶ veya Kiyatiyan adı da verilen²³⁷ Persler, İran yüksek yaylasının güneybatısında Parsa (Yunanlılar'da Persis) adını taşıyan ve aşağı yukarı bugünkü Fars eyaletine karşıt olan bölgede oturuyorlardı²³⁸. M.Ö. 700 tarihlerine doğru Persler'in başında Akhamaniş veya Ahemeneş adında bir prens bulunuyordu. Büyük Pers İmparatorluğu hükümdarları, Akhamaniş (700-675)i, hanedanlarının atası saydıklarından bu sülale tarihte Akhamanişler adıyla anılmaktadır²³⁹.

Akhamaniş sülalesinin beşinci kralı olan II. Kiros (Perslerde Kuraş M.Ö.559-529), vasali bulunduğu Med kralı Astiyag (İştuvegu)a karşı isyan etti. Bu kral 550

²³⁰ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 59.

²³¹ Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, s. 106.

²³² Raymond Furon, *İran*, s. 60.

²³³ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 119.

²³⁴ Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, s. 106.

²³⁵ Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi*, s.127.

²³⁶ Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, s. 107.

²³⁷ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Yay.Haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004, s. 2.

²³⁸ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1995, s. 253.

²³⁹ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 128.

yıllarına doğru Astiyag'ı esir aldığı gibi Med krallığını ortadan kaldırdı²⁴⁰. Babil kroniğinden aktarılanlara göre de II. Kuraş ile Astiyag karşılaşmasında Med ordusunda çıkan isyan sonucunda askerler Astiyag'ı II. Kuraş'a teslim ettiler (M.Ö.550)²⁴¹. 549 'da başkent Hamadan'ı ele geçiren Persler, ertesini yıl da Dicle'nin doğusunun tamamına hakim oldular²⁴².

Astiyag, otuz beş yıllık bir saltanattan sonra iktidarı kaybedince Medler, Persler'in önünde boyun eğmek zorunda kaldılar. Herodots'a göre Medler, Halys (Kızılırmak) ırmağının üst yanına düşen Yukarı Asya'yı, Skyth egemenliği dönemi dışında, yüz yirmi sekiz yıl ellerinde tutmuşlardır. Bundan sonra Persler, Asya 'yı ele geçirerek buralarda hüküm sürmüşlerdir²⁴³. Yani İran yaylasından Anadolu'da Kızılırmak'a kadar uzanan büyük Pers Krallığı kurulmuştur²⁴⁴. Med Devletinin yıkılmasıyla M.Ö. 550'den itibaren Diyarbakır ve çevresi de Pers idaresine girmiştir²⁴⁵.

I. Darius (Dareios 521-486) döneminde, imparatorluk tabii sınırlarına dayanmış, Hazer Denizi, Kafkaslar, Karadeniz kuzey sınırını oluştururken, Batı ise Ege Denizi ve Akdeniz ile çevrilmişti. Kuzeydoğu'da Yaksart'a dayanan sınır, Güneydoğu'da ise İndüs yatağına, hatta Ganj boylarına kadar inmiştir²⁴⁶.

I. Khşayarşa döneminde Trakya, Makedonya ve Yunanistan'ı zaptederek Avrupa'da bir ilerleme merkezi kurma teşebbüsü, Temistokles (Themistocle) Zaferi ile iflas edince Persler'in cihan imparatorluğu planı suya düştü. Pers (Ahamaniş) Devleti, bu hezimet neticesinde cihan imparatorlu hülyalarına veda ederek Asya'ya çekilmek zorunda kalınca tabiatıyla kontinental bir siyaset izlemeye mecbur oldu. Eski devirlerde milletlerarası ekonominin büyük şiryamı rolünü gören Mezopotamya ise deniz yolları kapandıktan sonra, git gide önemini kaybederek ikinci bir yol durumuna düştü²⁴⁷.

²⁴⁰ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 253.

²⁴¹ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 124.

²⁴² Erol Sever, *Asur Tarihi*, s.146.

²⁴³ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 59.

²⁴⁴ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 253.

²⁴⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 84.

²⁴⁶ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 176.

²⁴⁷ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV-Perslerden Romalular'a Kadar Selevkoslar, Nebatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, Ankara 1987, s. 38-39.

Kiyatıyan'ın son kralı III. Dara²⁴⁸, yani III. Darius'un Makedonya kralı İskender tarafından yenilmesiyle de Pers imparatorluğu sona erdi²⁴⁹.

Persler, yollara çok iyi bakmışlar ve ülkenin her yerini ağ gibi birbirine bağlamışlardır. Bu yolların bilinenlerden birisi Sart, Militen-Malatya, Amida-Diyarbakır, Nezip, Erbil yolu ile Sus şehrine giden yoldur. Bu yolda her 22-30 kilometrede hanlar ve bahçeli duraklar yapılmıştır²⁵⁰.

X- BÜYÜK İSKENDER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Büyük İskender, M.Ö.356 yılında²⁵¹ Hellas'ta doğdu²⁵². Filip'in M.Ö. 336 yılında Aigai'de öldürülmesi üzerine askerler arasındaki ünu sayesinde ordu toplantısı tarafından kral ilan edildi²⁵³. Yirmi yaşında, babası Filip'in tahtıyla beraber tasarladıklarının da varisi olan İskender, M.Ö. 334 yılı ilkbaharında karadan ve denizden Anadolu'ya geçti²⁵⁴. İskender, Anadolu'da Perslerle mücadele etti. İndus boylarından Marmara Denizi'ne, Hazar ve Kafkas eteklerinden Basra Körfezi'ne Arabistan çöllerine, Nil ötelere, Ceyhun boylarından Ege Denizi'ne kadar uzanan muazzam fakat içinden çürümüş Pers İmparatorluğu'nun tarihe gömülmesi için üç çarpışma yetti.

İskender'in, Granikos suyu (Biga Çayı) arkasında İran satraplarına indirdiği ilk darbe, ona bütün Küçük Asya'yı kazandırdı²⁵⁵. İskender Doğu'ya giderken bir aralık kuzeye dönerek Frigya'ya girdi. Bölgenin Sakarya nehri üzerinde olan Gordion (Yassıhöyük) şehrini aldı²⁵⁶. Klikya'daki Tinaros suyu kenarındaki karşılaşma ise İssos Zaferi'ni, Fenike, Suriye, Filistin ve Mısır'ı İskender'e kazandırdı²⁵⁷. Suriye çölünü

²⁴⁸ Abdulgani Bulduk, *El Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 2.

²⁴⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 87.

²⁵⁰ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 110.

²⁵¹ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 433

²⁵² Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, Suryancadan İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, c. I, s. 105.

²⁵³ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 434.

²⁵⁴ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 246.

²⁵⁵ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 49-50.

²⁵⁶ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 248.

²⁵⁷ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 50.

sağda bırakarak eski Asur iline doğru yürüdü. III. Darius, Ninova harebesi yakınında, son topladığı büyük ordusuyla düşmanını beklemekteydi²⁵⁸. İskender, M.Ö. 331 yılında Fırat'ı aşarak Yukarı Mezopotamya'da ilerledi, Dicle Nehri'ni de geçtikten sonra Darius'un ordusuyla bulunduğu Arbela (Erbil) yöresinde Gavgamela ovasına geldi. Burada yapılan meydan muharebesinde İskender parlak bir zafer kazandı. Bu yenilgi üzerine Pers ordusu darmadağın oldu²⁵⁹. Böylece M.Ö. 331 yılında Pers İmparatorluğu tarihe gömüldü²⁶⁰. Daha sonraki haftalarda bütün Mezopotamya, İskender'in ordusu tarafından istila edildi²⁶¹. Bu istila sırasında Diyarbakır bölgesi de M.Ö. 331 yılında İskender idaresine girmiş oldu²⁶².

Gavgamela Muharebesi'nden sonra ordusu tarafından "Asya kralı" ilan edilen İskender²⁶³, İran saltanatına son verdiği gibi bütün Büyük Asya'yı aldı²⁶⁴. On yıl harp ettikten sonra Asya'nın fethini tamamlayarak Adriyatik'ten Indus'a uzanan bir imparatorluk meydana getiren İskender²⁶⁵, 324 yılında Babil'de öldü²⁶⁶.

Diyarbakır'ı ellerinde bulunduran İskender ve haleflerinden günümüze bir iz kalmamıştır. Bunun nedeni İskender'in sürekli gezerek yurt işleriyle uğraşmaması, İskender öldükten sonra yerine geçen komutanların ise sürekli birbirleriyle çarpışmalarından yurda bakmaya vakit bulamamış olmalarıdır²⁶⁷.

XI- SELEVKOSLAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

İskender, 323 yılında Babil'de öldüğü zaman fethettiği ülkeleri henüz bir düzene koymamıştı. Mezopotamya, eskisi gibi satraplıklara bölünerek yönetiliyordu. İskender öldüğünde arkasında bıraktığı bu büyük ülkeler dizisini yönetecek yaşta büyük bir evlat da bırakmamıştı. Generaller, İskender'in mirasını kendi aralarında ve satraplar arasında

²⁵⁸ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 251.

²⁵⁹ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 445.

²⁶⁰ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 50.

²⁶¹ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 153.

²⁶² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 88.

²⁶³ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 445. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 252.

²⁶⁴ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 109.

²⁶⁵ Raymond Furon, *İran*, s. 83-84.

²⁶⁶ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 454.

²⁶⁷ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 111.

paylaşmaya karar verdiler. Bu paylaşmanın sonunda ise genareller arasında tarihte Diadoklar savaşları adıyla anılan ve kırk yıldan fazla süren savaşlar çıktı. Mezopotamya da yıllarca süren bu savaşlara sahne oldu. Kentler yıkıldı, insanlar yurtlarından ve canlarından oldular²⁶⁸.

İskender'den sonra komutanlardan Kraterus, saltanat naipliğine getirildi. Genarellerin sivrilmemesi için askeri ve mülki idareler ayrıldı. Hassa kıtaları komutanı Perdikkas'a Asya'nın, Antipatros'a ise Avrupa'nın idaresi verildi²⁶⁹.

Bir süre sonra saltanat naibi Kraterus'un sahneden çekilmesi imparatorluğun bütünlüğünü sarstı. Devlete yeni bir düzen vermek amacıyla M.Ö. 321'de Orontes Irmağı (Asi Nehri) üzerinde Trisparadisus'ta yapılan toplantıda devlet işlerinin idaresi (saltanat naipliği) Antipatros'a, ordular komutanlığı Antiganos'a, süvari kıtalar komutanlığı da Antipatros'un oğlu Kasandros'a verildi²⁷⁰. Daha önce Babil'de üslenen ordunun komutanı olan Selevkos ise Babil satrapı oldu. Babil 318 yılında Eumenes'in eline geçti. Bu komutanın 316 yılında Selevkos tarafından savaş sırasında öldürülmesinden sonra, Babil satraplığı Selevkos'da kaldı²⁷¹.

Kapadokya satrapı Eumenes'in öldürülmesi, Antigonos'un Anadolu'da müstakil bir kral gibi hareketine ve generaller arasındaki anlaşmazlığın artmasına sebep oldu. Mısır satrapı Ptolemaios, Tarkya satrapı Lysimakhos ve Babil satrapı Selevkos birleştiler. Çarpışmalar aralıklarla 315 yılından 301 yılına kadar devam etti. Antigonos, bütün doğu illerini egemenliği altında toplamak hevesine düşünce, Antigonos'un oğlu Demetrios ile M.Ö. 312 yılında Gazze önünde savaş yapıldı. Bu savaşta Demetrios yenildi. Selevkos, bu zaferden sonra Ptolemaios'tan aldığı kuvvetle Mezopotamya'ya girerek Kuzey Mezopotamya²⁷² Diyarbakır bölgesi dahil²⁷³ ve İran'ı Babil'e bağladı. Böylece doğuda Yaksart (Seyhun) ve İndus (Sind) boylarından batıda Marmara, Ege ve Akdeniz kıyılarına kadar uzanan bir sahada yükselecek olan Selefkiyan Devleti'nin temeli M.Ö. 312'de atılmış oldu²⁷⁴.

²⁶⁸ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s.154.

²⁶⁹ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 424. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 89.

²⁷⁰ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 62.

²⁷¹ Erol Sever, *Asur Tarih*, s. 154.

²⁷² Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 63-64.

²⁷³ Şevket Beysaoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 89.

²⁷⁴ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 63.

Bu arada İskender İmparatorluğu'nun bütünlüğü fikri tamamıyla unutulmuştu. Anadolu'da Antigonos, Mısır'da Ptolemaios, Makedonya'da Kassandros, Babil'de ise Selevkos başlı başına hareket ederek, her biri diğerini ortadan kaldırma, bütün imparatorluğu kendi hakimiyetinde toplama amacı içerisindeydiler. Makedonyalı Kassandros, Trakya'daki Lysimakhos, Mısır'daki Ptolemaios Babil'deki Selevkos, en güçlü olan Antigonos'a karşı birleşerek, Anadolu'ya girdiler²⁷⁵. M.Ö. 301 yılında Frigya'da İpsos Savaşı'nda, imparatorluğa tek başına hakim olmak isteyen son büyük general ortadan kalkmış oldu. İpsos Zaferi'nden sonra imparatorluk generaller arasında tekrar paylaşıldı. Mezopotamya, Suriye ve bütün doğu ülkeleri Selevkos'a, Trakya ve Toroslar'a kadar Anadolu Lysimakhos'a; Makedonya ve Yunanistan Kassandros'a bırakılıyordu. Mısır kralı Ptolemaios'a ise bu savaşa katılmadığı için bir şey verilmiyor, hatta ondan Suriye'yi Selevkos'a bırakması isteniyordu²⁷⁶. Bu paylaşma, sonraki yıllarda birtakım anlaşmazlıklara yol açabilecek nitelikteydi ve öyle de oldu²⁷⁷.

İskender'in ölümünden sonra savaşlarla geçen kırk yıl sonunda, Asya ve Afrika'da fethettiği ülkelerde kalan iki krallıktan birisi İskenderiye merkezli Lajid=(Lagide) Krallığı, diğeri de Marmara kıyılarından Orta Asya'ya kadar uzayan geniş imparatorluğa hükmeden²⁷⁸ ve kendisini M.Ö. 306'da kral ilan eden Selevkos'un kurmuş olduğu Selevkos Devleti'ydı.

Selevkos, devlet için başkent olarak önce Babil'i seçti²⁷⁹. Mezopotamya'yı elinde tutan Selevkos, kara yoluna da hakimdi²⁸⁰. Doğu ile batı arasındaki ticareti canlandırmak için Dicle üzerinde Selevkiye şehrini kurdu ve başkenti buraya nakletti. Ardından denize yaklaşma ihtiyacını hissederek, Mezopotamya ile Küçük Asya ve Suriye yollarının kavşağında olan Antiyokkeya (Antiokhos=Antakya) şehrini başkent yaptı²⁸¹.

Selevkos, 293 yılında imparatorluğunun Fırat'ın doğusundaki geniş ülkenin idaresini, kral muavini sanı ile oğlu Antiokhos'a vermekle imparatorluğun bölünmesi

²⁷⁵ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 65.

²⁷⁶ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 66. Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 466.

²⁷⁷ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 466.

²⁷⁸ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 67.

²⁷⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 90.

²⁸⁰ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 77.

²⁸¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 90.

yolundaki ilk adımı attı. M.Ö. 280 yılında Selevkos'un öldürülmesi, kurduğu imparatorluğun da parçalanışını başlattı. Yerine oturan oğlu I.Antiokhos döneminde geniş ve temelsiz imparatorluğun birliğinin korunması sağlanamadı. Selevkoslar Krallığı, yavaş yavaş parçalanmaya başladı²⁸². M.Ö. 280 yılından başlayarak Bitinya, Pontos, Kapadokya ve Armenia gibi haraca bağlanmış prensliklerden ibaret olan ülkeler birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar²⁸³.

III.Antiokhos devrinde Selevkoslar, geçici bir diriliş çağı yaşadılar. Bu devirde İndus boylarından, Ceyhun ötelere, Marmara ve Ege Denizi'ne kadar uzayan ülkeleri hükmü altında bulunduruyordu. Fakat Romalılar ile yaptığı kara ve deniz savaşlarında yenilince M.Ö. 188 yılında imzaladığı Apamae Kibotos Muahadesi sonucunda Toros ile Dicle, Doğu Anadolu ile Suriye çölü arasında sıkışan eski küçük Naharina memleketine tıkmış oldu²⁸⁴.

Selevkos soyu M.Ö. 1.yüzyıla kadar Mezopotamya'da egemenliğini sürdürdü²⁸⁵. II.Demetrios Nikator döneminde Partlar'a savaş açıldı. M.Ö. 140-139 yıllarında meydana gelen savaşta II.Demetrios yenilince Partlar, bütün Mezopotamya'ya hakim oldular. Selevkos Devleti ise küçüle küçüle nihayet M.Ö. 64 yılında Kral Antiokhos zamanında Pompilius tarafından ortadan kaldırılarak "Suriye Eyaleti" olarak teşkilatlandırılıp Roma'ya katıldı²⁸⁶.

III.Antiokhos (223-189) Antakya tahtına oturduğunda İndus ve Yaksart'tan Karadeniz, Marmara ve Adalar Denizi ile Akdeniz'e kadar uzayan büyük imparatorluğun Antakya'yı tanıyan parçası, eski Naharina ile Mezopotamya idi²⁸⁷.

Bütün İran'a hakim olan Partlar, Dicle'nin batısına geçemediklerinden, Kuzey Mezopotamya'nın Dicle ile Fırat arasındaki kalan bölgesi kendi haline terk edildi. Bu bölgenin Arami halkı yeniden kendi mukadderatına sahip oldu. Bunlardan Karen adlı başbuğ M.Ö. 132 yılında Osroen (Edes yani bugünkü Urfa)de bir prenslik kurmuştur.

²⁸² Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 78.

²⁸³ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 472.

²⁸⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 91.

²⁸⁵ Erol Sever, *Asur Tarihi*, s. 156.

²⁸⁶ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 91.

²⁸⁷ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 100.

Bu prenslik, başbuğlarından birçoğunun adına nisbetle tarihte Abgar Prensiği adıyla tanınmıştır²⁸⁸.

XII- PARTLAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Part Devleti, M.Ö. 248 /247 yılında Eski Med-Pers topraklarında kurulmuştur²⁸⁹. Raymond Furon, Part Devleti'nin kuruluş tarihini 247, hükümet merkezini Tahran ile Meşhed'in ortasında Damgan civarı olarak verir²⁹⁰. Bir kaynak ise bu devletin kuruluş tarihini M.Ö. 255 olarak vermiştir²⁹¹.

Abul Farac'a göre Partlar yani Ermeniler, Makedonyalılar yani Yunanlılar'a karşı isyan etmişler ve ismi Arşak olan bir adamı hükümdar yapmışlardır. Bunlara bu zamandan beri Arşaklılar denilmektedir²⁹². İran tarihlerinde ise devletin adı Eşkaniyan diye geçer²⁹³. Hanedanın kurucusu Arsakes'ten dolayı Arsakidler olarak da adlandırılan Partlar, iktidarda oldukları dört buçuk yüzyıl içinde kendilerini "Yunan Dostu" olarak göstermekle ve krallıkları içindeki Yunan şehirlerini korumakla beraber, Batı uygarlığına karşı Doğu'nun tepki göstermesine ve Selevkoslar'ın Doğu ülkeleriyle olan bağlarının kesilmesine yol açmışlardır²⁹⁴. M.Ö. 160'a doğru Partlar'ın taarruzları ve isyanlar sonucunda, Selevkoslar M.Ö. ikinci yüzyılda sürekli olarak zayıflamış ve gerilemiştir²⁹⁵.

I. Mitridat (171-138)²⁹⁶, Part kralı olunca zaferden zafere koşarak şimdiki Türkmenili, Özbekili, Afganistan, Pakistan, İran ülkelerini alarak başkent Hamedan'a bağlamıştır²⁹⁷. Selevkos kralı III. Antiokhos ölünce Part kralı Mitridat, Selevkoslar

²⁸⁸ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 142.

²⁸⁹ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 475. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 91.

²⁹⁰ Raymond Furon, *İran*, s. 87.

²⁹¹ Kazım Baykal-Süleyman Savcı, *Diyarbakır Şehri "Broşür"*, Diyarbakır 1942, s. 11.

²⁹² Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 111.

²⁹³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 93.

²⁹⁴ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 475-476.

²⁹⁵ Arif Müfid Mansel, *a.g.e.*, s. 487.

²⁹⁶ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 112.

²⁹⁷ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 94.

aleyhine kendi topraklarını genişleterek²⁹⁸ Fırat boylarına kadar bütün Mezopotamya'yı, bu arada Diyarbakır bölgesini de M.Ö. 140 yılında ülkesine kattı²⁹⁹. Selevkoslar'ı Asya'dan kovarak Arsaklılar³⁰⁰, Batı sınırlarını tutmak üzere Yukarı Dicle boylarına Arsaklı göçmenleri yerleştirdi³⁰¹.

M.Ö. 140 yılından itibaren Partlar'ın hakimiyetine giren Diyarbakır³⁰², M.Ö. 85'e kadar Part hakimiyetinde kaldı³⁰³. Part Devleti ise M.S. 226 yılına kadar devam etti³⁰⁴.

XIII- BÜYÜK TİGRAN DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

İskender, Darius'u yenince Ermenilerin buldukları yerler İskender'e tabi olmuştu. İskender'den sonra ise bu yerler Selevkoslar'a geçti. Ardından Partlar, Anadolu'da tutununca, Ermeniler ile mücadeleye girdiler.Yapılan savaştan Partlar zaferle çıktı. Bu savaşta Ermeni beyinin oğlu Tigran (Dikran)³⁰⁵ esir alındığı gibi, Ermeni topraklarının bir kısmı da Partlar'ın eline geçti³⁰⁶.

Hicretten önce 780-724 (M.Ö.158-102) te Aşkanyan³⁰⁷ Devleti'nden "Meherdad", Cezire-i Mabeyn'nehreyn Bölgesini Selefkiye Devleti'nin elinden aldıktan sonra şimdiki Diyarbakır şehrinin bulunduğu yer merkez olmak üzere civarını Beni Rebi'a kabilesinin reisi olan Bekr İbn-i Vail'e verdi. Bekr İbn-i Vail ve başında olduğu Arap kabilesi bu bölgeye yerleşti. Diyarbakır şehri ve çevresi Bekr İbn-i Vail'den sonra, Tağleb İbn-i Vail'e verildi. Kabileler arasında meydana gelen ihtilaf üzerine Arapların

²⁹⁸ Raymond Furon, *İran*, s. 112.

²⁹⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 94.

³⁰⁰ "Diyarbakır", *Türk Ansiklopedisi*, c. 13, Ankara 1966, s. 383. Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi*, s. 28. "Diyarbakır", *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, c. 5, s. 404.

³⁰¹ "Diyarbakır", *Türk Ansiklopedisi*, s. 383.

³⁰² Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, s. 44.

³⁰³ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 17.

³⁰⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 94.

³⁰⁵ Tigran adı, Basri Konyar'ın *Diyarbakır Tarihi* ile Abdulgani Bulduk'un *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihinde* ve bazı kaynaklarda Dikran olarak geçmektedir. Biz, Tigran'ı esas aldık.

³⁰⁶ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 113-114.

³⁰⁷ Aşkanyan , yukarıda geçen Arşaklılar yani Partlar olmalıdır.

çoğu buraları bırakarak başka yerlere gittiler. Diyarbakır ve çevresi, H.Ö. 774'te Aşkanyan hükümdarlarından Adranik'in kardeşi Ağırşak'ın eline geçti³⁰⁸.

Part kralı Erdoğan (128-123)³⁰⁹, diğer adıyla Arduvan, Ermenistan bölgesini zaptettiği zaman hükümdarlığına Ağırşak'ı tayin etmiş ve Diyarbakır ile bağlı şehirleri, H.Ö. 774 öncesinde ona vermişti. Ağırşak ölünce yerine oğlu Arşak geçti. Arşak, Aşkanyan Devleti'nden ayrılarak var olan devletin müstakil bir şubesi olmak üzere H.Ö. 750 yılında Arşakyan Devleti'ni kurdu.

Arşak'ın ölmesiyle yerine oğlu Ardaşiş, Ermenistan hükümetinin başına geçti. Ermenistan bölgesinin dışında bulunan Cezire memleketlerinin bazı yerlerini istila etti. Böylece Diyarbakır da dahil, Edes (Urfa), Mepin, Nusaybin, Habur tamamen Ardaşiş'in eline geçince Aşkanyan Devletinin, bu yerler ile ilişkisi kesildi³¹⁰. Bir diğer kaynak Diyarbakır ve çevresinin ele geçirilişini M.Ö. 85 yılında Artaksias soyundan gelme Tigran döneminde gerçekleştiğini yazar³¹¹. Ardaşiş, kendisine tabi olarak oğlu Tigran'ı, Ermenistan'ın merkezi olan Erdeş (Erciş) de oturturken kendisi de Nusaybin şehrini merkez edinmiştir.

Ardaşiş ölünce yerine oğlu Tigran geçti³¹². Pontus kralı Mehrdad (Mitirdat) ile birleşen Tigran³¹³, Kapadokya ve Küçük Asya'ya girdi³¹⁴. Kapadokya'dan³¹⁵ ve Klikya'dan insanları alarak Tigranokerta'ya yerleştirdi³¹⁶. Tigran bunları yaparken anlaştığı Mehrdad ise İstanbul Kadıköy'e kadar akınlarda bulundu. Romalılar'ın büyük bir ordu ile gönderdikleri Lukillas, Mehrdad'ı yenince Mehrdad, Ermenistan'a sığınmak zorunda kaldı. Romalılar, Tigran'dan Mehrdad'ın kendilerine teslim edilmesini

³⁰⁸ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 4.

³⁰⁹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s.112.

³¹⁰ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 4.

³¹¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 95-96.

³¹² Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, Sene 1302, s. 11. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c. 3, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1999, s. 377. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 4-5.

³¹³ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 114.

³¹⁴ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi" *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, s. 11. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 377. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 5.

³¹⁵ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s.114. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 96.

³¹⁶ Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, s. 44.

istediler. Tigran, teslim etmediği gibi yüz bin kişilik bir ordu ile Mehrdad'ı Romalılar'ın mülkü olan Pontus (Trabzon) üzerine gönderdi. Bunun üzerine Lukillas büyük bir ordu ile harekete geçerek Diyarbakır³¹⁷ ve Tigran'ın kurduğu Tigranokerta'yı zaptetti. Lukillas, Tigran'ın buraya getirdiği Yunanlılar'ı yerlerine gönderdi³¹⁸.

Bir kaynağa göre Diyarbakır bölgesi M.Ö. 1. yüzyılda eski Ermeni krallığının idaresi altında kalmıştır³¹⁹. Kaynakların çoğu ise Diyarbakır'ın M.Ö. 85-69 yılları arasında Büyük Tigran'ın idaresinde kaldığı hakkında ittifak halindedir³²⁰.

1. Diyarbakır ve Çevresindeki Büyük Tigran Dönemi İzleri

Büyük Tigran döneminden kalan izlerden birisi Tigran'ın inşa ettirdiği Tigranocerta şehridir. Tigran, inşa ettirdiği bu şehirde taç giymiş ve yeni başkent Tigranocerta'yı şenlendirmek için Klikya ile Kapadokya'dan üç yüz bin kişiyi getirterek burada yerleştirmiştir.

Tigranocerta'nın yeri henüz tesbit edilmiş değildir. Yeri hakkında birçok tahmin yapılmaktadır. İleri sürülen en fazla iki tahmin üzerinde durulduğu görülür. Bunlardan birincisi Tigranocerta'nın bugünkü Silvan (Meyyafarıkın) a denk gelme ihtimalidir. Diğer ihtimal ise bu şehrin Mardin yakınında Tur-Abdin tepesi eteğinde kurulmuş olmasıdır. Adı geçen şehir, Lukillas tarafından tahrip edilmiş, harap bir köy durumuna getirilmiş ve halkı da eski yurtlarına gönderilmiştir³²¹.

Bu dönemden kaldığı tahmin edilen diğer bir iz ise Silvan kalesi üzerindeki kitabelerdir. 1899 yılında Diyarbakır bölgesinde araştırmalar yapan Lehmann Haupt, Silvan kalesinin kuzey kapısı yıkıntıları arasında sağlam kalmış bir duvarda rasgele koyulmuş eski Yunanca yazılmış kitabeler görmüş ve yayınlamıştır. Kitabeler eksik olduğu için hangi krala ait olduğu anlaşılamamıştır. Lehmann Haupt, kitabenin M.S. 4.

³¹⁷ Said Paşa, “ Vilayetin Tarihçesi” *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s.11. Said Paşa, “ Vilayetin Tarihçesi”, *Diyarbakır Salnâmeleri*, c.3, s. 377. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 5.

³¹⁸ Basri Konyar, *Diyarbekir Tarihi*, s. 114.

³¹⁹ Arnold Toynbee, “Tarihte Diyarbakır”, *Kara-Amid*, II / 6-7, Ankara 1970, s. 122.

³²⁰ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s. 17. M. Fahrettin Kırzioğlu, “Tarih Boyunca Diyarbakır”, s. 12. Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, s. 44. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 95. “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. 3, s. 2233.

³²¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 96-97. Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, s. 44.

yüzyıla, Ermeni bir valiye ait olduğu görüşündedir³²². Şevket Beysanoğlu, Lehmann Haupt'tan faydalanarak kitabe hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: “Yazıtın sahibi halkından köleleri olarak bahseder demek ki bu bir Doğu hükümdarıdır. Pers kralından ‘Tanrılar, kralların kralı’ olarak söz ediyor. Ayrıca Romalılar’dan bahsetmiş. Bu iki halkla da arasının iyi olduğu söylenebilir. Persler ve Romalılar’a ait belgelerden ve mektuplardan bahsettiği ve kendi görüşlerini belirttiği bu kitabedeki sözlerini kendi halkına, Ermenilere vakfetmiş. Son sırada şöyle diyor: Herkesin beni daha iyi tanınması için bu yazıtın kapının üzerine monte edilmesini buyurduk ve belgelerde söylendiği gibi, bunlar oraya raptedildi. Aynı şekilde bu yazıların ,tanrılarının lütfü yardımı ile zaptettiğimiz diğer şehirlerin kapılarına da kazılmasını buyurduk”.

Lehmann Haupt'un yorumlarıyla birlikte Şevket Beysanoğlu tarafından aktarılan bilgiler şöyle devam etmektedir: “Bu yazıtın esasında şehrin kapısında bulunduğu ve harap olmuş da olsa şimdiki yerine getirilmiş olduğu anlaşılıyor: Ortaklığımız sona erdi ve (Perslerle birlikte babamıza karşı) savaşmamıza sebep oldu. Ordumuzu uğruna feda ettiğimiz bu terk edilmiş kale boş kalmamalı.Yeniden karışıklık çıkmasın ve kendi bölgemizin bir kısmı bize karşı ayaklanmasın. Her şey kötü, siz çektiniz, bunlara sebep olanları tanıyorsunuz”. Bundan anlaşıldığı gibi, terk edilen ve Ermeni orduları tarafından zapt edilen Tigranokerta kalesinden söz ediliyor. Ermeni kralı da bunun kendilerine getirdiği kederden yakınmaktadır³²³.

Bu dönemden kalan bir başka iz ise Diyarbakır Üçtepe höyüğünde Armenia kralı Tigran’a ait oldukları belirlenen dört adet sikkedir³²⁴.

³²² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 99. *2000’e Beş Kala Diyarbakır* , s.131.

³²³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 99.

³²⁴ Nevin Soyukaya, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, s. 35.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ROMALILAR DÖNEMİNDEN İSLAM FETHİNE KADAR DİYARBAKIR

(M.Ö. 69 - M. S. 639)

I- ROMALILAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Romalılar'ın Asya ile ilgilenmesi, Selevkoslar kralı III. Antioch'un¹ (223-189)², Rumeli'de Romalılar ile H.Ö. 815 (M.Ö.207) senesinde yaptığı savaşla birlikte başlamıştır. Antioch'un bu savaşta yenilmesinin ardından ağır bir antlaşma kabul etmesiyle, oğlu İfanos'u rehin olarak Roma'ya göndermesi, Romalılar'ın Asya'ya taarruzlarına büyük bir vesile kapısı açmıştır. Antioch'dan sonra Selefke tahtı üzerinde oturan hükümdarlar, Romalılar'ın himayeleri altında kaldılar. Selevkoslar, bu durumda bile geleceklelerini güvence altına alamadılar. Suriyeliler, H.Ö. 706 (M.Ö.116) senesinde Selefke sülalelerini kovarak Arşakyan Devleti'nden Ermeni hükümdarı Tigran'a tabi oldular. Ondan sonra Roma, kurmuş olduğu münasebet yolunda yavaş yavaş Asya taraflarına adım atmaya başladı ve Anadolu hükümdarları arasında ortaya çıkan savaşlardan faydalanarak Akdeniz'in doğu tarafında bulunan memleketleri zaptetti. Tigran'ın muaveneti ile Mehrdad, Romalılar'a karşı çıktı, ama yenildi.

Mehrdad, yenilgi sonucunda Ermenistan'a sığınmıştı. Romalılar, Tigran'dan Mehrdad'ın kendilerine teslimini istedilerse de bunu kabul etmeyen Tigran üzerine gönderilen Lukillas komutasındaki Roma ordusu, Diyarbakır'ı zaptetti. Ardından Tigran'ın merkezi olan Nusaybin de Romalılar'ın eline geçti. Bunun üzerine Tigran ve Mehrdad toparladıkları kuvvetle Lukillas'ın üzerine yürüdüler ve yaptıkları savaşı kazanarak, Diyarbakır³ ile Nusaybin'i H.Ö. 690 (M.Ö. 68) da geri aldılar. Roma, bu yenilgiden dolayı Lukillas'ı azletti⁴.

---

¹ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Yay. Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004, s. 6

² Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV Perslerden Romalılar'a Kadar Selevkoslar, Nebatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, Ankara 1987, s. 109. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Ankara 1996, s. 91.

³ Dönemleri ve kaynakları dikkate alarak Diyarbakır adından başka Amid ve Amida adlarını da kullandık.

⁴ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 5-6.

Roma, Asya'daki kazançların elde tutulmasının Mehrdad ile Tigran'ın kesin olarak ezilmelerine bağlı bulunduğuna kanaat getirerek bu defa Pompeyus'u M.Ö. 67'de bu işle görevlendirdi⁵. Pompe, Ermenistan'a doğru akında bulunarak bazı yerleri aldı⁶. Romalı komutan ve devlet adamı Pompeyus'un, Mehrdad'tan başka Ermenistan kralı Tigran'ı da yenmesi, Doğu'daki bazı ülkelerin Roma'ya katılmasını beraberinde getirdi⁷. Bu arada Tigran ile başlayan Büyük Ön Asya Devleti çabuk ve kolay kurulduğundan yine çabuk ve kolayca yıkılıp gitti. Armenia da, eskiden olduğu gibi önemsiz bir memleket haline geldi ve bundan sonra da Roma İmparatorluğu ile Partiya İmparatorluğu arasında tampon bir devlet vazifesini gördü.

Pompeyus'un M.Ö. 62'de Roma'ya dönmesi üzerine bu defa da Konsul Markus Krasus M.Ö. 55'te Suriye'ye geldi. Krasus, Roma İmparatorluğu'nun rakibi olan Part (Arsakid) Devleti'ni yıkmak istiyordu. Bu amaçla M.Ö. 53 yılında Fırat'ı geçen Krasus, Urfa'daki Abgar Krallığı bölgesine geldi. Krasus, elli bin kişilik ordusu ile Urfa'nın güneydoğusunda bulunan Karhe (Haran) düzlüğünde, Arsakid (Part) hükümdarı I.Orod (M.Ö. 57-37) ordusunun süvari kuvvetleri komutanı Suren tarafından M.Ö. 53'te kuşatılarak yok edildi. Üç gün sonra Krasus öldü. Böylece Suriye ve Abgar Krallığı (Diyarbakır bölgesi dahil) on beş yıl Partlar'ın işgali altında kaldı⁸. Raymond Furon, Krasus'un Irak (Mezopotamya)ı zaptetme tarihini 37 olarak vermiştir. Partlar tarafından mağlup edildiği konusunda ise diğer kaynaklar ile ittifak halindedir⁹.

Roma İmparatorluğu'nun, kaybettiği yerleri düşünmesi, Antoniyus ile Oktavyanus'un müşterek idareleri zamanında olmuştur. Antoniyus, mahiyetindeki generallerden Vantiditus Bassus'u, Partlar'ı Suriye bölgesinden çıkarmakla görevlendirdi. İki ordu arasında M.Ö. 38 yılında Antakya doğusunda yapılan savaşta Part ordusu yenildi. Komutanı Pakor öldürüldü. Diyarbakır bölgesi de dahil Suriye ve Abgar, Partlardan geri alındı¹⁰. Diyarbakır, M.S. 53 yılına kadar Roma idaresinde kaldı¹¹.

⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 101.

⁶ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 5

⁷ Arif Mifid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1995, s. 489.

⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 101-102.

⁹ Raymond Furon, *İran*, çev. Galib Kemali Söylemezoğlu, İstanbul 1943, s. 90.

¹⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 102.

¹¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 104. Rifat Gökçen, *Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1992, s. 40-41. Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*,

II-DİYARBAKIR'IN PARTLAR VE ROMALILAR ARASINDA EL DEĞİŞTİRMESİ

Taht kavgaları, iç isyanlar, I.Tigran'ın geçici olarak Suriye ile Doğu Kilikya'yı ele geçirmesi (83-69) ve Romalılar'ın işe karışması gibi nedenler yüzünden, büsbütün bitkin hale gelen Selevkoslar Devleti'nin kalıntıları, Pompeyus tarafından Roma'ya katılarak M.Ö. 63 yılında "Suriye Eyaleti" haline getirilmişti. Sınırları Amanos (Nur) dağlarından Karmel (Galilea ve Güney Fenike'de dağ silsilesi)'e kadar uzanan yeni eyaletin merkezi Antiyoheia (Antakya)'ya bir Romalı vali memurlarıyla birlikte yerleşti. Böylece Romalılar, Partlar'ın komşusu oldular ve onlarla savaşmak zorunda kaldılar. Romalı komutan Licinius Crassus'un Karhe (Harran) de Partlar tarafından ağır yenilgiye uğratılması (M.Ö. 53), bundan böyle yüzyıllarca sürececek savaşların başlangıcı oldu¹². Suriye'ye hakim olan Romalılar ile Partlar arasında tam yüz elli sene çarpışmalar devam edecektir. Yukarı Fırat sınır olacak ise de orada durmadan olaylar çıkacaktır¹³.

I. Vologas (M.S. 51-75), Part tahtına geçince ilk iş olarak Doğu Anadolu'yu istila etti. Artaksata ile Tigranokerta şehirlerini aldı. Kardeşini I.Tiridat adıyla Artaksata (Armenya) tahtına oturttu. Bu fetihler sırasında Diyarbakır bölgesi de Part sınırları içine girdi. Bu zafer, Romalılar'ın Anadolu'daki hakimiyetini tehlikeye soktu. Bu sebeple Kayser Neron (54-68), Roma generali Korbulon'u bir ordu ile Doğu'ya gönderdi. Bu komutan, Muş bölgesinden Tigranokerta'ya kadar olan yerleri kış boyunca zaptetti. 59 senesinde Diyarbakır bölgesi de dahil bütün Doğu Anadolu'da Roma hakimiyeti tekrar kuruldu. I.Vologas, 62 senesinde tekrar Doğu Anadolu'yu istila etti. Tiridat da Tigranokerta'yı kuşattı. Kapadokya valisi general Paetus (Petus)da Murat suyu üzerinde Randeya yanında Partlar'a yenildi. Ertesi yıl Suriye valisi Korbulon yeni bir ordu ile Malatya üzerinden Fırat'ı geçti. Tiridat ile Korbulon arasında 63 yılında Randeya'da yapılan barış antlaşması ile Armenia Tiridat'a bırakıldı. Böylece bölgede yeniden Part egemenliği başladı.

İstanbul 1971, s. 17. M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır", *Turizm Mecmuası*, c. 6, S. 11 / 20 (Aralık), Ankara 1962, s. 12.

¹² Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 490.

¹³ Raymond Furon, *İran*, s. 87.

I.Vologas 75 yılında öldü¹⁴. Yerine II. Pakur (77-111), Part hükümdarı oldu. II. Pakur'un ölümüyle yerine Hüsrev (111-121) geçti. Bu günlerde Roma'nın başında ise Trajan vardı. Romalılar'ın o günlerde Partlar'dan başka düşmanı olmadığı için Trajan, Partlar'a yöneldi. Orduya düzen vermek için gelen İmparator Trajan, Ermeni beyini yanına çağırarak çerilerini öldürttüktan sonra buraları Roma'ya kattı. Bu arada Hüsrev, bir elçi yollayarak barış sözünü ettiyse de Trajan bunu kabul etmeyerek Part Krallığının üzerine yürüdü. İki nehir arasındaki bütün beylikler, Romalılar'a baş eğdiler. Partlar'ın merkezi Medayin şehrine giren Trajan, Hüsrev'i hükümdarlıktan indirerek yerine Parnatispat'ı geçirdi. Böylece imparator Roma'ya; Mezopotamya, Ermeni ili ve Asur gibi üç yeni eyalet kazandırdı.

Trajan, Roma'ya giderken 117 yılında öldü. Partlar da imparatorun ölümüyle kaybettikleri yerleri geri aldıkları gibi Parnatispat'ı tahttan indirerek yerine Hüsrev'i getirdiler.

Trajan yerine imparator olan Hadriyanüs¹⁵ veya Hadrivan (117-138)¹⁶, Fırat Nehri'nin öteki yakasındaki illerden vazgeçti. Roma'nın, dayandığı sınırlarda kalmasını istiyordu. Bu yüzden Partlar ile anlaştı. Part tahtına Hüsrev'den sonra¹⁷ II. Vologas geçti. Bunun hükümdarlığı 146 yılına kadar devam etti. Ardından III. Vologas (147-191) Part tahtına geçti. III. Vologas¹⁸, 161 yılında Suriye'ye gelerek Romalılar'ı yendi. O günlerde Roma'nın başında Margüs Avrelyüs vardı. Bu imparator, Verüs'ü hükümetine ortak edinmişti. Verüs, Partlar üzerine giderek 163-164 yıllarında Urfa'yı sardı. Urfa halkı şehri Romalılar'a verdi. 165 yılında başlayan veba salgını yüzünden daha fazla savaşı sürdürmedi ve iki taraf barıştı. Barış ile Mezopotamya'nın bir bölümü Romalılar'a geçti. Bu barış dönemi otuz yıl sürdü¹⁹.

III.Vologas 191 yılında ölünce yerine IV.Vologas (191-208) hükümdar oldu²⁰. Part hükümdarı, Mezopotamyalılar'ı Romalılar'a karşı kışkırttı²¹. 193 yılında Roma'nın

¹⁴Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 104.

¹⁵ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara 1936, s. 118.

¹⁶ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 105.

¹⁷ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s.118-119.

¹⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 105.

¹⁹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 119.

²⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 105.

²¹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 119.

başına geçen Septimius Severus²², Mezopotamya halkı üzerine yürüyerek ayaklanmayı bastırdı²³. Ancak Romalılar'ın birbirleriyle savaşmasını fırsat sayan Partlar, M.S. 195 yılında yapılan antlaşmayı bozarak Mezopotamya'yı istila ettiler²⁴. Fakat Hısnı-keyf, Nisibis (Nusaybin), Diyarbakır ve Urfa'da Roma garnizonları duruyordu²⁵. 197 yılında Roma'dan ayrılan Septimius, yanına Praetor Prefekti C. Pulvius Plautianus'u almıştı. Septimius'un yaklaşması üzerine Part Kralı Vologas, Nisibis'ten muhasarayı kaldırarak Tigris (Dicle)in öteki tarafına çekildi. Bunun üzerine Septimius, Fırat'a dönerek güneydoğu yönünde ilerledi. Edessa (Urfa)'da vasal kral Abgarus'dan yardım gördü. Abgarus²⁶ veya Abkar, Tigran'ın kardeşi Erşam'ın oğluydu. Abkar zamanına kadar devletin merkezi Nusaybin şehriyken Abkar, merkezini Edes yani Urfa beldesine taşıdı. Arşakyan hükümeti, Romalıların idaresi altına girdi. Urfa, Diyarbakır, Habur, Nusaybin şehirleri ve bunlara bağlı yerler bir bölge sayılarak Romalılar'ın bir vilayeti haline getirildi ve Abkar hükümeti adıyla anıldı. Bu hükümet H.Ö. 407 (M.S. 215) senesine kadar devam etti²⁷.

Septimius, Urfa'dan sonra Nisibis'e geldiğinde buradaki kuşatma kaldırılmıştı. Parthiya'yı istilaya karar verdi. Bu Part seferi M.S. 199'da sona erdi. Bu sırada Part kralı kaçmıştı. Mezopotamya, Roma eyaleti haline getirilerek burada iki lejyon bırakıldı²⁸. Basri Konyar ise lejyon sayını üç olarak vermiştir²⁹. Septimius M.S. 211'de öldü³⁰.

IV. Vologas'tan sonra Partlar'ın başına V. Artaban (208-226) geçti. Artaban³¹, tahta geçer geçmez Romalılar ile savaştı. Çünkü Kayser (Karakalla) Anadolu'yu almak

²² Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi* (M.S. 193-395), İstanbul 1970, s. 350.

²³ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 119.

²⁴ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 42.

²⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 105.

²⁶ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 42-43.

²⁷ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır (1884-1885)*, Sene 1302, s. 13. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c. 3, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1999, s. 377. Abdülgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 5-6.

²⁸ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 42-43.

²⁹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s.119.

³⁰ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s.48.

³¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 105.

için yaptığı yürüyüşte Partlar üzerine de gelmişti. Ancak Part ülkesinde, Karakalla'yı bir çeri öldürünce savaş yerine barış istendi³².

Karakalla'dan sonra, M.S. 217 yılında imparator olan Macrinus³³, M.S. 217 yılında Mezopotamya'yı istila eden Partlar ile Nisibis yakınında yaptığı savaşta yenildi. Macrinus, Part kralı Artabanus'a büyük bir miktar ödemek ve aldığı esirleri geri vermek karşılığında barış yaptı³⁴. Bütün bu olanlar sonucunda Yukarı Mezopotamya nihayet Romalılar'da kalacak, aynı zamanda tam bir anarşi içinde bulunan Arsacidler (Partlar)'in yerine Sasaniler geçecektir³⁵.

III- DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE ROMA-SASANI MÜCADELESİ

1. Sasani Hükümdarı II. Şapur Dönemine Kadar Roma-Sasani Mücadelesi

Roma imparatoru Septimius Severus'un Parthia'ya yaptığı istila, Arsacidler'in kuvvetini kırdığı gibi, bunların vasal krallıklar karşısındaki prestijlerini de zayıflatmıştı. Bu vasal krallıklardan eski Achaemenidler (Ahamanişler)'in Persepolis prensleri de vardı. Bunlar Darius'un imparatorluğunun varisleri olarak kendi hakimiyetlerini kurmayı bekliyorlardı³⁶. Bunlardan Niriz civarında bulunan küçük Khir Krallığı, V.Artaban'a tabi ve Anaita adında bir rahibin oğlu Sassan tarafından idare edilmekteydi. 225 yılında Sassan ölünce, oğlu Ardechir (Ardeşir) tahta çıktı ve o sıralarda Romalılar ile savaşmakta olan Artaban aleyhine ayaklandı³⁷. Ardeşir, Pers körfezinden İsfahan'a kadar olan yerleri ele geçirdi. M.S. 227 yılında Artabanus'u mağlup ederek kendisini Achaemenid İmparatorluğu'nun ve Sasani prensliğinin kurucusu ilan etti. Bunun ardından üç yıl içinde Media'da durumunu düzene koydu³⁸.

Diyarbakır ve Cezire dolayları, Rumların zabtından Sasani Devleti'nin kurucusu Ardeşir'in ortaya çıkışına kadar Rumların elinde kalmıştı. Ardeşir, devleti kurup topraklarını genişletmeye çalıştığı sırada Cezire bölgesi ile beraber H.Ö. 391 (M.S. 231)

³² Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, s. 119-120.

³³ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 67.

³⁴ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 69.

³⁵ Raymond Furon, *İran*, s. 90.

³⁶ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 87.

³⁷ Raymond Furon, *İran*, s. 93.

³⁸ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 87.

yılında Diyarbakır bölgesini de ele geçirdi. Ardeşir bu fetihler ile de yetinmeyerek vaktiyle Kiyaniyan Devleti'nin Asya'da sahip olduğu memleketlerden Romalılar'ın eline geçmiş olanların hepsinin kendisine ait olduğunu iddia etti³⁹. İmparator M. Aurelius Severus Alexander'in⁴⁰, durumu görüşme teklifleri sonuç vermeyince imparator, Doğu'daki bu karışıklığa son vermek için M.S. 231 yılında Antakya'ya geldi. Artaxerxes, Pers İmparatorluğu'na ait topraklardan çekilmelerini bildirdi. Bu sırada Mezopotamya lejyonları isyan ederek eyalet valisi Flavius Heracleo'yu öldürdüler. Bu karışıklık sırasında M.S.232'de, Alexander sefer hazırlıklarını tamamlayarak orduyu üçe ayırdı. Bir kol Armenia'yı geçerek Media'yı istila ederken, imparatorun olduğu merkez ordusu, Kuzey Mezopotamya üzerine yürüdüysen de başarısızlığa uğradı. Romalılar'ın ciddi kayıplarına rağmen Roma Mezopotamya'sı tekrar kazanıldı⁴¹. İmparator, Diyarbakır ile diğer memleketleri de H.Ö. 389 yılında ele geçirdi⁴². Aleksander Roma'ya dönünce, 237 yılında yeniden harekete geçen Ardeşir, Nisibis ve Kuzey Mezopotamya'yı aldı. Silvan yöresi de alınan bu araziler içindeydi⁴³. Ardeşir, Romalılar ile tekrar savaşmak istedi. Bunu gerçekleştiremeden ölünce yerine Şapur geçti⁴⁴.

241 yılında hükümdar olan Ardeşir'in oğlu I.Şapur, Roma İmparatorluğu'na karşı savaşı sürdürdü. Ermenistan ve Mezopotamya'yı zaptetti⁴⁵. 238 yılında imparator olan Gordianus, yanında hassa alayı komutanı Timesitheus⁴⁶ olduğu halde orduya katıldı. Ordu, Trakya'dan Asya'ya geçirildi. Re'sülayn (modern Ras-el-ain) yakınında yapılan savaş, Romalılar'a Sincar ile birlikte bütün Mezopotamya'yı kazandırdı. Nisibis, bir kere daha Romalılar'a geçti. Fırat boyunca daha ileriye gitme planları

³⁹ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 15-16. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 378. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 7.

⁴⁰ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 350.

⁴¹ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 87-89.

⁴² Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 16. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 7.

⁴³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 107.

⁴⁴ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 16. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 378. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 7.

⁴⁵ Raymond Furon, *İran*, s. 94.

⁴⁶ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 110.

kurulurken, Timesitheus hastalandı. Onun halefi M. Julius Philippus⁴⁷ (Filip), Şapur ile savaşa çıktığında Gordianus'u öldürdü ve imparatorluğu ele geçirdi. Ama Şapur'u yenemediğinden Diyarbakır ve Cezire'nin diğer memleketlerini Sasani Devleti'ne bırakarak döndü⁴⁸. Oktay Akşit, 244 yılında imparator olan Philippus'un⁴⁹ Sasaniler (Persler)⁵⁰ ile barış yaptığını, imparatorluğun sulh yoluyla Küçük Armenia ve Mezopotamya'yı elinde tutmayı başardığını yazmaktadır. Philippus, Batı'ya dönerken kardeşi Priscus'u Mezopotamya'da vali olarak bıraktı⁵¹. Priscus'un şiddet içeren rejiminden dolayı Doğu'da isyanlar çıktı⁵².

M.S. 251-253 yılları arasında imparator olan C. Vibius Afinius Trebonianus Gallus ve Volusianus'un iki yıl süren saltanatları dönemlerinde, Sasaniler tekrar Mezopotamya'yı istila edip Antakya'ya geldiler. Ganimet elde edip yağmalayarak geri çekildiler⁵³.

Ordu tarafından⁵⁴ P. Licinius Valerianus (M.S.253-260) imparator ilan edildi⁵⁵. Decius ve Gallus doğuya gidememişlerdi. Armenia, yeni Pers imparatorluğuna karşı kendisini koruyamayacak duruma gelmişti. On yıldan beridir Roma'nın doğu sınırlarına karşı Sasani tecavüzleri başlamıştı. Valerianus⁵⁶, diğer adıyla Valerian askerle gelerek Cezire beldelerini aldı. Sonra Şapur ile Urfa yanında yaptığı savaşta yenildi ve esir oldu. Bununla yetinmeyen Şapur, Romalılar'a ait Kilikya, Suriye, Kayseriye memleketlerini yağma ve tahrip etti. Şapur bunları yaparken Rumlar'a mensup Tedmur hakimi Odenat⁵⁷, diğer adıyla Odenathus⁵⁸ askeriyeye, Şapur'un üzerine gitti. Fırat kenarında

⁴⁷ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 112-114.

⁴⁸ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 16. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 378. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 7.

⁴⁹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 114.

⁵⁰ Oktay Akşit'in *Roma İmparatorluk Tarihi* kitabında, Süryani Mar-Yeşua'nın *Vakayi'namesinde* ve bazı kaynaklarda Sasani yerine Pers adı kullanılmıştır. Biz, Sasani adını esas aldık.

⁵¹ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 117.

⁵² Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 122.

⁵³ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 129-131.

⁵⁴ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁵ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 350.

⁵⁶ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 133-134.

⁵⁷ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 17. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 378. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 7.

yapılan savaşta Şapur, yenildi. Odenat da Cezire kıtasını alarak Medayin şehrine kadar yürüdü. Böylece Acemlerin, Rum beldelerine girmelerini engelledi (H.Ö. 358)⁵⁹.

İmparator Gallienus'un Batıda yaptığı iç ve dış mücadeleler, onu Doğu'daki işleri şahsen düzenlemekten alıkoydu. Pers tehlikesine karşı koymak için Palmyra'nın büyümesine de göz yumdu. Palmyra⁶⁰, diğer adıyla Tadmur emiresi Zenobi Suriye, Ermeni ili ve iki nehir arasını ele geçirdi⁶¹. Roma tahtına geçen Orelanus⁶², diğer adıyla L. Domitius Aurelianus (270-275)⁶³ büyük bir ordu ile bölgeye gelerek Tedmur emiresi Zenobi'yi yendi ve 270 yılında Tedmur Krallığını ortadan kaldırdı⁶⁴.

Sasani hükümdarı I.Şapur 272 yılında öldü⁶⁵. Yerine I.Hürmüz (272-273), ardından I. Behram (Varharan 273-276) hükümdar oldu⁶⁶. 282-283 yılları arası Roma imparatoru olan Carus, Persler'e karşı savaşmak için Doğu'ya gitti. Pers tahtında II. Vahram⁶⁷, diğer adıyla II.Behram vardı⁶⁸. Carus, Fırat'ı geçerek Vahram'ı mağlup edip bütün Mezopotamya'yı aldı. Ardından Carus öldü. Mezopotamya, Roma idaresi altında kaldı⁶⁹. II.Behram zamanına kadar geçen yirmi üç yıl içinde Acemler, Rum memleketlerine geçemediler. II.Behram, devlete düzen vererek Rumlar'ın aldıkları Diyarbakır ve Cezire'nin diğer şehirlerini H.Ö. 335 yılında zaptetti⁷⁰. II.Behram ,

---

Odenat ismi, Abdulgani Bulduk'un günümüz yazı diline kazandırılmış *El- Cezire'nin Muhtasar Tarihi* kitabında Evdevat olarak yazılmıştır.

⁵⁸ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 140.

⁵⁹ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 17. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 378. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 7.

⁶⁰ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 150.

⁶¹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 121.

⁶² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 107.

⁶³ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 350

⁶⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 107-108.

⁶⁵ Raymond Furon, *İran*, s. 94.

⁶⁶ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 126.

⁶⁷ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 189-190.

⁶⁸ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s.17. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 378. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 8.

⁶⁹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 190.

⁷⁰ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 17. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 8.

Romalılar'ın aldıkları bütün şehirleri kurtardı. II.Behram'ın 293 yılında ölümü üzerine, yerine III. Behram geçti⁷¹.

Roma imparatoru Carus, Mezopotamya'daki zaferlerini sağlamlaştıramadan ölünce⁷² Roma İmparatorluğu'nun başına Diocletianus (284-305)⁷³; Sasani tahtına ise 293 yılında III. Vahram yerine Narses geçtiler. Bu sırada Roma komutanı Galerius ile Sasaniler arasında savaş başladı⁷⁴. 296 yılında başlayan bu savaşta, Sasaniler, önce Carrhae (Harran) de Romalı komutan Galerius idaresindeki Roma kuvvetlerini mağlup ederek Mezopotamya'yı yeniden ele geçirdiler⁷⁵. Diocletianus'un kişisel komutası altındaki Roma kuvvetleri, 298 yılında Mezopotamya'yı geri aldı ve imparatorluğun sınırlarını Dicle'nin ötesine taşıyan anlaşma şartlarını İranlılar'a kabul ettirdi⁷⁶. Sasaniler, 299 yılında Roma ile Nisibis Barış Antlaşmasını yaparak Mezopotamya'yı ve Tigris (Dicle) Nehri doğusundaki birçok yeri de Roma'ya bırakmak zorunda kaldılar. Nisibis Barış Antlaşması ile⁷⁷ Armenia üzerinde, Roma'nın kontrolü tanındı. Romalılar, Tigris'in⁷⁸ yüksek vadilerindeki beş provincia (eyalet) yı topraklarına kattılar⁷⁹. Bu eyaletler Sopen (Elazığ-Tunceli), İngilen (Eğil-Ergani yöresi), Arzanen (Diyarbakır bölgesi), Karduen (Hakkari) ve Zabdiken (Cizre'nin kuzeydoğusu) dir⁸⁰. Bundan sonra Roma ile Sasaniler yaklaşık 40 yıl bir barış dönemi geçirdiler.

Roma'nın Dicle üzerindeki yeni kazanç noktaları, onlara Dicle'nin yukarı mecralarını, Roma'nın ilk savunma hattı olarak teyit ettiği gibi, Kuzey Mezopotamya'nın; Amida, Nisibis (Nusaybin), Singara (Sincar) ve Bezabde

⁷¹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 126.

⁷² Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, çev. Ahmet Aslan, İstanbul 2002, s. 158.

⁷³ Abdulhalik Bakır, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar Ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Diyarbakır Bildirileri (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 840.

⁷⁴ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 220.

⁷⁵ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Diyarbakır Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s. 107.

⁷⁶ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 158.

⁷⁷ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk Görünüşleri", s. 107.

⁷⁸ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 221.

⁷⁹ Abdulhalik Bakır, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", s. 840.

⁸⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 108.

(muhtemelen şimdiki Cezire'nin 13 km. kuzeyindeki Eski Hendek) gibi şehirlerine yeni bir savunma görevi veriyordu⁸¹.

Diocletianus 305 yılında tahttan çekilirken⁸² Constantius Batı'da büyük augustus olarak, Galerius doğuda küçük augustus olarak tahta geçtiler⁸³. Sasani hükümdarı Narses yerine ise II.Hürmüz (303-310), ardından II.Şapur (310-379) geçti⁸⁴.

2. II.Şapur Döneminde Diyarbakır ve Çevresinde Roma-Sasani Mücadelesi - Diyarbakır'ın El Değiştirmesi

2.1. II.Şapur'un 359 Yılı Diyarbakır Kuşatmasına Kadar Roma-Sasani Mücadelesi

Hükümdar olan II.Şapur (310-379), iç düzeni sağladıktan sonra, ordusunu düzenledi ve takviye etti. Ardından vaktiyle Roma'ya terk edilen ülkeleri geri alma teşebbüsüne girişti. Roma imparatoruna bir heyet göndererek bu yerlerin iadesini istedi. Bu sırada Roma imparatoru Büyük Constantinus⁸⁵ (307-337) idi⁸⁶. Sasaniler, 337 yılında barışı tehdit etmeye başladılar. II.Şapur, beş eyaletin geri verilmesini talep etti⁸⁷. Sonuçta Diocletianus'un Nisibis Antlaşmasından sonra uzun süreli sulhuna son veren ve savaşı başlatan II.Şapur oldu.

Roma, imparator Büyük Constantinus ile birlikte artık Hıristiyan katliamına son verip bunu Roma'nın resmi dini ilan etmişti ve 337 yılından hemen önce de gerek Mezopotamya gerekse Sasani sahası içerisindeki Hıristiyanlar'ın koruyucusu ilan ederek onları "olması muhtemel bir çatışmaya dini bir boyut katarak" kullanmaya karar

⁸¹ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri", s. 107-108.

⁸² Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 227.

⁸³ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 239.

⁸⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 108.

⁸⁵ Şevket Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 108.

⁸⁶ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 351.

⁸⁷ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 278.

verdi. Böylece 337 yılında Roma-Sasani savaşları yeniden başlamış oldu⁸⁸. Bu sırada sefer hazırlığı yapmakta olan Constantinus yola çıkamadan öldü⁸⁹.

Constantinus hayattayken üç oğlu ceasarlığa tayin edilmişlerdi. 9 Eylül 337 tarihinde Constantius, II.Constantinus, Constans augustus ünvanı aldılar. Hükümet paylaşımında Propontis'in güneyinden Küçük Asya ve Doğu, Mısır Constantius'a düştü. Daha sonra Armenia ve komşu müttefik kabileler tabii olarak Constantius'un payına düştü⁹⁰.

Bütün bunlar olurken Sasaniler ile savaş kaçınılmaz bir hal almıştı. Müşterek idarecilerle yapılan toplantıdan sonra, Constantius, Küçük Asya'ya doğru hareket etti. Nisibis'e varmadan bir Pers kuşatmasına başarı ile karşı koydu (337güzü veya 338 ilkbaharı)⁹¹. Bir türlü rahat durmayan, önce Ermenistan'da, daha sonra Mezopotamya'da İran saldırılarını yeniden başlatmış olan II.Şapur 338, 346, ve 350 yıllarında olmak üzere üç kez Nusaybin'i kuşattı⁹², fakat alamadı⁹³. 348 yılında Sincar'da meydana gelen savaş ise kesin bir sonuç ortaya koyamadan bitti⁹⁴.

II.Constantius, çağdaşı olan Sasani imparatoru II.Şapur'un Nisibis'e yaptığı müteaddid ve başarısız saldırılara ve hatta birçok şehrin Sasaniler eline geçmiş olmasına rağmen, gerek Roma'nın gerekse bölgedeki Amida, Singara ve Bezabde gibi şehirlerdeki müdafacıların Sasaniler'e verdikleri zarar, II.Şapur'un toprak kazançlarından yeterince istifade edemeyecek kadar büyük olmuştur⁹⁵.

2.2. Sasani Saldırıları Karşısında Roma İmparatorlarının Diyarbakır Kalesini Güçlendirme Çalışmaları

Diyarbakır kalesinin güçlendirilmesinin kim tarafından yapıldığı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler olduğu görülür. Bir kaynak, el-Vakıdi'den yararlanarak ve

⁸⁸ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk Görünüşleri", s. 107-108.

⁸⁹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 278-279.

⁹⁰ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 299.

⁹¹ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 301.

⁹² Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 158.

⁹³ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk Görünüşleri", s. 107.

⁹⁴ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 158.

⁹⁵ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk Görünüşleri", s. 108.

kendi yorumlarını da ilave ederek verdiği bilgilerde şunlara yer vermektedir: “Şehrin, Roma imparatoru olan II. Constantinus’un babası I.Constantinus’un veya diğer adıyla İstanbul’un, İranlılar ile savaşmak için geldiği el-Cezire bölgesindeki çabaları sonucunda inşa edildiği söylenmektedir. Amid (Diyarbakır)in kurulmasını veya onarılmasını emreden Romalı kumandanın Roma imparatoru Diocletianus ile birlikte bölgeye gelen I.Constantinus olduğu anlaşılmaktadır. Fakat şehrin derin geçmişine bakıldığında, bölgedeki eyalet valilerinin yardımıyla I.Constantinus tarafından başlatılan buradaki imar faaliyetlerinin, Amid şehrini kurmaktan çok, bir onarım ve düzenleme çalışması olduğu ağırlık kazanmaktadır. Dolayısıyla el-Vakidi’nin naklettiği gibi I.Constantinus, şehrin kurucusu değil, burayı zaman zaman imar eden birçok idarecilerden birisidir⁹⁶”.

Ammianus Marcellinus’u kaynak göstererek bu konuya açıklık getirmek isteyen iki kaynağa göre ise “Diyarbakır eskiden çok küçüktür. Diyarbakır kentini Konstantius henüz sezarken, güçlü duvar ve kuleler ile çevreleyerek silahlar ile donatıp düşmanda dehşet uyandıracak hale getirmiş ve kentin kendi adıyla anılmasını istemiştir⁹⁷”. Constantius buraya Augusta adını vermiştir⁹⁸.

Constantius, Diyarbakır’ın komşularının da sığınabileceği duvarlar ile çevrili Antoninopolis adında bir başka kent daha inşa ettirmiştir. Constantinus’un kent içinde pek çok bina inşa ettirerek Gaziantep, Silvan ve Erzan havalisini Diyarbakır’a bağladığı ileri sürülmektedir. Kentin surla çevrilmesinin 330 yılı civarıyla, 338 ve 346 yıllarında gerçekleştiği yolunda üç ayrı bilgi vardır. Doğu eyaletlerinin hakimiyetini üstlenen Constantius’un babası Constantin’in İmparatorluğu sırasında (307-337), her durumda 337 yılının öncesinde surla çevrelenmiş olduğunu ortaya koyar⁹⁹.

Bir kaynağa göre, 341 yılında Roma imparatoru II.Constantius (337-362), 297 yılında Ermenilerden alınarak Romalılar’a verilen bölgenin batısında yer alan Amida

⁹⁶ Abdulhalik Bakır, “Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) ile İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi”, s. 839-840.

⁹⁷ Canan Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Diyarbakır Bildirileri*, (20-22 Mayıs), Diyarbakır 2004, s. 249. Mehmet Tezcan, “Hunların Anadolu’daki İlk Görünüşleri”, s. 108.

⁹⁸ Gregory Abu’l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu’l-Farac Tarihi*, c. I, Süryancadan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 136.

⁹⁹ Canan Parla, “ Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler”, s. 249-250.

(Diyarbakır) yı müstahkem hale getirmiştir¹⁰⁰. Constantius, bu şehri inşa ve tahkim ettirdikten sonra Roma Mezopotamya'sını ikiye ayırmış ve Amida'yı asıl Mezopotamya'nın baş şehri durumuna getirmiştir¹⁰¹. Diğer kaynakların hemen hepsi, şehrin surlar ile çevrilerek müdafaasının sağlanması için 349 yılında yapıldığı konusunda ittifak halindedirler¹⁰².

Diyarbakır surlarının güçlendirilmesine rağmen Amid yani Diyarbakır, birçok defa İranlılar tarafından muhasara ve geçici olarak zapt olunmuş¹⁰³, 359 ve 502 yıllarında Sasani işgaline uğramaktan kurtulamamıştır¹⁰⁴. Fakat bir Bizans hudut kalesi olma özelliğini korumuştur.¹⁰⁵

2.3. II.Şapur'un 359 Yılı Diyarbakır Kuşatması ve Bu Kuşatmaya Katılan Kionitler

350'li yıllarda şimdiki Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, eski Mezopotamya sahasının kuzeybatı bölgesi, Romalılar tarafından zapt edilmiş durumdaydı. Sınır, Dara ve Amida ile güneyine doğru çizilen bir hat civarından geçiyor ve her iki şehrin surları, çok eski dönemlerden beri sık sık tamir ediliyordu. Roma imparatoru Constantus, bu yüz yılın başlarında Amida'yı tahkim ederek oraya beşinci alay olan Parthica'ya yerleştirmiş, böylece İran topraklarını güneye doğru tehdit eder bir hale gelmişti. 359 yılına gelindiğinde Amida artık Romalılar'ın elinde bulunuyordu¹⁰⁶.

Constantius, Tuna bölgesinde seferde olduğu sırada, Doğu'da Sasaniler ile yeni anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştı. M.S. 358 yılında Şapur bazı ittifaklar kurmuştu. II.Şapur, imparatora bir mektup göndererek Mezopotamya ile Armenia'nın tanzim edilmesini aksi halde ertesi yıl savaşla karşılık vereceklerini bildirmişti. Constantius

¹⁰⁰ Arnold Toynbee, " Tarihte Diyarbakır", *Kara-Amid*, 2 / 6-7, Ankara 1970, s. 123.

¹⁰¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 109.

¹⁰² Nejat Göyünç, "On Altıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7 (Nisan), 1968, s. 76-77. Besim Darkot, "Diyarbakır", *İA*, c. III, s. 602. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 8. Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 465. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 109.

¹⁰³ Nejat Göyünç, "On Altıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", s. 76-77.

¹⁰⁴ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, s. 77.

¹⁰⁵ Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", s. 77.

¹⁰⁶ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk Görünüşleri", s. 109.

bunu reddetmiş, ardından Sasaniler ile barış yapmak ümidiyle iki elçi göndermişti. Bu yapılan da bir netice vermedi¹⁰⁷.

Roma caesarı Constantius'un üzerine yürümek üzere Doğu'da gerekli hazırlıkları yapan Şapur, müttefik ve yardımcı kuvvetler alarak kendisine bağladıklarından Kionitlerden de temin ettiği birliklerle Amida'yı geri almak üzere bir sefere girişti. Şapur'un niyeti Amida'yı almak suretiyle hem Tigris (Dicle) üzerindeki su başlarını, hem de Anadolu'ya Doğu'dan girişleri kontrol etmekte¹⁰⁸.

II.Şapur'un müttefiki olan ve bu savaşta yer alan¹⁰⁹Kionitler, M.S. 3. yüzyılda Orta Asya'daki Xiangnu (Hun) imparatorluğunun yıkılmasıyla yerlerinden ayrılıp Batı'ya doğru kaymaya başlayan Hunlar'ın bir grup boyu idi. 350-370 'li yıllara doğru Maveraünnehir bölgesine gelip, Soğdiana'yı alarak buraya yerleşmişlerdi. II.Şapur, 350'li yıllarda Soğdiana bölgesinde faaliyette bulunan ve Sasaniler'in Doğu bölgelerini istila eden Kionitleri, 10 yıl süren uzun bir mücadeleden sonra kendisine bağladıktan ve Doğu'da durumunu kuvvetlendirdikten sonra, Anadolu'da Roma imparatorluğuna karşı Sasani saflarında savaşmak şartıyla 357 yılında onları bir ittifak antlaşmasına razı etti.

Avrupa Hunları'nın batıda gözükmelerinden 25 yıl kadar daha önce, Hunların Orta Doğu'da ve Anadolu'da ilk görünen dalgası olan Kionitler, muhtemelen Orta Asya'da V.yüzyıldaki Eftalitlerden önceki iktidarı oluşturan "Ak Hunlar"dır. Kionitler, II. Şapur'un 359 yılındaki Amida kuşatmasına hükümdarları Grumbates ile birlikte katılmışlardır¹¹⁰.

Roma tarafından 359 yılında Sasaniler'e savaş açıldı¹¹¹. Savaşa başlamadan önce, orduda bulunan Ammianus, 297 yılında Ermenilerden alınan toprakların en güneyindeki Kordyen'e gönderilerek Sasani ordusunun gücü ve hareketi hakkında bilgi toplaması istendi. Ammianus daha sonra Şapur'un yaklaştığı Amida (Diyarbakır) Kalesine çekildi¹¹². Sasaniler ise Antoninus isimindeki Suriyeli bir zengin olan ve Mezopotamya'nın genel kumandanlığını yapan şahsı tehdit ile kendi taraflarına çektiler. Antoninus kaçarak Sasaniler'e sığındı. Fakat Romalılar bütün Mezopotamya'yı yakarak

¹⁰⁷ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 311.

¹⁰⁸ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk Görünüşleri", s. 109.

¹⁰⁹ Arnold Toynbee, "Tarihte Diyarbakır", s. 123.

¹¹⁰ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri", s. 103-106.

¹¹¹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 311.

¹¹² Arnold Toynbee, " Tarihte Diyarbakır ", s. 123-124.

tahrip ettiler. Bunu üzerine Şapur, Fırat'ın kuzeyine çıkararak Amida'ya geldi ama şehir teslim olmayı reddetti¹¹³.

Şapur, Nisibis'in gücünün farkına varamamıştı. Amida kuşatmasında da aynı duruma düşmek istemediğinden, Amida'nın surları altından geçerken, şehrin gücünü anlamak için seçilmiş bir bölük ile saldırı yaptı, ama bu saldırı genel bir geri püskürtme ile cevaplandı. Kuşatan prensin tek oğlu, bir Balistae'nin attığı mızrak ile vurularak öldü¹¹⁴. Kuşatma ve ölüm olayı savaşta bulunan Ammianus'un ağzından şöyle aktarılmaktadır: “Sabahın ilk ışıkları gözüktüğünde göz alabildiğine her şey parlayan silahlarla ışıltı ışıltı, zırlara bürünmüş süvariler ise dereleri tepeleri doldurmuştu. Bizzat II.Şapur, bir savaş atının üzerinde ve diğerlerinin yukarısında olarak bütün ordunun önünde yürüyor, taç olarak kıymetli mücevherler ile süslenmiş altından bir koç başı giyyordu; en yüksek rütbeli ve muhtelif milletlerden oluşan kalabalık bir mahiyetle çok fazla temayüz ediyordu. Gün ağarıırken Kionitae kralı Grumbates, II.Şapur'a hizmetini sunmak arzusuyla bir muhafız grubuyla cesaretle surlara doğru ilerledi; fakat mahir bir gözcü, onun silahının atış mesafesi içerisine girdiğini anlar anlamaz gözüne ilişti ve bir mancınığı boşaltarak Grumbates'in oğlunun hem göğüs zırhını ve hem de göğsünü parçaladı. Onun vurulmasının ardından her iki taraftan oklar atıldı. Atılan bu oklar dolu gibi havada uçuşuyordu ve korkunç bir savaş başladı. Bu savaştan sonra yığınla ölü ve kan deryası arasında güçlkle muhafaza edilen ceset, karanlık sayesinde sürüklenerek uzaklaştırıldı. Bu ölümden sonra savaşa geçici bir süre ara verildi.”

Şehirde kadın-erkek toplam 120 bin kişilik Roma müdafaa kuvveti olanca gücüyle direnirken, bunlar arasında bir de veba hastalığı patlak verdi. Sasaniler, şehrin bir tarafından ağır silahlar, mancıklar v.s. yerleştirirken, Dicle'ye bakan öbür tarafından ise bir geçit bularak içeri girmeye çalışıyorlardı¹¹⁵. Sürekli tekrarlanan taarruzların birisinde bir kaçak, barbarlara gizli ve gözden kaçan merdiveni göstererek, Amida'ya ihanet etti¹¹⁶. Bu kişi, yetmiş İranlı okçuyu, kaya duvarına kazılmış olan ve bugün de

¹¹³ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 311-312.

¹¹⁴ J. S. Buckingham, “Mezopotamya'da Yolculuklar”, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Haz. M. Şefik Korkusuz, İstanbul 2003, s. 99-100.

¹¹⁵ Mehmet Tezcan, “Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri”, s. 111-113.

¹¹⁶ J. S. Buckingham, “Mezopotamya'da Yolculuklar”, s. 100.

Dicle'ye inilen merdivenden yukarı aldı. Bunlar bayraklarını üç kat yüksekliğindeki bir kuleye diktiler. Fakat Gallialı lejyonlar bu askerleri surdan aşağı attılar¹¹⁷.

Şapur, gücün ve kurnazlığın etkisinin başarılı olmadığını gördükten sonra düzenli bir kuşatmanın Romalı kaçakların yetenekleriyle bilgilendirerek yönetilen daha yavaş ama daha kesin operasyonlara yöneldi. Bu sırada savaş sanatının önerebileceği veya cesaretin gerçekleştirebileceği her çeşit yöntem, Amida'nın savunmasında kullanıldı ve Şapur'un emekleri Roma ateşiyle birçok defa yok edildi. Sasaniler, kayıplarını telafi ettikleri gibi niteliklerini de arttırdılar. Koç başından geniş bir yarık yapıldı. Kılıç ve hastalıkla yıpranan garnizonun gücü, taarruzun şiddetine aktarıldı¹¹⁸. 73 günlük bir kuşatmadan sonra¹¹⁹ Sasaniler, surların karşısına topraktan yüksek tepeler yapmak suretiyle surlarda gedikler açtılar ve şehri ele geçirdiler. Bu olayların şahidi Ammianus, kaçarak Antakya'ya gitti. Romalı liderlerin büyük bir kısmı katl edilirken, diğerleri esir edildi. Kionit kralı Grumbates'in ısrarı üzerine, Amida şehrinin yerleşmeye müsait alanı tahrip edildi. Bu savaşta Sasaniler'in zaiyatı da oldukça büyük oldu¹²⁰. II.Şapur, kış yaklaştığı için yurduna döndü¹²¹.

2.4. Diyarbakır'ın Sasaniler'in Eline Geçmesinden Sonra Meydana Gelen Gelişmeler ve Jovianus Barışı ile Diyarbakır'ın Tekrar Romalıların Eline Geçmesi

Amida'nın düşmesi üzerine, Roma daha fazla hazırlık yapmaya başladı. Bu maksatla Constantius, Gallia'daki yardımcı kuvvetlerin de toplanmasını emrettiyse de bu arada Julianus, askerleri tarafından augustus ilan edildi. Constantius, bu hareket karşısında ya Julianus'a karşı koymalı veya Sasaniler'in açacakları savaşa dönmeliydi. Bu sırada Sasani savaşından kurtulan Constantius, Julianus'u ele geçirmek için Doğu'dan hareket ettikten sonra hastalandı ve 3 Kasım 361 tarihinde öldü¹²².

¹¹⁷ Helmut Von Moltke, "Moltke'nin Türkiye Mektupları", *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Haz. M. Şefik Korkusuz, İstanbul 2003, s. 107.

¹¹⁸ J. S. Buckingham, "Mezopotamya'da Yolculuklar", s. 100.

¹¹⁹ Helmut Von Moltke, "Moltke'nin Türkiye Mektupları", s. 107. Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri", s. 113.

¹²⁰ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'da ilk Görünüşleri", s. 113.

¹²¹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 312.

¹²² Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 312.

Sasani seferini tamamlamak, Constantius'tan Julianus'a kalmıştı¹²³. Constantius sülalesinden üçüncü Roma imparatoru olan Julianus Apostatus (361-363), son kışını Antakya'da geçirdi¹²⁴. Julianus, 363 yılında Doğu'ya doğru yapacağı adeta davul zurna ile ilan edilen saldırısını başlatmak üzere Antakya'dan ayrıldı¹²⁵. İmparator, 65.000 kişilik ordusuyla Fırat'ı geçti. Sonra Tigris (Dicle) i geçerek Ctesiphon surları önünde büyük bir zafer kazandı¹²⁶. Ancak ilerlemek güçtü ve imparator bir çarpışma sırasında öldürüldü¹²⁷. 363 yılında gerçekleşen bu olay sonucunda Büyük Constantius'un sülalesi sona erdi¹²⁸.

Julianus'tan sonra, muhafız kuvvetleri komutanı Jovianus¹²⁹ imparator seçildi¹³⁰. Sasaniler, Julianus'un ölümünü ve yerine geçenin kabiliyetsizliğini öğrenince, Romalılar üzerindeki baskılarını artırdılar. Jovianus ise imparator olarak ordusunu sağ salim Roma topraklarına geri götürmekten başka bir şey düşünmediği için uzun konuşmalardan sonra, Sasani kralı Şapur ile anlaşma yaptı¹³¹. Jovianus (363-364) un İranlılar ile yaptığı bu antlaşma, Roma'ya Armenia'daki imtiyazlarından feragati yüklediği gibi Mezopotamya'da hissedilir bir arazi kaybını beraberinde getirmesine neden oldu. Bu barış antlaşması¹³² “tarihte Uğursuz Jovianus Barışı (363)”olarak yerini almıştır. Bu antlaşmaya göre Nisibis (Nusaybin) şehri ve Singara (Sincar) kalesi ile Arzanene (Garzan-Siirt), Moxoene (Van gölü güneyindeki Mokus), Zabdikene (Cizre'nin kuzeybatısındaki Finik ve çevresi), Rehimene (Eruh- Şırnak çevresi), Gordyene (Hakkari bölgesi) gibi Küçük Arsaklı Yurdunun Batman Suyu-Dicle solundaki topraklar Sasaniler'e bırakıldı¹³³.

¹²³ Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 316.

¹²⁴ Fahrettin Kırzioğlu, “Vakaayi'nâmeye Eklmeler”, *Vakaayi'nâme, Süryanî Mar-Yeşua*, İstanbul 1958, s. 63.

¹²⁵ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 158.

¹²⁶ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 316.

¹²⁷ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 158.

¹²⁸ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 317.

¹²⁹ Bu adın, kaynaklarda Jovianus, Jovianos, Jovianus gibi farklı yazılışları vardır. Biz, Oktay Akşit'in *Roma İmparatorluk Tarihi*'ndeki Jovianus adını esas aldık.

¹³⁰ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 317. M. Fahrettin Kırzioğlu, “Vakaayi'nâmeye Eklmeler”, s. 63.

¹³¹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 317.

¹³² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye çev. Fikret Işıltan, Ankara 1981, s. 47.

¹³³ M. Fahrettin Kırzioğlu, “Vakaayi'nâmeye Eklmeler”, s. 63.

Mezopotamya'daki 363 yılı sınır değişikliği, bilhassa Nisibis'in kuzeyindeki bölgeyi içine almaktaydı. 363 yılının yeni sınır hattı, Tur Abidin'in güney kenarında, Nisibis'in 70 stad batısında kesiyordu. Bunun kuzeyinde, adı geçen hat, Cepha (Hasankeyf) ya kadar doğuya kıvrılıyor, fakat oradan tekrar batıya doğru Dicle'nin sağ kıyısı boyunca Nymphios'a ve oradan şimdiki Batman suyu denilen bu ırmak ve onun batı kolu Ilıca suyu boyunca önce kuzeydoğuya, sonra kuzeybatıya dönerek, muhtemelen paylaşılan hat boyunca Fırat'ın Toroslar'ı delip geçtiği yere kadar takip ettiği, Armenia Anti Torosları'na erişiyordu ve Melite'nin 22 mp. aşağısında Fırat kenarında bulunan tahminen Kömürhan karşısına düşmesi gereken Metita'dan itibaren Satala'ya kadar bütün sınır istihkamları Fırat'ın batı sahilinde veya bu kıyıya yakın bulunmaktadır; Satala'dan itibaren sınır hattı Pontus silsilesi üzerinden Karadeniz'e doğru uzanır¹³⁴. Böylece Fırat'ın ötesindeki büyük kaleler, Nisibis ve Singara Sasaniler (Persler) in; Amida ve Martyropolis (Meyyafarikin=Silvan), Edessa, Constatia (Viranşehir) ve Resaina (Theodosiopolis=Re'sülayn) da Romalılar'ın oluyordu¹³⁵.

Ticari bir merkez ve düşmana saldırı için bir garnizon olan Nisibis'i kaybetmek Romalılar için kötü olmuştu. Böylece Sasaniler, Fırat ve Dicle arasında avantajlı bir şekilde ilerlemeye başlamışlardır¹³⁶.

Jovianus Barışı üzerine, ateşe tapan Farslar idaresinde yaşamak istemeyen Nisibis (Nusaybin) şehrinin Hıristiyan ahalisi, kendi yerlerini ve evlerini bırakarak Romalılar'dan kalan Amida (Amid) şehrine göçüp geldiler ve Dağkapısı ile Mardin kapısı çizgisi batısında kalan varoş (sur dışındaki mahalle) kesiminde yerleştirildiler. Kalabalık Nisibisliler, yeni bir İran saldırısından korunabilsinler diye Romalılar, Dağkapısı-Mardinkapısı çizgisi batısında kalan bugünkü surları yaptırarak, İmparator Valantianus ve saltanat ortakları adına 367-375 yıllarında kazılan sekiz satırlık Latince bir kitabeyi Dağkapısı üzerine koydular ki bugün de burada bulunmaktadır¹³⁷. Böylece II.Şapur'un 359 yılında Amida (Diyarbakır) yı kuşattığı zaman 20 bin kadar olan

¹³⁴Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı (363'ten 1071'e Kadar)*,Tercüme Eden: Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 4-5.

¹³⁵ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri", s. 114.

¹³⁶ Asnu-Bilban Yalçın,"VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Diyarbakır Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s. 226.

¹³⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Vakaayi'nâmeye Eklmeler", s. 63-64.

nüfusu, Nisibis (Nusaybin) şehrinin Sasaniler'e bırakılmasıyla oradan gelen 40.000 ahali ile M.S. IV. yüzyıl sonlarında 60.000'e yükselmiştir¹³⁸.

2.5. Jovianus Barışı Sonrasında Diyarbakır Ve Çevresinde Roma-Sasani Mücadelesi

Jovianus'un ölümüyle yerine geçen Flavius Valentinianus (364-375), bir yandan Batı Roma'yı idare ederken diğer yandan kardeşi Valens (364-378) ile Doğu Roma tahtını paylaştı. İki kardeşin yönetimine 367 yılından itibaren Gratien (367-383) de katıldı¹³⁹. II.Şapur'un Diyarbakır'ın doğusundan kuzeye doğru ilerleyip Eğil ve Harput bölgelerini Dersim'e kadar tahrip ederek¹⁴⁰, Armenia ve İberia'yı kontrolü altına alması üzerine, M.S. 371 yılında harekete geçen Valens, doğuda Roma nüfuzunu tesis ederek, bu iki bölgede emniyeti temin etti. Persler'in Mezopotamya'ya yaptıkları bir hücum da püskürtüldü. Fakat 377'ye kadar bir sonuca ulaşılamadı¹⁴¹.

Şapur'un arkası gelmeyen saldırılarıyla çok yıkılan Amid-Diyarbakır surunu, Valans'in büyük kardeşi Batı Roma imparatoru Valantianus onartmıştır¹⁴². Kenti yeniden inşa eder gibi tamir ettiren Valentianus ile birlikte diğer iki hükümdarın (Valens, Gratien) da adlarının bulunduğu Dağkapı'daki kitabeye dayanılarak, üç hükümdarın yönetimi paylaştıkları, 367-375 yılları arasında Diyarbakır'ın bugünkü sur duvarları ile çevrildiği ileri sürülmektedir¹⁴³.

II.Şapur'un 379 yılında ölümünden sonra¹⁴⁴, düzensiz çarpışmalar devam etti ve uzun görüşmelerin ardından 384 yılında kesin bir anlaşmaya varıldı¹⁴⁵. Roma imparatoru I.Teodosyus (379-395), Sasani hükümdarı olan III.Şapur ile bölgeyi yeniden

¹³⁸ Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, Ankara 1969, s. 88. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, İstanbul 1962, s. 31.

¹³⁹ Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", s. 250.

¹⁴⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 115.

¹⁴¹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 324.

¹⁴² Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 129.

¹⁴³ Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", s. 250-251.

¹⁴⁴ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 130.

¹⁴⁵ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 158.

paylaştı. Şimdiki Erzurum, Erzincan, Tunceli, Elaziz, Diyarbakır, Mardin bölgeleri Romalılar'ın; buranın doğusundaki daha geniş ve verimli yerler ile bu arada şimdiki Kars ili bölgesi de İranlılar'ın idaresine geçti. Karin (Erzurum) ve Martiropolis (Mafarkın-Silvan) Romalılar'ın hudut şehirleri olarak garnizon merkezi yapıldı¹⁴⁶.

IV- BİZANS İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

1. Bizans İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Büyük Theodosios (379-395), Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batısında tek başına hüküm süren son imparatordur¹⁴⁷. 395 yılında imparator I.Theodosius'un ölümü üzerine Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olarak bölünmesine karar verilmiştir¹⁴⁸. İmparatorluk, Büyük Theodosios'un iki oğlu Arkadius ve Honorios arasında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı¹⁴⁹. Doğu, Arkadius'un imparator olduğu Konstantinopolis'ten yönetilecekti¹⁵⁰. Bu kesin bir ayrılık oldu ve bu tarihten sonra Doğu ve Batı Roma hiçbir zaman birleşmedi¹⁵¹. Paylaşımında Anadolu ve Mısır ile Balkan yarımadası, Doğu'ya ait olan kısımda kaldı¹⁵². Böylece 395 yılında Bizans veya Doğu Roma adı verilen Bizans İmparatorluğu kurulmuş oldu¹⁵³.

2. Bizans İmparatorluğu'nun Kuruluşu Sırasında Hunların Diyarbakır ve Çevresine Akınları

Roma İmparatorluğu'nun bölünmesi sırasında Akhunlar'ın bölgeye akınları başlamıştı¹⁵⁴. Arkadius'un İstanbul'da ve Doğu'da hüküm sürdüğü sırada Unaya (yani

¹⁴⁶ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 116.

¹⁴⁷ Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 231.

¹⁴⁸ Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam Konstantinopolis Bizans'ın Mücevheri*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul tsz., s. 20.

¹⁴⁹ Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, s. 232.

¹⁵⁰ Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam Konstantinopolis Bizans'ın Mücevheri*, s. 20.

¹⁵¹ Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, s. 232.

¹⁵² Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 135.

¹⁵³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 116.

¹⁵⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 116.

Hunaya veya Hünler) Roma'ya karşı harekete geçtiler¹⁵⁵. Kafkaslar'dan inen Batı Hunları Diyarbakır, Mardin, Urfa (Edessa), Antakya (Antiocheia)yı kuşattılar ve Güneydoğu'yu tamamen istila ettiler¹⁵⁶. Hunlar, Amid ve çevresini yağmaladılar¹⁵⁷. Akhunlar'ın bu tahrip ve talan hareketleri bir süre devam ettiyse de arkalarından gelen Bizans ordusu , yeniden duruma hakim oldu¹⁵⁸.

3. Bizans İmparatoru I. Anastasius Dönemine Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Bizans-Sasani Mücadelesi

Bizans öncesi dönemde, 3. yüzyıl ortalarından beri süregelen İran tehlikesi bütün erken Bizans devri boyuca da imparatorluğu tehdit etmeye devam etti. İran şehinşahları ile mücadele, Bizans devleti için önemli siyasi ve askeri görevlerden biri oldu¹⁵⁹.

Bizans'ın başında II.Theodosios (408-450) olduğu sıralarda Sasani tahtında ise V.Behram (420-438) bulunuyordu¹⁶⁰. Abdulgani Bulduk'un deyimiyle meşhur Behram Gur, padişah olunca Genadius aleyhine harp ilan ederek Ermenistan'ın doğusunu zaptetti. Diyarbakır, Meyyafarikin şehirleri ile civarlarındaki yerlere hücum ederek birçok yeri yıktılar ve mallarını gaspettiler¹⁶¹.

V. Behram ölünce yerine II.Yezdicird (438-457) ,bunun ardından Hürmüz (457-459) geçti. Bir müddet sonra Hürmüz'ü öldüren, kardeş I.Perviz (Peroz 459-484)¹⁶², diğer adıyla Firuz hükümdar oldu. Rumların Anadolu muhafızlarının reisi Leon imparator olduktan sonra, Sasani padişahı I. Firuz'un gönderdiği asker de Diyarbakır'ı

¹⁵⁵ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 142.

¹⁵⁶ Gönül Cantay, "Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Diyarbakır Bildirileri (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 227.

¹⁵⁷ Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi Koşullar, Olanaklar, Önerileri*, Diyarbakır 1991, s. 31. "Diyarbakır", *Türk Ansiklopedisi*, c. 13, Ankara 1966, s. 384.

¹⁵⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 117.

¹⁵⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.40.

¹⁶⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 117.

¹⁶¹ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 9.

¹⁶² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarih*, s. 117-118.

yıktı. Acemlerin yıktıkları yerleri Leon¹⁶³ (457-474)¹⁶⁴ ve halefi Zenon¹⁶⁵(474-475 ikinci defa (476-491)¹⁶⁶tamir ettirdiler¹⁶⁷.

4. Anastasius Döneminde Diyarbakır ve Çevresi

4.1. Diyarbakır'ın Sasani Hükümdarı Kavad Tarafından Kuşatılması ve Ele Geçirilmesi

Zenon'dan sonra Bizans tahtına, I.Anastasius (491-518) geçmişti¹⁶⁸. Sasani tahtında ise Kavad (Kubad) bulunuyordu¹⁶⁹. Altıncı yüzyılın başında, düşmanlıkları yeniden başlatan, İran hükümdarı Kavad oldu. Düşmanlığın nedeni, Bizans ve İran'ın, ihtiyaç halinde birbirlerine asker ve para olarak yardımda bulunacaklarını kayda bağlayan 422 tarihli bir antlaşmaydı. İranlılar antlaşmanın bu maddesine dayanarak Hunları durdurmak için yaptıkları hareketin masrafı olarak yıllık para yardımı almışlardı. Kavad, bu yardımın bir haraç ve bölge üzerindeki İran hakimiyetinin bir tanınması olduğunu ileri sürdü. Bizans, buna karşılık, 363 tarihli Jovianus Antlaşmasının maddelerine göre Nusaybin'in 483 yılında tekrar Batı'ya verilmiş olduğunu işaret ederek para ödemeyi durdurdu¹⁷⁰.

Anastasius'un insanlıktan uzak pintiliği, Romalılar'a karşı savaş açılmasına neden ya da bahane oldu. Hunlar ve Araplar, Sasani bayrağı altında yürüyüşe geçtiler. Doğu Anadolu ve Mezopotamya kentlerinin berkitilmesi o tarihlerde henüz tamamlanmıştı veya bu kaleler yıkıntı halindeydi¹⁷¹. Roma ülkelerine karşı harekete

¹⁶³ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 21. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi, *Diyarbakır Salnâmeleri*, c.3, s. 379. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 9-10.

¹⁶⁴ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 535.

¹⁶⁵Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 21. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 379. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 10.

¹⁶⁶Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 535

¹⁶⁷ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 10.

¹⁶⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 535. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 118. Arnold Toynbee, "Tarihte Diyarbakır", s. 124.

¹⁶⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 118.

¹⁷⁰ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 159.

¹⁷¹ Edvard Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, c. IV, çev. Asım Baltacıgil, İstanbul, s. 94.

geçmiş olan İran orduları, Ermenistan'daki Theodosiopolis yani Erzurum'u zaptettiler¹⁷². Sonra Hunlar ve el-Hira bedevilerinden devşirilmiş paralı askerlerin yardımıyla Viranşehir, Harran ve Edessa (Urfa) topraklarını işgal ettiler¹⁷³. Ardından Kavad, büyük bir orduyla gelerek Diyarbakır'ı muhasara etti. O zamana kadar surların çoğu yeri yapılmış olduğu için zapt edemedi dönme üzereyken, gördüğü rüya üzerine tekrar şehri zapt etmek üzere¹⁷⁴ Teşri (502 yılı ekim ayı) beşinde bir cumartesi günü kuzeyden Mezopotamya'ya gelerek bütün ordusuyla birlikte Amid şehrinin karşısında konakladı. Roma İmparatoru Anastasius, iki taraftan da kan dökülmesin diye Kavad'a para göndererek uzlaşmaya çalıştı. Bizans sınırına girmiş olan Kavad'a hududun ötesine çekilerek parayı kabul etmesini söylediye de Kavad bunu yapmadı. Aynı zamanda Amid'e karşı bütün ordusuyla birlikte gece gündüz mücadele etti ve surlara karşı bir yığmatepe yaptırdı. Fakat Amid halkı da buna karşılık olarak surları yükseltti. Yığmatepe yükselince, İranlılar mancınık kurup işletmeye başladılar ve suru yıkmaya zorladılar. Güçlü vuruşlar sonunda surun yeni yapılan kesimleri gevşedi ve yıkıldı. Amidliler, sur içinden açılan lağımla tepenin altını oyunca Yığmatepe çöküp dağıldı¹⁷⁵.

Kavad, Amid'e karşı savaşını sürdürerek yığmatepeyi yeniden yaptırmak için çalıştıysa da, o sırada Amidliler, İranlılar'ın "Ezici" dedikleri bir makine yaptılar. Çünkü bu makine, onların bütün isteklerini bir anda yok edip, kendilerini de mahvetmişti. Amidliler, bu makine ile her biri üç yüz kilo ağırlığında büyük taşlar fırlatıyorlardı. İranlılar'ın altında barındıkları pamuk sayeban (tente) parçalandı ve altındakiler ezildiler. Mancınıklar da, durmadan yağmakta olan taş yağmuru altında parçalandı. Bunun üzerine Sasaniler su püskürtmeye başladılarsa da İranlılar bozguna uğrayıp tümsekte boş yere çabalamaktan vazgeçtiler¹⁷⁶.

Diyarbakır, uzun ve öldürücü bir kuşatmaya dayanmıştı. Üç aydan beri saldırılarını sürdüren Kavad'ın başarı kazanma yolunda hiçbir umudu kalmadı¹⁷⁷ ve Kavad bu kuşatmada elli bin askerini yitirdi¹⁷⁸.

¹⁷² Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 149.

¹⁷³ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 159.

¹⁷⁴ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 10.

¹⁷⁵ Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme, 494-505 Yıllarına Ait Urfa, Amid ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları Bizans-Sasanlı Savaşları*, Süryaniceden İngilizceye çev. W. Wright, Türkçeye çev. Mualla Yanmaz, İstanbul 1958, s. 30.

¹⁷⁶ Süryanî Mar-Yeşua, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁷⁷ Edward, Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, s. 94.

Zafer sarhoşu olan Amidliler, dikkatsizliğin gafletine düşerek artık eskisi gibi gayretle surları koruyamıyorlardı. 503 yılının ocak kanununun 10. günü sur koruyucuları fazla şarap içmişler ve derin uykuya dalmışlardı. Bir kısmı ise hava yağmurlu olduğundan nöbetlerini bırakarak şehre evlerine barınmaya gitmişlerdi. Ya bu ihmalden veya bir ihanetten dolayı veya yine tanrıdan gelen bir ceza olarak, kapı açılmadan ve sur delinmeden, bir merdiven vasıtasıyla İranlılar, Amid surlarının hakimiyetini ele geçirdiler¹⁷⁹. Edward Gibbon, Sasaniler'in kalenin bir kulesine merdiven dayayarak çıktığını, bu kulenin gündüz olan bayramda dinsel törenler dolayısıyla yorulmuş olan askerlerin yerine iki keşiş tarafından korunduğunu ve bunların uykuya dalmalarıyla merdivenlerin koyulduğu bilgisini vermektedir¹⁸⁰. Şehrin içine giren İranlılar, kapıları açtılar¹⁸¹. Şehri harap ederek servetini yağmaladılar ve kiliseleri soydular¹⁸². Kral aldığı altını, gümüşü, bakırı¹⁸³ mermer heykelleri ve bronz eşyaları sallara yükleyerek¹⁸⁴ Dicle Nehri yoluyla kendi memleketine gönderdi¹⁸⁵. İhtiyarlarla sakatlar ve kendilerini gizleyenlerden başka, geri kalan halkını tutsak alarak götürdüler. Üç bin kişilik bir muhafaza kuvveti bırakarak, geri kalanı “Şigaar” (Sincar) dağlarına çekildiler. Geride kalan İranlılar, Amidliler'in cesetlerini “Kuzeykapısı” dışına taşıdılar ve üst üste atarak iki yığın yaptılar. Yanlarında götürüp şehir dışında taşıdıklarından, yapmış oldukları yağmatepenin üzerinde boğazladıklarından, Deklath (Dicle) a atılan ve anlatılmaya muktedir olunamayacak türlü türlü şekillerde öldürülenlerden başka, Kuzeykapısı dışına taşınan¹⁸⁶ ölümler 80.000'nin üzerindeydi¹⁸⁷.

---

¹⁷⁸Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 32. J. S. Buckingham, “Mezopotamya'da Yolculuklar”, s. 100. Helmut Von Moltke, “Moltke'nin Türkiye Mektupları”, s. 107. Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, s. 94.

¹⁷⁹Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 32.

¹⁸⁰ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, s. 94.

¹⁸¹ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 150.

¹⁸²Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 32.

¹⁸³ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 150.

¹⁸⁴ Asnu- Bilban Yalçın, “VI.Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti”, s. 229.

¹⁸⁵ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 150.

¹⁸⁶Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 32.

¹⁸⁷Süryanî Mar-Yeşua, *a.g.e.*, s. 32. Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 159. Helmut Von Moltke, “Moltke'nin Türkiye Mektupları”, s. 107.

Anastasius döneminde gerçekleşen Amida'nın Kavad tarafından ele geçirilmesi, hudut istihkamlarının yetersizliğini ortaya koyduğu gibi¹⁸⁸, üç yıl sürecek olan bu mücadeleler sonucunda Martyropolis (Meyyafarikin şimdiki Silvan), Theodosiopolis (Erzurum), Amida (Diyarbakır), Nisibis (Nusaybin) geçici olarak İranlılar'ın eline geçmiş oldu¹⁸⁹.

4.2. Kavad'ın Diyarbakır'daki Hakimiyeti Zamanında Bizans-Sasani Mücadelesi

Sasani hükümdarı Kavad'ın, Amid'de yaptığı mezalim haberleri çevrede yayılmaya başlamış, bu haberler yüzünden Fırat'ın doğusundaki şehirlerin halkı ise korkarak Batıya kaçma hazırlığına girişmişlerdi. İmparator Anastasius, bunu duyunca şehirlerde kışlayarak halkı korumaları için epeyce Roma askeri yolladı.

Elde ettiği kazanç, götürdüğü tutsaklar, döktüğü korkunç kanlar, Kavad'ı doyumlamıştı. Kavad, 503 yılı nisan ayında Bizans imparatoruna elçiler göndererek para istetti. İmparator, parayı göndermeyi reddederek öldürülenlerin intikamını almak için savaş hazırlığına girişti. 503 yılı iyar (mayıs) ayında Kavad'a karşı Areobindus, Patricius ve Hypatius adlarında üç generalle birçok subay yolladı. Areobindus, yanındaki 12.000 askeriyle Nisibis şehrine doğru Dara ve Ammudin (Ammudiye) sınırlarına yerleşti. Patricius ile Hypatius da yanlarındaki 40.000 asker ile İranlı muhafızları çıkarmak için Amid'in karşısına gelip ordugah kurdular. Levazım generali Appion ise askerlerin azığına bakmak üzere Urfa'ya geldi¹⁹⁰.

Patricius ile Hypatius, Prarazman ve Theodor adlı iki subayı, savaş hilesi yaparak, yanlarında bir sürü koyun ile Amid yakınından geçmek üzere yola çıkarıp, kendileri de pusuya yattılar. Amid'den bunu gören İranlılar'ın dört yüz kadar seçme askeri, sürüyü elde etmek için saldırdılar. Pusuda yatan Romalılar, bunları yok ettiler ve başbuğlarını esir aldılar. Bu başbuğ, Amid'i geri vermeye ant ettiyse de fakat bu gerçekleştirilemedi¹⁹¹.

503 yılı 25 kanun (aralık) da imparatorundan gelen bir fermanda bütün Mezopotamya'da vergiler bağışlanmıştı. Amid'deki İranlılar ise Roma ordularının

¹⁸⁸ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 7.

¹⁸⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 65.

¹⁹⁰ Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 33.

¹⁹¹ Süryanî Mar-Yeşua, *a.g.e.*, s. 34.

kendilerinden çok uzaklaşmış olduklarını görünce, Amid'in kapılarını açarak çıktılar ve istedikleri yerlere gittiler. Tüccarlara bakır, demir, kurşun, eski elbiseler ve bulabildikleri her nesneyi satmaya başladılar. Ayrıca bir halk derneği kurdular. Patricius, bunu duyunca kışlamakta olduğu Melitene (Malatya) den gelerek Amid şehrinin karşısına yerleşti. Oraya tahıl ile yağ taşıyan ve hatta oradan eşya alan tacirlerden ele geçirdiklerini öldürttü. Aynı zamanda Kavad tarafından gönderilen ve Amid'e silah, dirlik, yağ ve etlik sürüler götüren İranlılar'ı da ele geçirerek öldürttü ve eşyalarını ellerinden aldı. Kavad, bunu duyunca öç almak üzere ona karşı bir marzeban gönderdi. Vuruşmak için birbirine yaklaştıkları sırda Romalılar, önceki yenilgilerinin verdiği korku ile Patricius'u kaçırmaya teşvik ettiler ve kaçarak Kallath (Batman suyu) Çayına geldiler. Kış olduğu ve su da çok taşmış olduğu için geçemediler. Geçmek isteyenler ise atları ile birlikte boğularak öldüler. Patricius, bu durumu görünce, Romalılar'ı geri döndürecek bir konuşma yaptı. Romalılar, bu konuşmanın etkisi ile geri dönerek, İranlılar'ın generallerini ele geçirdiler. Ardından tekrar gelerek yeniden Amid'in karşısında konakladılar. Patricius öteki şehirlerle köylerden Amid'e işçiler göndererek orada toplattı ve zayıflayıp düşmesi için surun altında mağara açmalarını söyledi¹⁹². Patricius, açılan yerlere ağaç gövdeleri yerleştirerek ateşe verdi. Bu girişim surları yıkamadı. Sadece dış cepheye zarar verdi¹⁹³. Sonradan bu mağarayı kazmayı devam ettirerek şehre o yoldan girmeyi düşündü. Kazma işi bitirilince Romalılar ilerlemeye başladılar¹⁹⁴. Amidli bir kadının Romalılar'ı görüp bağırması üzerine, İranlılar duruma müdahale ettiler¹⁹⁵. Oraya yakın olan büyük bir kuyunun suyunu mağaraya yönelterek, gelmekte olan Roma askerlerini suda boğdular. Bunun ardından İranlılar, surun iç eteği boyuca hendekler kazarak içlerini su ile doldurdular¹⁹⁶. Böylece su seviyesinin inmesini kontrol ederek herhangi bir dehliz açılmasını engellemek için önlem aldılar¹⁹⁷. Patricius bir kaçaktan bu işi öğrenince, artık mağara açmak düşüncesinden vazgeçti.

¹⁹²Süryanî Mar-Yeşua, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁹³Asnu-Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti", s. 229.

¹⁹⁴Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 43.

¹⁹⁵Asnu Bilban Yalçın, "VI.Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti", s. 229.

¹⁹⁶Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 43.

¹⁹⁷Asnu Bilban-Yalçın, "VI.Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti", s. 229.

Roma askerlerinin sessizliğini koruduğu bir gün, bir eşeğin surlara yaklaşması ve bu eşeğin İranlılar tarafından yukarı çekilmek istenmesi üzerine, her iki taraf naralar atarak vuruşmaya başladılar. Bütün Roma askerleri, şehri kuşattılar. Romalılar'dan ve İranlılar'dan ölenler, yaralananlar oldu. İranlılarla savaşmak güçtü. Çoğu surun üzerinde ve kendileri için bedenler içinde yaptıkları mazgallarda savaşıyorlardı. Başbuğlara ve öteki generallere göre, İranlılarla savaşmak onların işi değildi. Çünkü sadece şu birkaç İranlıyı öldürmek, onlara zafer getirmezdi. Bu yüzden bütün İranlılara karşı savaşmak gerekirdi. Kavad yenilir ise o zaman Amid'deki İranlılar ya teslim olurlar veya kapanmış buldukları yerde ölüp giderlerdi. Bunları düşünerek Amid'deki kuşatmayı bıraktılar.

504 yılı tammuz (temmuz) ayında yine Romalılar, Amid'deki İranlılar ile çarpıştılar. Bu sırada Arabia (Arabista) dükü Gainas, İranlılar'ın çoğunu kılıçtan geçirdiyse de, Amid'den mancınıkla atılan oklar ile vurulup öldü. Başbuğ Magistros, Amid önünde beklemenin bir fayda sağlamayacağını görünce Patricius'u Amid karşısında bırakarak, İran sınırına doğru ilerledi. Areobindius da ordusunu alarak, İran Armenyası'na girip İranlılar'ı ve Armenyalılar'ı bozguna uğratarak 10.000 kişiyi öldürüp, kadın erkek 30.000 kişiyi de esir aldı. Birçok köyü yağmalayıp yıktılar. Amid'e dönerlerken yanlarında 120.000 koyun, sığır ve at getirdiler. Nisibis önünden geçerken Romalılar ile İranlılar arasında meydana gelen mücadelede, İranlılar bozguna uğradı. Bu bozgunun bir kişi bile kaçıp kurtulamadı¹⁹⁸.

4.3. Kavad'ın Hakimiyeti Zamanında Diyarbakır'da Yaşanan Kıtık

Bizans idaresindeyken refah içinde yaşayan Diyarbakır halkı, İranlılar'ın hakimiyeti sırasında açlık ve sefalet içine düştüler. İranlılar, şehrin Romalılar'a teslim edilmesinden korktukları için, oradaki bütün erkekleri bağlayarak anfiteatra (yunanca: kunigion) attılar. Atılanların hepsi açlıktan kıvrılarak öldüler. Kadınlara gelince; onları, buğday öğütme ve ekmek yapmak için bıraktılar. Bunların hiçbiri bu yıl içerisinde (M.S. 504-505), bir avuç arpadan başka bir şey alamıyordu. Romalılar'dan korktukları için de hallerine katlanıyorlar, kendilerine verilen arpayı öğütüp pişirerek yiyorlar, siperlerin aralarına yerleştirdikleri tekneler içinde sebzeler yetiştiriyorlardı.

¹⁹⁸Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 43-45.

Birçok kadın birleşerek akşamları veya sabah erkenden şehre inip, rastladıkları kadın erkek veya çocuk kime güçleri yeterse öldürüp etini yiyorlardı. Bu durum duyulunca bunu yapan kadınların bir kısmı öldürülürken, bir kısmı ise ağır tehditlere maruz kaldı. Sonra da ölmüş cesetleri yemelerine müsaade edildi. Kadınların bir kısmının ise eski çarık, kösele ve buna benzer birçok nesneyi sokaklardan, mezarlıklardan toplayarak yedikleri görülüyordu. Roma askerlerinin ise hiçbir şeyi eksik değildi. Her ihtiyaçları mevsiminde karşılanmakta ve imparatorun buyruğu ile özenle kendilerine getirilmekteydi¹⁹⁹.

4.4. Kavad'ın Barış Teklifi ve Diyarbakır'ın Tekrar Bizans İmparatorluğu'nun Hakimiyetine Girişi

Amid yanında konaklayan Roma generalleri, yağma için İran sınırlarını aşarak mallarını yağmalıyor ve halkını esir alarak korkunç zararlar veriyorlardı. Birçok köyü yakıp, içindeki on iki yaşından yukarı olan erkekleri öldürürken kadınları ve çocukları tutsak alarak götürüyorlardı. Çünkü Magistros, bütün generallere böyle emir vermişti. Girdikleri her köyde sağlam bir ev bırakmadıkları gibi, aynı zamanda asma, zeytin ve başka ağaçları da kesiyorlardı. Roma askerlerinin önündeki, Roma Arapları da Dicle'yi geçerek, İran sınırı içerisinde buldukları nesnelere yağma ve insanları esir ederek her şeye zarar veriyorlardı.

Kavad, ülkesini Romalılar'ın yıktığını ve onlara karşı duracak kimse olmadığını görünce, bir Astabid'i 20.000 kişilik bir ordu ile barış hakkında konuşmak üzere Magistros'a gönderdi. Bunlarla birlikte Amid'den tutsak getirdiği bütün Romalılar'ı ve diğer esirleri geri yolladı. Magistros, gelenleri kabul etti. Astabid, Amid'de muhasara edilmiş bulunan İranlılar'ın, kendisinin getirdiklerine karşılık geri verilmesi için yalvarıp yakardı. Magistros, bunu kabul etmeyince, Astabid de İranlılar'a yiyecek gönderileceğini, yiyecek göndereceği kişilerin öldürülmemesi için Magistros'tan söz aldıysa da, Dük Nonnosus adındaki kişi bu yeminin içinde yer almadı. Bunun üzerine Astabid, ekme çuvallarıyla yüklü üç yüz deve gönderdi. Bu yüklerin orta yerlerine oklar doldurulmuştu. Nonnosus, bu kervanı ele geçirerek getirenleri öldürttü. Astabid,

¹⁹⁹Süryani Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 45-46.

bu yapının öcünü almak istediye de, bu işi yapmaktan korktu ve barış isteğini devam ettirdi.

504 yılı kışına girilmesiyle kar ve don olayları görülmeye başlamıştı. Bunun üzerine ordugahlarını terk etmeye başlayan Romalılar'ın bir kısmı, elde ettiği yağmaları alarak kendi memleketlerine giderken; bir kısmı ise kışlamak için Tella ve Ras-ayn ile Urfa'ya gittiler. Astabid, Romalılar'ın işi gevşettiklerini görünce, Magistros'a "Amid'deki insanların salıverilmesi veya savaşın kabul edilmesi" konusunda bir nota gönderdi. Bu sırada Magistros, kumandan Kont Jüstin'e orduyu toplamasını söylediye de fakat Jüstin bunu başaramadı. Ardından İranlılar ile şartlı barış yaparak, Amid'deki İranlılar'ı dışarı saldı. Şart şu idi: Eğer yaptıkları barışı her iki hükümdar yani Anastasius ile Kavad tasdik ederlerse, öyle kalacaktı; aksi halde savaş devam edecekti. Roma imparatoru bunları öğrenince, her şehirde ve özellikle Amid'de düşmanlığa son verildiği ve barışın yaklaştığı haberi ile bir halk dergisi (yunanca: atofeton) çıkmasını buyurdu. Aynı zamanda Leon adlı bir kişiyle Kavad'a armağanlar gönderdi. Kavad'ın sofrası için, her parçası altın olan bir yemek takımı hediye etti²⁰⁰.

Aradan biraz zaman geçince Astabid geldi. Magistros, Sasaniler'in isteklerine karşılık verilmek üzere kararlaştırılan şeyleri verdi ve onlarla bir sözleşme yaparak, barışı tamamladı. Aralarında bir senet yaptılar. Belirtilen bir zaman içinde birbirleriyle savaşmayacaklardı²⁰¹. Kavad, barışı imzalayıp 110.000 altın aldıktan sonra adamlarıyla birlikte kenti terk etti²⁰². 506 yılında yapılan bu antlaşma ile²⁰³ kent yeniden Bizanslılar'a geçti²⁰⁴. Bütün ordular yapılan bu barışa çok sevindiler.

Magistros Kelerius ile Kallopius daha sınır boyundayken imparator Anastasius'tan bir mektup aldılar. İmparator, onlara eğer gerekiyorsa, Mezopotamya'da vergilerin bağışlanması için kendilerine büyük salahiyet verdiğini yazıyordu. Onlar da Amid bölgesi için vergilerin hepsinin kaldırılmasını uygun gördüler ve bir süre sonra da barışı bildiren mektubu gönderdiler²⁰⁵.

²⁰⁰Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 46-48.

²⁰¹ Süryanî Mar-Yeşua, *a.g.e.*, s. 55.

²⁰² Asnu Bilban-Yalçın, "VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti", s. 229.

²⁰³ Judah Benzion Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, s. 160.

²⁰⁴ Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır. Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", s. 257. Helmut Von Moltke, "Moltke'nin Türkiye Mektupları", s. 107.

²⁰⁵Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 55.

Anastasius, Diyarbakır'ı Acemlerden aldıktan sonra tahrip edilen yerleri onarttığı gibi surların tamamlanmamış olan kısmını da yaptırdı. Böylece Diyarbakır şehri Acemler'in tahribinden kurtuldu²⁰⁶. Anastasius bir yandan kenti yeniden imar ederken, diğer yandan da kent kilisesine bağışlarda bulundu²⁰⁷ ve yoksullara dağıtmak üzere epeyce para verdi. İmparatorun nazırı Urbikius, Amid'e giderek ahalisine biner dinar para dağıttı. Anastasius, aynı zamanda Amidliler'e istedikleri valiyi ve piskoposu da gönderdi²⁰⁸. Anastasius bunlarla da kalmayarak iç kaledeki kışlaları inşa ettirdi. İç kaledeki Nesturi manastırı kilisesi de bu dönemde 518 yılında onarıldı²⁰⁹.

5. I. Jüstinianus Döneminde Diyarbakır

5.1. I.Jüstinianus'un Başa Geçışı ve Doğu Sınırında Sasani Saldırılarına Karşı Aldığı Önlemler

Anastasius'tan sonra imparator olan Jüstinianus²¹⁰, 518 yılından 527 yılına kadar Jüstin adına devleti idare ederken, bizzat kendisi ise 527 yılından 565 yılına kadar tahtta kalmıştır. Böylece yarım asra kadar bir zaman, Doğu Roma İmparatorluğu'nu idare etmiştir²¹¹.

Jüstinianus, devleti etraftaki düşmanların taarruzlarından korumak için birçok kale ve tahkimat yaptırmak suretiyle büyük bir işe girişmiştir. Az sene zarfında, imparatorluğun bütün hudutları boyunca olduğu gibi Fırat ve Ermenistan dağlarında hemen hemen fasılasız müstahkem hatlar (castella) inşa ettiren²¹² Justinianus doğudaki

²⁰⁶ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 22. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 379. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 10.

²⁰⁷ Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", s. 257.

²⁰⁸ Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, s. 49.

²⁰⁹ Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler ", s. 257.

²¹⁰ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 22. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 379. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 10. Bu adın kaynaklarda, Jüstinian, Jüstinyen Justinianus gibi farklı yazımları vardır. Biz, Justinianus adını esas aldık.

²¹¹ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Türkçeye çev. Tefik Bıyıklıoğlu, İstanbul 1937, s. 26.

²¹² A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, c. I, Ankara 1943, s. 221.

önemli kalelerin korunması için Belisarius komutasındaki bir orduyu tarihçi Procopius ile birlikte 523 yılında Dara'ya göndermiştir. İmparator 528 yılında Dara surunun hatalı bölümlerini düzeltirdikten sonra, Diyarbakır surunu yeni duvarlar ile destekleyerek Dara ile Diyarbakır arasında birkaç kale²¹³, kalelerin gerisinde ise şatolar yaptırmıştır²¹⁴. Jüstinianus, bu inşa faaliyeti sayesinde, Prokop'un dediği gibi "imparatorluğu kurtarmıştır"²¹⁵. Ayrıca Jüstinianus, doğu sınırının emniyeti için Magistri militum (askeri hakim, Kumandan) lara tevdi ettiği büyük kumandanlıklar idaresinde bütün sınırlarda, hudut mıntıkları ihdas ederek, böylece önceleri "Devletin setir tertibatı" denilen teşkilatı yapmıştır²¹⁶.

5.2. I.Jüstinianus Döneminde Diyarbakır ve Çevresinde Bizans-Sasani Mücadelesi

506 yılında Sasaniler ile yapılan barışa²¹⁷ rağmen Mezopotamya ve Kafkaslar'da durum ciddiyetini koruyordu²¹⁸. I.Jüstinianus, barış antlaşması gereği, her yıl İran'a yapılmakta olan para yardımını kesince, iki taraf arasında savaş yeniden başladı²¹⁹. Jüstinianus, askerlerinden Baliserius'u Kavad ile savaş yapmakla görevlendirdiyse de yapılan savaşta önce Acemler, sonra Rumlar galip geldiler ve aralarında bir barış yapılabilecek başarıyı her iki taraf da elde edemedi²²⁰. Sasaniler, 531 yılında Suriye'ye doğru ilerlemeye başladılar. Martyropolis kuşatmaya alındığı sırada Kavad öldü ve yeni hükümdar I.Hüsrev (531-579), Romalıların barış isteğini kabul etti²²¹. Jüstinianus, 532

²¹³ Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", s. 258.

²¹⁴ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 36.

²¹⁵ A. A. Vasılev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 211. Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 37.

²¹⁶ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 36.

²¹⁷ Rifat Gökçen, *Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi*, s. 42. Asnu- Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Sınırı ve Amida (Diyarbakır) Kenti", s. 226.

²¹⁸ Asnu-Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Sınırı ve Amida (Diyarbakır) Kenti", s. 226.

²¹⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 126.

²²⁰ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 22-23. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 379. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 10.

²²¹ Asnu -Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Bizans İmparatorluğunun Doğu Sınırı ve Amida (Diyarbakır) Kenti", s. 226.

yılında büyük İran hükümdarı I.Hüsrev ile “ebedi” bir barış antlaşması yaparak, İran Devletine haraç ödemek pahasına Batı’da hareket serbestliği kazandı²²².

Jüstinianus, barışı güven altına almak için Hüsrev’e altınla yüklü bir servet ödemesine rağmen, Hunların dostluğunu kazanmak kararıyla, barışın bozulmasından sorumlu oldu²²³. I.Hüsrev, Bizans imparatorunun, Hunları İran üzerine saldırmaya teşvik ettiğini anlaması²²⁴ ve Bizans’ı Batı’da meşgul görmesi üzerine²²⁵ 540 yılında barışı bozarak²²⁶ Suriye’ye yürüdü ve Antakya’yı yağmaladı. 544 yılında Mezopotamya’yı tahrip etti²²⁷. Hüsrev’in yönetimindeki İranlılar, saldırdıkları kentlerde yakaladıkları kadın ve erkeklerden kimilerini öldürdüler²²⁸. Beliserius bile onları mağlup edemiyordu. Bunun ardından 545 ve 562 yıllarında elli senelik bir sulh yapıldı. Bununla şaha cizye vermeyi ve İran arazisinde din propagandası yapmamayı taahhüt ederken²²⁹ ödenen haracın miktarı da yükseltiliyordu²³⁰. Diyarbakır bölgesinin büyük bir kısmı ise İranlılar’da kalıyordu²³¹.

6. Bizans İmparatorları II. Justinus, I.Tiberius Konstantinus, Mavrikius ve Phokas Dönemlerinde Diyarbakır ve Çevresi

Justinianus’ın ilk halefleri Genç II.Justinus (565-578), Tiber (578-582), Mavrikius (582-602) ve Fokas²³² veya Phokas’dır²³³. Bu dört imparatorun en meşhuru azimli bir asker ve tecrübe sahibi bir şef olan Mavrikius’tur. Bizans imparatorlarının

²²² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 65-66.

²²³ Prokopius, *Gizli Tarih*, Türkçesi: Osman Duru, Haziran 1973, s. 121.

²²⁴ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 140. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 126.

²²⁵ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 35

²²⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 66.

²²⁷ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 35.

²²⁸ Prokopius, *Gizli Tarih*, s. 170.

²²⁹ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 35.

²³⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 66.

²³¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, s. 126.

²³² A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 212.

²³³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 535.

olduğu 565 ile 610 seneleri arasındaki bu devir, Bizans tarihinin en perişan devirlerinden biri olmuş; anarşi, sefalet ve afetler, imparatorluğu istila etmiştir.

İran ile 562 yılında 50 sene için yapılmış olan antlaşma²³⁴, II.Justinus'un İran'a ödemesi gereken vergiyi reddetmesi üzerine bozulmuştur. Justinianus'un, imzalanması için büyük gayret göstermiş olduğu barış antlaşması bozulunca sert ve uzun bir savaş başladı²³⁵. II.Justinus devrinde İran ile Bizans arasında başlayan savaş (572-574), Bizans için bir felaket oldu. Nisibis (Nusaybin) muhasarası terk edildi, sınır yakınında olan Dara İranlıların eline geçince imparator Justinus delirdi. İmparatoriçe Sofya, İran ile 574 yılında 45.000 altın karşılığında bir senelik bir mütareke yaptı²³⁶.

577 yılında İran komutanı Azarmahan, büyük bir ordu ile yürüyüşe geçerek Meyyafarikin, Amid, Re'sülayn ve Mardin mıntıklarını Bizanslılardan temizledi²³⁷. Böylece Sasaniler 577 yılında yeniden Diyarbakır'ı ele geçirmiş oldu²³⁸.

Tiber ve Mavrikius dönemlerinde savaş devam etti²³⁹. İran merzubanı, Theodosiopolis'i tehdit etmesi üzerine Mavrikius şehre yardıma koşunca, İranlılar gizlice Martyropolis'e giderek Mezopotamya eyaletini yağma ve Amida'yı üç gün muhasara ettilerse de bir sonuca ulaşamadılar²⁴⁰. Bu sırada Bizans imparatoru öldü.Yerine Mavrikius geçeceğinden İstanbul'a hareket etti. Bu ayrılıştan faydalanan İran kuvvetleri 589 yılında Meyyafarikin'i tekrar aldılar²⁴¹.

İran'da taht kavgaları yüzünden doğan karışıklıklar, Bizans İmparatorluğu'nun lehine oldu²⁴². Bu kavgalar sırasında IV.Hürmüz tahtan indirilerek yerine oğlu²⁴³

²³⁴ A. A. Vasılev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 212-213.

²³⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 73.

²³⁶ A. A. Vasılev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 213-214.

²³⁷ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 141. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 127.

²³⁸ Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", s. 258.

²³⁹ A. A. Vasılev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 214.

²⁴⁰ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 20.

²⁴¹ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 142. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 127.

²⁴² A. A. Vasılev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 214.

²⁴³ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 142. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 127.

II.Hüsrev Perviz (590-628) getirildi²⁴⁴. Yeni Sasani hükümdarı II.Hüsrev ile Mavrikius anlaştı²⁴⁵. Mavrikius'un 591 yılında yapmış olduğu barış antlaşması²⁴⁶ imparatorluk için önemliydi. İran Ermenistan'ı ve Doğu Mezopotamya, Dara şehriyle birlikte, Bizans'a bırakılıyordu. İranlılar'a verilmesi gereken senelik vergiyi içeren utandırıcı madde çıkarılıyordu. Sonuç olarak İran tehlikesinden kurtulan imparatorluğa, batı meselelerine dönme imkanı veriyordu²⁴⁷. Batman suyunun batısındaki yerler Bizans İmparatorluğu'na bırakılıyordu²⁴⁸.

602 yılında Mavrikius öldü.Yerine geçen²⁴⁹ Phokas (602-610)'ın İstanbul'da hüküm sürdüğü yıllarda ihtiyarlamış, kansız kalmış geç Roma Devleti son ölüm kalım mücadelesini veriyordu²⁵⁰. Öldürülen Mavrikius'un intikamcısı olarak ortaya atılan İran hükümdarı, büyük bir taarruza girişti²⁵¹. Sınır bölgesindeki mukavemet kırılıp müstahkem Dara mevki 605 yılında düştükten sonra İran orduları²⁵² Tur Abdin'e giderek, buradaki Taş kaleyi zaptettiler ve bu kalenin içindeki Romalıları öldürdüler. Her yerde sadece Romalıların öldürüldüğü anlaşılınca Romalıları, kaleyi bırakarak kaçtılar. Amid de 607 yılında teslim edildi²⁵³. İran ordusu Miyafarkin (Silvan) de alarak Fırat'ı geçti ve Kadıköy'e dayandı²⁵⁴. Phokas, 610 yılında Heraklius tarafından devrildi.

²⁴⁴ Raymond Furon, *İran*, s. 100.

²⁴⁵ Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, s. 142. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi*, s. 127.

²⁴⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 73.

²⁴⁷ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 214.

²⁴⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi*, s. 127.

²⁴⁹ Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, s. 143. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi*, s. 127.

²⁵⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 77.

²⁵¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 78. Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 167.

²⁵² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 78.

²⁵³ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, s. 167.

²⁵⁴ Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, s. 143.

7. Heraklius Döneminde Diyarbakır ve Çevresi

7.1. Diyarbakır ve Çevresinde Bizans-Sasani Mücadelesi

Phokas, 610 yılında Heraklius²⁵⁵ tarafından tahttan indirildi²⁵⁶. Yerine geçen Heraklius, 610 yılından 641 yılına kadar tahtta kaldı²⁵⁷. Heraklius, tahta çıktığı sırada devletin durumu iyi değildi. Her yıl İranlılar yeni yeni başarılar elde ediyordu²⁵⁸. Ülke iktisadi ve mali bakımdan mahvolmuştu. Devletin arazisi düşmanlarca işgal olunmuş, Anadolu'nun kalbine İranlılar girmişti²⁵⁹.

Doğu'da bulunan İranlılar, 611 yılında Suriye'yi fethettiler ve Bizans'ın en önemli şehri olan Antakya'yı işgal ettiler²⁶⁰. Filistin'in de işgal edilmesinin ardından, İran ordusunun bir kısmı bütün Anadolu'yu geçerek Marmara sahillerindeki Kalhedon (Kadıköy)u zapt ettikten sonra, İstanbul'un karşısındaki Üsküdar'a kadar geldiler. İmparator, İranlılara karşı harp ilan etti. İmparator 622 senesi ilkbaharında, Anadolu'ya geçti. Modern tarihçilerin tahminine göre Heraklius, 622 ile 628 yılları arasında İranlılar'a karşı üç sefer yaptı. Bütün bu seferler Bizans ordularının başarılarıyla sonuçlandı²⁶¹. Bir dizi askeri hareket düzenleyerek Mezopotamya'yı yeniden ele geçirdi²⁶². Böylece 602 yılında II.Hüsrev tarafından kuşatılmış olan kent (Diyarbakır), 628 yılında Heraklius ile geri alınmış oldu²⁶³. Heraklius, İran'ın merkezi vilayetlerinde ilerledi. Bu olaylar üzerine İran hükümdarı Hüsrev tahtan indirildi ve öldürüldü²⁶⁴. İran tahtına çıkan Hüsrev'in oğlu Kovrad-Şiruye, Bizans İmparatorluğu ile barış yaptı. Barışa göre önceleri Bizans'a ait olan bütün arazi Bizans'a geri verildi. Böylece

²⁵⁵ Bu ad, kaynaklarda Heraclius, Herakleios, Heraklius, Herkül olarak yazılmıştır. Biz, Heraklius'u esas aldık.

²⁵⁶ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 162.

²⁵⁷ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 50. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 86. A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 246. Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul 2004, s.71.

²⁵⁸ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 50.

²⁵⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 86.

²⁶⁰ A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 248.

²⁶¹ A. A. Vasilev, *a.g.e.*, s. 250-251.

²⁶² Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, s. 162.

²⁶³ Asnu-Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Sınırı ve Amida (Diyarbakır) Kenti", s. 226.

²⁶⁴ A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 252.

Armenia, Roma Mezopotamya'sı, Suriye, Filistin ve Mısır, Bizans İmparatorluğu'na iade edilecekti²⁶⁵.

Bütün bunlar olurken İran tahtına kısa süre içerisinde Şirvin'in ardından Erdeşir, sonrasında Şehriyun geçti. Sasani tahtına geçecek erkek varisler, bu kargaşalıklar içinde öldürüldüklerinden, tahta Hüsrev'in kızı Boran geçirildi²⁶⁶. İran kraliçesi Boran, 630 yılında Heraklius ile bir elçi aracılığı ile sulh yaptı²⁶⁷.

Boran'ın hükümdarlığı da kısa sürdü. Firuz adında bir komutan, Boran'ı öldürdüyse de arkasından Firuz da öldürüldü. Nihayet 632 yılında Yezdicirt İran tahtına oturdu. Bizanslılarla olan sürekli savaşlar ve iç mücadeleler, Sasanileri çok zayıf düşürdü. Bizans İmparatorluğu da buna yakın bir durumdaydı. Bir süre sonra İslam orduları bölgede görülecek ve kısa bir süre içerisinde bütün mıntukaya hakim olacaklardı²⁶⁸.

7.2. Diyarbakır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi

İslam fetihleri Hz. Ebubekir (R.A.) efendimizin halifeliği zamanında Irak ve Şam ülkelerinde başlamış, Cezire bölgesiyle beraber Diyarbakır ise Hz.Ömer'in (R.A.) halifeliği zamanında fethedilmiştir²⁶⁹.

Yüzyıllarca süren Bizans-İran Savaşları her iki devleti de zayıflatmış ve bu durum Arapların yolunu açmıştı²⁷⁰. Bizans ordusunun sayı ve özellikle de nitelik bakımından yetersizliği, Bizans idaresinin taşra illerindeki zayıflığı, Arapların ilerlemesini kolaylaştırdı. Ama kesin sonuca götüren öge Bizans'ın dini politikası, özellikle de monofizistlere karşı sürdürdüğü savaşta ortaya koyduğu beceriksizlik oldu. Heraklius tarafından yapılmakta olan birleştirme girişimleri başarısızlığa uğradı. Sonuçta Mısır, Suriye ve Filistin, işi Bizans devletinden ayrılmaya, en azından hoşgörü

²⁶⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 96.

²⁶⁶ Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s.145. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 128.

²⁶⁷ A. A. Vasıliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 253.

²⁶⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 128.

²⁶⁹ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, s.26. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c.3, s. 380. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 12.

²⁷⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 103.

anlayışını bildikleri Arap egemenliğini dilemeye kadar götürdüler²⁷¹. İkinci halife Ömer zamanında olaylar hayret verecek bir hızla, birbirini takip etti. 636 yılında meydana gelen Yarmuk muharebesi, bütün Suriye'yi Arap fütuhatına açtığı gibi²⁷², Heraklius'a Suriye'den tamamen elini çekti²⁷³.

İslam fetihleri devam ederken Rum imparatoru Heraklius, o günlerde Urfa'da bulunuyordu. Rum memleketlerinden olan bu yerlerin İslam gazileri tarafından birbiri ardınca fethedildiğini anlayınca Urfa, Diyarbakır, Mardin, Nusaybin ile Cezire'nin diğer yerlerini muhafaza edemeyeceğini anladığından üzgün bir şekilde İstanbul'a doğru hareket etti. Heraklius, İstanbul'a gidince İslam fetihleri de günden güne arttı. Şansını bir kere daha denemek için bütün kuvvetlerini toplayarak İslam gazileri ile savaşmayı göze aldı. Henüz hakimiyetinde olan Diyarbakır, Mardin, Nusaybin, Urfa ile Cezire bölgesinin diğer yerlerinden üç yüz bin mevcutlu bir orduyu toplayarak, Ebu Ubeyde ve Halid'in mahiyetlerinde olan kırk bin mücahide karşı yürüdü ama yenildi²⁷⁴.

638 yılında Hz.Ömer ile Suriye'deki komutanlar arasında Cabiye'de yapılan toplantıdan sonra Suriye ve Mısır bölgelerinin emniyetini sağlamak²⁷⁵, sınırları genişletmek, halkın refah kaynaklarını artırmak için Yukarı Mezopotamya (Cezire-i Ülya)²⁷⁶ diğer adıyla el-Cezire bölgesinin fethine karar verildi. Hz.Ömer 639 yılında, Suriye valisi Ubeyde b. Cerrah'a bir mektup yazarak el-Cezire bölgesinin fethine girişilmesini emretti²⁷⁷. Ebu Ubeyde, İyaz b.Ganem'i Cezire kalelerinin fethiyle görevlendirdi²⁷⁸. İyaz b. Ganem 5000 veya 6000 kişilik bir kuvvetle el-Cezire²⁷⁹ diğer adıyla Mezopotamya'ya ilerledi²⁸⁰. İyaz, Rakka'dan bölgenin fethine başladı²⁸¹. Ardından Harran, Suruç, Resül-ayn ve Fırat nahiyelerini aldı²⁸².

²⁷¹ Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, s. 75-76.

²⁷² A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 269.

²⁷³ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 52.

²⁷⁴ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 27-28. Said Paşa, Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 381. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 12-13.

²⁷⁵ Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 509.

²⁷⁶ Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa Kültür Turizmi*, s.31.

²⁷⁷ Ramazan Şeşen, "Cezire", s. 509.

²⁷⁸ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 28. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 381. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s.13.

²⁷⁹ Ramazan Şeşen, "Cezire", s. 509.

²⁸⁰ Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, s. 76.

Cezire fatihi olan Asım b. Ganem, Amid'i²⁸³, diğer adıyla Diyarbakır şehrini muhasaraya aldı²⁸⁴. Bu tarihte şehir, Meryem-i Dara adında bir kadının yönetimi altındaydı. Meryem, Kara Dara hükümdarının kızıydı. Meryem'in Diyarbakır yönetimini ele geçirmesi şöyle anlatılmaktadır: Diyarbakır, Meryem'den önce Melik Yuhanna ve Melik Patris namlarında iki kardeşin elinde olup, Yuhanna batı tarafına, Patris doğu tarafına hakimdi. Bu iki kardeşin araları bozuk olduğu için şehir, bir duvar ile ayrılmıştı.

Melik Yuhanna, Meryem-i Dara ile evlendi. Meryem, şehrin güçlülüğünü ve güzelliğini beğendiğinden, görünürde bu kardeş hükümdarları barıştırmak, geri planda şehre hakim olmak düşüncesiyle bir ziyafet düzenledi. Ziyafet sırasında içeceklere zehir katarak hepsini katletti. Şehrin başına geçecek bir prens kalmadığından, şehre Meryem hükümdar oldu. Hükümetinin on ikinci senesinde, İslam askerleri şehri muhasaraya başladılar²⁸⁵. Kaynaklar muhasara sırasında Rum Devleti valilerinden Antak'ın Diyarbakır, Meyyafarikin valiliklerine tayin ve muhafazalarına görevlendirildiği, İslam askerlerinin Diyarbakır'a doğru yürüyecekleri sırada, Antak'ın Diyarbakır'ın muhafazası için yeterli askeri bırakarak Meyyafarikin şehrini korumak için gittiği bilgisini vermektedir.

Diyarbakır'ın muhasarası sırasında çok savaşlar oldu²⁸⁶. Muhasara uzayınca Şam fethiyle meşgul olan Halid b. Velid yardıma geldi²⁸⁷. Muhasayı bizzat idare ederken, Halid b. Velid, Muaz b. Cebel ve Said b. Zeyd gibi sahabeler şehrin kapılarını

---

²⁸¹Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 28. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 381. Abdulgani Buduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 13. Basri Konyar, *Diyarbekir Tarihi*, s. 147. Ramazan Şeşen, "Cezire", s. 509.

²⁸² Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s.29. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi, *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 381.

²⁸³ *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, c. 5, İstanbul 1999, s. 195.

²⁸⁴ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s.30. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 381. Tevfik, "Vilayetin Malumat-ı Tarihiyesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 254. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 14.

²⁸⁵ Tevfik, "Vilayetin Malumat-ı Tarihiyesi", s. 254. Basri Konyar, *Diyarbekir Tarihi*, s. 147-148.

²⁸⁶ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi" , *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, s. 30. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 381. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 14.

²⁸⁷ *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 5, s. 195.

tutmuşlardı²⁸⁸. İyaz b. Ganem Mardin Kapısını, Said b. Zeyd Urfa Kapısını, Muaz b. Cebel Dağ Kapısını (Harpüt kapısı) ve Halid b. Velid Yeni Kapıyı zorladılar. Fakat güçlü surlar şehri almada çok önemli bir engeldi²⁸⁹. Kuşatma beş ay sürdü²⁹⁰. Bu kuşatma sırasında şimdi Silvan adı verilen Meyyafarikin fethedildi²⁹¹.

Amid kentinin Dicle (Doğu) yakasını sürekli olarak gözetleyen komutan Halit b. Velid, bir gün köpeklerin girip çıktığı bir kanalizasyonun farkına vardı ve hemen komutan İyaz'a durumu bildirdi²⁹². Şimdi Babü'l-Feth adı verilen doğu tarafındaki kapı yanında olan sur deliği, bir adamın gireceği kadar genişletildi²⁹³. Halit b. Velid, yanına çok iyi savaşan 80 kadar askerini alarak buradan ilerleyip İç Kaleye vardı. Fetih kapısını açarak kentin ele geçirilmesini sağladılar²⁹⁴. İçeriye giren askerler şimdiki Kal'a Camiinin bulunduğu yere yürüdüler. İç Kale bekçileri ile çarpışarak İç Kaleyi aldılar. Şehirdeki Rum askerleri, karşı koymak istedilerse de başaramadılar ve şehri teslim ettiler²⁹⁵. Böylece Diyarbakır, el-Cezire bölgesinin fethiyle görevlendirilen İyaz b. Ganem'in ordusunun sol kanadına kumanda eden Halid b. Velid'in maharetiyle zaptedildi²⁹⁶. Şehrin ele geçiriliş tarihini bazı kaynaklar 638 olarak verirken²⁹⁷, çoğu

²⁸⁸ Tefvik, "Vilayetin Malumat-ı Tarihiyesi", s. 254. M. F. Toprak, "Arap Kaynaklarında Diyarbakır", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Hazırlayanlar: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s. 132. Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, s. 606.

²⁸⁹ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri, Mukarnas, Geometri, Orantı*, Diyarbakır 1996, s. 13. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, Diyarbakır 1999, s. 7.

²⁹⁰ Tefvik, "Vilayetin Malumat-ı Tarihiyesi", s. 254. Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 147. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s.13. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, s.7. Emrullah Güney, *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa Kültür Turizmi*, s. 31.

²⁹¹ Tefvik, "Vilayetin Malumat-ı Tarihiyesi", s. 254.

²⁹² Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s. 13. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, s. 7.

²⁹³ Said Paşa, "Vilayetin Tarihiyesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, s. 30. Said Paşa, "Vilayetin Tarihiyesi", *Diyarbakır Salâmeleri*, c. 3, s. 381. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 41.

²⁹⁴ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s. 13. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, s. 7.

²⁹⁵ Said Paşa, "Vilayetin Tarihiyesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, s. 31. Said Paşa, "Vilayetin Tarihiyesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 381. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 14.

²⁹⁶ Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, s. 606. Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, s. 465.

²⁹⁷ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s.14. Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 147. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s. 13. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, s. 7.

kaynaklar ise 639 olarak vermektedir²⁹⁸. Şehir o zamandan beri Müslümanların hakimiyeti altındadır ve halkının bir çoğu Müslüman'dır²⁹⁹

Diyarbakır'ın fethi sırasında Halid b. Velid'in oğlu Süleyman şehit olurken³⁰⁰, fetih sırasında aldığı yaralardan dolayı Sa'saa da bir süre sonra vefat etti³⁰¹. Şehit düşen sahabelerden 25'nin türbesi İç Kale yanında ziyaret yeridir. Yunan-Roma başlıklarıyla yapılan katedral camiye çevrildi. Bugünkü Ulu Camiinin Heyke denilen yüksek bölümü o çağdan kalmadır³⁰². Diyarbakır'ın fethi Hz.Ömer'e bildirilince, Hz. İyaz, Cezire ile Diyarbakır'a vali tayin edildi. 20 tarihine (642) kadar valilikte kaldı³⁰³.

Belazuri, İyaz'ın Amid'i de Ruha şartlarına göre savaşız fethettiği, Meyyafarikin'i yine bu şartlar ile ele geçirdiği bilgisini vermektedir³⁰⁴. Ruha barış şartları şöyledir: "İyaz, heykeller ve onun etrafındaki nesnelere kendilerine ait olmak, mevcut kiliselerden başka kilise bina etmemek, düşmanlarına karşı Müslümanlara yardım etmek, bunlardan birine riayet etmedikleri takdirde Müslümanların himayesinden mahrum olmak şartıyla, Ruha halkı ile uzlaştı. Cezire halkı da Ruha barış şartlarına göre barış yaptı"³⁰⁵. Bütün Mezopotamya, ayak basacak kadar olsun yer bırakılmadan, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında İyaz b. Ganem tarafından fethedildi³⁰⁶.

²⁹⁸ Judah Benzion Segal, Edessa(*Urfa*) *Kutsal Şehir*, s. 252. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s. 13. Mükrimin Halil Yinanç,"Diyarbakır", *İA*, s. 606. Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, s. 465. Ali Sevim, "İslami Devirde Güney-Doğu Anadolu", *Çeşitli Yönleri ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu VIII. Türk Tüberküloz Kongresi (15-18 Mayıs)*, Diyarbakır 1967, s. 21. Rifat Gökçen, *Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi*, s. 42. M.Faruk Toprak, "Arap Kaynaklarında Diyarbakır", *Diyarbakır: Müze Şehir*, s. 132. Nejat Göyünç, "16.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", s. 77. "Diyarbakır", *Meydan Larousse*, c. 5, s. 404. "Diyarbakır", *Türk Ansiklopedisi*, c. 13, Ankara 1966, s. 384.

²⁹⁹ Arnold Toynbee, "Tarihte Diyarbakır", s. 124.

³⁰⁰Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, s. 31. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 381. *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 5, s. 195. Tevfik, "Vilayetin Malumatı Tarihiyesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, s. 254. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 14. Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 150. Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, s. 606. Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, s. 465.

³⁰¹Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 160.

³⁰² "Diyarbakır", *Türk Ansiklopedisi*, s. 384.

³⁰³ Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, s. 32. Said Paşa, "Vilayetin Tarihçesi", *Diyarbakır Salnâmeleri*, c. 3, s. 382. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 15. Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, s. 150-151.

³⁰⁴ Belazuri, *Fütühü'l-Büldan I*, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1955, s. 283.

³⁰⁵ Belazuri, *a.g.e.*, s. 277.

İslam fethiyle birlikte Diyarbakır adı verilen bölgenin en önemli şehirleri Amid, Meyyafarikin (Silvan), Mardin, Hısnıkeyfa (Hasankeyf) ve Erzen idi. Ayrıca burada pek çok kasaba ve kale de bulunuyordu³⁰⁷.

V. DİYARBAKIR KALESİ VE KALEDE YER ALAN ROMA-BİZANS DÖNEMİNDEN KALMA KİTABELER

1. Diyarbakır Kalesi

Diyarbakır Kalesi, Karacadağ'dan Dicle'ye uzanan geniş bazalt platosunun doğu kenarında, Dicle vadisinden yüz metre kadar yükseklikte bir yere kurulmuştur³⁰⁸. Arazinin doğal yapısı, kalenin şeklini sınırlamıştır.

Diyarbakır Kalesi'nin, kesinlikle hangi tarihte kurulduğu bilinmiyor. Bugün kentin doğusunu sınırlandıran ve Dicle yatağından yüz metre kadar yükseklikte bulunan "Fis Kayası" adlı sarp kayalığın İç Kale kesiminin, ilk yerleşme noktası olduğu söylenmektedir³⁰⁹. Burada Hurriler zamanında bir kalenin yapılmış olduğu yolunda bilgiler vardır³¹⁰. Roma İmparatoru II. Constantius tarafından 349 yılında şehrin çevresi surlarla çevrilmiştir. 349 yılında şehri çevreleyen surların Doğu'da Dicle nehrine bakan bölümü kesin şeklini almamakla birlikte, dış surların batı cephesini Mardin Kapı ile Dağ kapı arasında uzanan çizgideki surlar oluşturmuştur³¹¹. Bir yazarın Marcellinus'u kaynak göstererek verdiği bilgiye göre Constantius kendi adına ithaf ettiği Constantina ile birlikte Amida'yı da kurmuştur³¹².

Diyarbakır Kalesi, Dış Kale ve İç Kale olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelmiştir. Kale, hemen hemen her devirde onarım görmüştür³¹³. Dış Kale surlarının

³⁰⁶ Belazuri, *a.g.e.*, s. 281.

³⁰⁷ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, s. 465.

³⁰⁸ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 19. İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Diyarbakır Surları", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim Ankara 2000)*, Ankara 2001, s. 31.

³⁰⁹ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s. 19.

³¹⁰ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s. 19. Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", s. 248.

³¹¹ İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Diyarbakır Surları", s. 32.

³¹² Asnu Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti", s. 228.

³¹³ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s.20.

uzunluğu beş kilometredir³¹⁴. Bu surların kuşattığı alanın doğu batı doğrultusundaki uzunluğu 1700 metre, kuzey güney doğrultusundaki genişliği 1300 metredir³¹⁵. Duvarlarının kalınlığı 3-5 metreyi bulur. Surların üzerinde yerden 8-12 metre yükseklikte bulunan ve “devriye yolu” adı verilen bir yol, bütün şehri çevreler. Bu yolu, dışarıya doğru 70 santim kalınlığındaki bir mazgal duvarı korumaktadır. Surların üzerinde çeşitli şekillerde (yuvarlak, dört köşe, bazıları köşeli) yetmiş sekiz burç sıralanır³¹⁶. Bunlardan kapıların yanında olanları diğerlerinden daha büyüktür. Surların dirsek yerlerinde de üç tane takviye burcu bulunmaktadır. Bunlar güneybatıda Urfa-Mardin kapıları arasındaki Ulu Beden ve Yedi Kardeş ile Mardin Kapısı doğusundaki Kiçi Burç’tur³¹⁷

Dış Kale’nin surlarının dışında ikinci bir sur daha vardır. Bu sur, 1 Ekim 1232 yılında kenti alan Eyyubi hükümdarı Melik Kâmil tarafından yıktırılmış, bugünkü surların onarımında kullanılmıştır. Çok az da olsa bu surların kalıntısı yer yer durmaktadır³¹⁸.

Diyarbakır Kalesi’ne girişi sağlayan, yani Dış Kale’nin dört kapısı vardır³¹⁹. Kuzeydeki Dağ Kapısı (Harput), batıdaki Urfa Kapısı (Rum), güneydeki Mardin Kapısı (Tell), doğudaki Dicle Kapısı (Su) adlarıyla tanınır³²⁰. Bazı kaynaklarda Dicle Kapısına, Yeni Kapı da denilmektedir³²¹. Kapıların iki yanında yer alan burçlarla, batı kesimindeki burçlar, diğerlerine göre daha büyük ve güçlüdür³²².

³¹⁴ Metin Sözen, *a. g. e.*, s. 20. Nejat Göyünç, “Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”, s. 78. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s. 13.

³¹⁵ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, s. 13. Metin Tuncel, “Bugünkü Diyarbakır”, *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 470.

³¹⁶ Metin Tunçel, “ Bugünkü Diyarbakır”, s. 470.

³¹⁷ Nejat Göyünç, “Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”, s. 78.

³¹⁸ Metin Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, s. 20.

³¹⁹ Metin Sözen, *Diyarbakır’ da Türk Mimarisi*, s. 20. İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Diyarbakır Surları”, s. 35.

³²⁰ Metin Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, s. 20. Nejat Göyünç, “Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”, s. 78.

³²¹ Basri Konyar, *Diyarbakır Kitabeleri*, c. 2, Ankara 1936, s. 6. J. S. Buckingham, “Mezopotamya’da Yolculuklar”, s. 95. Osman Yalçın, *Diyarbakır*, İstanbul 1981, s. 26.

³²² Metin Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, s.20.

Dış Kale'nin kuzeydoğu köşesinde İç Kale bulunur³²³. Bu köşe, şehirden yarım daire şeklinde bir duvarla ayrılmıştır. İç Kale'nin içinde de Virantepe denilen yerde surlarla çevrili bir kesim daha bulunur³²⁴. Diyarbakır şehrini çevreleyen surlar üzerindeki dört burç, İç Kale kısmındadır. İç Kale'nin şehre bakan kısmında ise 16 burç bulunmaktadır. Aynı Dış Kale'de olduğu gibi, bu burçlar da iki katlı olup geniş ambarları ihtiva eder. Dış Kale'de olduğu gibi, İç Kale'nin de dört kapısı vardır. Bunlar Dicle'ye açılan Oğrun Kapı, değirmenlere açılan Kúpeli Kapı, şehre açılan Fetih ve Saray kapılarıdır³²⁵.

Diyarbakır Surları, baştan başa yontma taştan yapılmıştır. Bu taşlar, sünger gibi delikli ve masif olmak üzere iki cinstir. Her iki cins taş, yılların uzun yıpranmalarına dayanmış hiç bozulmamıştır. Şehre “Kara Amid” denilmesinin nedeni de surların bu kara taşlardan yapılmış olmasındandır³²⁶.

Diyarbakır Kalesi, yazıtların yanı sıra yer yer karşımıza çıkan kabartmalarıyla her devrin plastik anlayışını ortaya koymaktadır³²⁷. Anadolu'da karşımıza çıkan savunma yapılarının en güzel örneği olan Diyarbakır Kalesi, mimarlık, plastik sanatlar açısından uzun araştırmayı gerektirecek önemdedir³²⁸. Diyarbakır Kalesi, Osmanlı dönemine gelinceye kadar çeşitli devletlerin eline geçmiş ve döneminin en iyi korunan kale şehirleri arasında yerini almıştır³²⁹.

2. Kalede Yer Alan Roma-Bizans Döneminden Kalma Kitabeler

Diyarbakır'da Roma ve Bizans döneminden günümüze kadar ulaşmış kitabe sayısı azdır. Bunun nedeni Diyarbakır surlarına yapılan saldırılar ve kuşatmalar sonucunda surların yıkılıp yeniden onarım görmesidir. Diyarbakır surları üzerinde

³²³ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s. 20. İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Diyarbakır Surları”, s. 36. Asnu Bilban Yalçın, “VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti”, s. 227.

³²⁴ Metin Tunçel, “Bugünkü Diyarbakır”, s. 470.

³²⁵ İbrahim Yılmazçelik, “a. g. m.”, s. 36-37.

³²⁶ Osman Yalçın, *Diyarbakır*, s. 25.

³²⁷ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s.20.

³²⁸ Metin Sözen, *a .g. e .*, s. 24.

³²⁹ İbrahim Yılmazçelik, “XVII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Diyarbakır Surları”, s. 30.

Dağkapısı'nda Romalılar döneminden kalma bir Latince kitabe ve Bizans dönemine ait ise dört kitabe vardır. Bu kitabeler, kırık ve eksiktir³³⁰.

Latince kitabe 6 metre kadar yükseklikte olup bazı yerleri kırık veya siliktir. 375 yılından önce Valentinianus, Valens ve Grantinianus'un ortak imparatorlukları sırasında üçünün adına dikilmiş olmalıdır. Okunabilen metin şöyledir: “Yenilmez imparator, yiğit Valentinianus ile Grantianus'un sürekli önderliği altında ve onlar yenilgiye koşarken.... onların dindar yönetimiyle devlet temelinden kuruldu”. Kitabenin, Grantianus'un tahta çıkma tarihi olan 367 ile Valentinianus'un ölüm tarihi olan 375 yılları arasında koyulduğu anlaşılmıştır.

Bizans'tan kalma Grekçe kitabelerden birisi 9 metre kadar yüksekliktedir. Kitabenin Türkçe'si şöyledir: “Adlarını kitapta bulacağınız (?) kişilerin verdikleri paralar ile Diyakos Appios'un çabaları sonucu yapılmış(?) han (?). Yapan, taşçı ustası Paulos. Tarih 449”. Bu kitabenin genellikle rahiplerin, Hıristiyan hacıların konuk edildikleri bir hana ait olduğu anlaşılıyor. Bu hanın, Dağkapısı'na yakın bir yerde olduğu tahmin edilmektedir. 889'da halife Mu'tezid tarafından yıktırılan Dağkapısı surlarının 909 / 910 yıllarında yeniden inşa ve onarımı sırasında buraya koyulduğu sanılmaktadır.

İkinci kitabe , Dağkapısı'nın doğusundaki burcun batı yüzünde bulunan mihrabın sağında yerden bir metre kadar yüksekliktedir ve bir mezar taşıdır. Bunun da başka yerden getirilerek buraya koyulduğu söylenebilir.

Kapı civarında, yerden itibaren sekizinci sırada yer alan biri beş, diğeri üç satırlık iki kitabe daha vardır. Bunlardan birincisi kırık, bir kısmı eksiktir. Kitabenin okunan kısmı: “Ordu komutanı Theodoros'un (heykeli ?), Roma milleti uzun yıllar (daim) kalsın!”. Bu kitabe parçalarının, Jüstinien tarafından bölgeye 528'de görevli olarak gönderilen Theodoros adına yapılan bir anıta ait olduğu sanılmaktadır.

Bunlardan başka, surların muhtelif yerlerinde bu döneme ait bazı şekil, desen ve simgelerle birkaç harften oluşan yazı parçalarına rastlanmaktadır³³¹.

³³⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarih*, s. 149.

³³¹ Şevket Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 151-152

SONUÇ

Diyarbakır'ın, İslam Fethine Kadar olan dönemde, Amidi, Amid, Amida, Amiday, Diyar-ı Bekr, Kara Amid ve Diyarbekir adlarıyla anıldığını görmekteyiz. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1937 yılında Diyarbakır'a gelerek, burada yaptığı konuşmada "Aziz Diyarbakırlılar" diye hitap etmesinin ardından şehrin adı, Diyarbakır olarak değişmiştir.

Diyarbakır, el-Cezire adı verilen Yukarı Mezopotamya'nın kuzey ucundandır. Diyarbakır Havzasının en büyük yerleşim merkezi olan Diyarbakır, aynı zamanda Güneydoğu Anadolu Bölgesinin de en büyük ve en önemli şehridir. Şehir, Toros dağlarının güneyinde, Yukarı Dicle havzasında, Dicle Nehrinin sağ kıyısında, denizden 650 metre yükseklikte, Karacadağ'ın lavları üzerinde kurulmuştur. Diyarbakır şehrinin ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Ancak şehrin doğu kesiminde bulunan "Fis Kayası" isimli sarp kayalığın İç Kale bölümünün, ilk yerleşim yeri olarak nüveyi oluşturduğu ve küçük çapta bir kalenin burada Hurriler döneminden kaldığı sanılmaktadır. Diyarbakır şehri günümüzde Muş, Mardin, Şanlı Urfa, Adıyaman, Malatya, Batman, Bingöl ve Elazığ illeri ile çevrilidir.

Ülkelerin ve şehirlerin coğrafi konumları, ülkelerin ve şehirlerin geçmişini oluşturan ve geleceğine yön veren önemli unsurlardan bir tanesidir. Türkiye'nin coğrafi konumu yani Asya ve Avrupa gibi önemli iki kıtayı birbirine bağlayan bir yerde olması Türkiye'nin tarihi geçmişi üzerinde etkili olmuştur. Diyarbakır'ın coğrafi konumu yani Orta Doğu ülkeleri ile Anadolu'yu birbirine bağlayan Mezopotamya coğrafyası üzerinde olması da Diyarbakır'ın tarihi geçmişini büyük ölçüde etkilemiştir.

Diyarbakır'ın coğrafi konumunun, şehrin ekonomisine yön verdiği görülmektedir. Diyarbakır, ana yollar üzerinde kurulmuş müstahkem bir şehir ve ticaret merkezi olarak tarihi çağlar boyunca daima büyük bir önem taşımış ve gelişme göstermiştir. Diyarbakır, Uzakdoğu'yu batıya, güneyi kuzeye bağlayan önemli bir kavşak noktasında olduğundan, tarihin her döneminde canlı bir ekonomi yaşamıştır. Şehrin bu durumu, farklı etnik topluluğu bir arada tutmayı sağladığı gibi ticaret gelişmiş, dokumacılık, debbağlık gibi el sanatları önemini korumuştur. Karayollarının kesişme noktasında olan Diyarbakır, Dicle Nehri'ni tarihin ilk yıllarından itibaren işlek bir ticaret yolu hizmeti görmesinden dolayı, aynı zamanda kelekler ile nehir taşımacılığının ilk durağı olmuştur.

Diyarbakır'ın coğrafi konumu, iklimi ve bitki örtüsünü de etkilemiştir. Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert karasal ikliminden ve güneyin kurak ortamından çok daha elverişli koşullara sahiptir. Bu nedenle burada, insan yaşamı için en uygun doğal çevre ortamının söz konusu olduğu görülür. Ayrıca canlı yaşamı için önemli olan suyun olması, yani Dicle Nehri'nin kıyısında kurulması da Diyarbakır'ın önemini artırmıştır.

Diyarbakır, askeri ve siyasi bakımdan da önemli bir bölgede olduğu için tarih içerisinde çeşitli milletler ve devletler arasında mücadele alanı olmuştur. Özellikle Roma İmparatorluğu'nun doğudaki en büyük sınır kalelerinden birisi olan Diyarbakır, Doğu Roma diğer bir deyişle Bizans İmparatorluğu devrinde de önemini yitirmemiştir. Şehrin coğrafi konumundan dolayı, önce Roma-Sasani, ardından Bizans-Sasani arasındaki mücadeleler genellikle Diyarbakır sahasında cereyan etmiştir.

Şehrin coğrafi konumu, kültürü üzerinde de etkisini göstermiştir. Değişik bölgelerde ve Anadolu'da üretilen değerler Diyarbakır coğrafyasında birbirine karışarak bir kültür mozaiği meydana gelmiştir. Bu durum, Diyarbakır'ı Güneydoğu Anadolu Bölgesinin en önemli kültür merkezlerinden birisi yapmış ve şehirde hemen her devirde büyük alimler, sanatkarlar yetişmesini etkilemiştir.

Araştırmamızda “İslam Fethine Kadar Diyarbakır”ın tarihini ele alırken, kronolojiyi esas aldık ve önce Diyarbakır'ın tarih öncesi dönemi üzerinde durduk. Özellikle Halet Çambel ve ekibi ile Mehmet Özdoğan ve ekibinin yaptığı kazı çalışmaları sonucunda, Diyarbakır'ın tarih öncesini aydınlatan önemli bilgilere ulaşılmış ve Diyarbakır'da, taş devrinden itibaren yerleşim yerlerinin olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmalar sırasında ortaya çıkan tarih öncesi yerleşim yerleri, Diyarbakır'ın Bismil ilçesi sınırları içerisinde, Batman çayının batı kıyısında olan Demirköy Höyük; Ergani ilçesinin Hilar (Sesverenpınar) köyünün kuzeyinde Boğazçay'ın kenarında olan Çayönü, yine Ergani ilçesinin sınırları içerisinde bulunan Tilhuzur (Yayvantepe) Höyüğü ve Girikihacıyan'dır. Bu tarih öncesi yerleşim yerlerinde yapılan ve yapılmakta olan kazılar sayesinde o dönemin tarım faaliyetleri, hayvancılığı, bitki örtüsü, ticareti, madenciliği, mimarisi, kullanılan alet ve eşyaları hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır.

Çayönü, Neolitik (Yeni Taş) Devir'in yoğun bir şekilde yaşandığı yerleşim yeridir. Çayönü, tahıl üretimine ve hayvanları evcilleştirmeye dayalı köy hayatının en eski örneklerinden olup, günümüzdeki uygarlığın temelini oluşturduğunu ortaya koymuştur. Tarihi bu kadar önemli gelişmelerle dolu olan Çayönü, zamanına göre ileri

düzeyde bir mimari ve yerleşim düzeni ile Doğu Akdeniz, Suriye ve Mezopotamya'daki çağdaşlarından ayrılmaktadır.

Çayönü, aynı zamanda madencilik alanında önemli faaliyetlerin görüldüğü bir yerleşim yeridir. Burada madenciliğin ileri bir seviyede görülmesi, Ergani Bakır yataklarına yakın olmasıyla açıklanmaktadır. Tüm tarihi çağlarda önemini koruyan Ergani bakır yatakları, dünyada bilinen en eski maden ocağıdır. Dünyanın başka yerlerinden iki bin yıl öncesinde madencilik yapılmaktaydı. Çayönü'nde, günümüzden önce 10 bin yılın sonlarında madenin kullanıldığı, elde edilen buluntulardaki bakır biz, iğne, bir levha ve boncuklardan anlaşılmaktadır.

Mezopotamya'da M.Ö. 3200'lerde yazının kullanılmaya başlamasıyla "Tarih Öncesi Çağ" kapanarak, "Tarih Çağı" başlamıştır. Yazılı belgelerden elde edilen bilgilere göre M.Ö. 3. binde bugün Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki bölgede birçok oymak oturmaktaydı. Bu oymaklardan Subarular'ın ve M.Ö. 2000'lerde ise Hurriler'in Diyarbakır'a hakim olan ilk topluluklar olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra Akadlar, Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı bölgeye hakim olmuşlardır. Akad krallarından Naram-Sin, Diyarbakır bölgesindeki verimli topraklarıyla bir buğday ambarı olan şimdiki Pir Hüseyin köyüne kadar olan sahayı ülkesine katmıştır. Akad kralı Naram-Sin'den sonra Hurriler, bütün bölgede egemenliklerini yeniden kurmuşlardır. 1500'lü yıllardan sonra, doğudan gelerek Hurriler üzerinde hakimiyet kuran Mitanniler'in Diyarbakır'a da hakim olduğu görülmektedir.

Mittaniler'den sonra Diyarbakır'a hakim olanlar ise Asurlar'dır. Diyarbakır'da, şimdiye kadar yapılan araştırmalar sonucunda Asur dönemi ile ilgili çok sayıda yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşim yerlerinden en önemlisi Üçtepe'dir. Asurların "Verimli Hilal"ın kuzeye doğru en çok sokulduğu Üçtepe'nin de içinde yer aldığı Diyarbakır ve çevresine ilgisi Orta Asur döneminde, I. Adad Nerari (1307-1275) zamanında başlamış ve yöre bazı boşluklarla birlikte Sin-Şara-işkun (623-612) dönemine kadar 650 yıldan fazla, Asur İmparatorluğu'nun siyasal ve kültürel etki alanı içerisinde kalmıştır. Asur krallarından I. Salmanassar döneminde, Diyarbakır ve çevresinde Asur hakimiyeti devam etmiştir. Ergani ile buralardaki bakır ve kurşun yatakları, Asurlar'ın eline geçmiştir.

Asurlar döneminde, Diyarbakır ve çevresinde Tuşhan ve Amedi adlarıyla iki Asur eyalet merkezi kurulmuştur. Eyaletler çevresinde ise Tidu, Sinabu ve Damdammusa kentleri kurulmuştur. Bunlardan Tuşhan, Üçtepe'ye; Sinabu, Üçtepe ile

Diyarbakır arasındaki Murattaşı (Pornak) na; krali ve güçlendirilmiş kent olarak tanımlanan Damdammusa, Kazıktepe veya Tavşantepe'ye; Tidu ise Tepe höyüğüne eşitlenmektedir. Kentlerin idaresine valiler gönderilmiştir.

Diyarbakır'da Asurlar döneminden kalma kitabeler bulunmaktadır. Bu kitabeler I. Tiglatpileser, III. Salmanassar ve II. Asurnasirpal (Aşşur-nasir-apli) a aittir.

Diyarbakır'a hakim olanlardan bir topluluk da de Bit-Zamani Beyliği'dir. Ege göçlerinin sebep olduğu karışıklıklardan çölde yaşayan insanlar da faydalanmıştır. Bit-Zamani kabilesi Arami göçlerinin üçüncüsü olan göçlerle, Diyarbakır civarına yerleşmiştir. M. Ö. 900'lerden itibaren, o zaman adı Amida olan Diyarbakır'ı merkez edinen Bit-Zamani Beyliği, Hurrilerden kalma şehir surlarını ve kalesini onarıp kuvvetlendirerek Asur saldırılarına karşı koyarken, bazen de Asurlar'a vergi vererek ayakta durmaya çalışmıştır.

Diyarbakır'a, bir ara Van ve civarında devlet kurmuş olan Urartular da hakim olmuştur. İskitler, Hint-Avrupalılar'ın doğu kolundan olan ve Zagros dağlarına yerleşerek İran'a yayılan Medler, yine İran'da devlet kurmuş olan Persler, Perslerden sonra Büyük İskender, ardından Selevkoslar, Partlar ve Büyük Tigran, Diyarbakır'da hakimiyet kuran diğer devlet ve milletlerdir.

Diyarbakır, M.Ö. 69 tarihinde Romalılar'ın hakimiyeti altına girmiştir. Diyarbakır'da Roma hakimiyeti devam ederken, Partlar ile Romalılar arasında meydana gelen savaşlar yüzünden, Diyarbakır şehri Partlar ve Romalılar arasında el değiştirmiştir. Şehir, Sasani Devleti'nin kurucusu Ardeşir'in ortaya çıkışına kadar Romalılar'ın elinde kalmıştır.

Sasaniler, Diyarbakır ve çevresini ele geçirmek isteyince Romalılar'la karşı karşıya geldi. Romalılar ile Sasaniler arasındaki savaşlar, Sasani hükümdarı II. Şapur döneminde şiddetlendi. Diyarbakır, 359 yılında Sasaniler'in eline geçti. Ardından 363 yılında yapılan Jovianus Barışı ile Diyarbakır tekrar Romalılar'ın hakimiyetine girdi.

Roma –Sasani Savaşları, Bizans İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar devam etti. Roma İmparatorluğu, 395 tarihinde ikiye ayrılınca, topraklar paylaşıldı. Bu paylaşmada Anadolu, Mısır, ve Balkan Yarımadası, Doğu Roma yani Bizans hakimiyet alanı içerisinde kaldı.

Bizans imparatorluğu zamanında da, Diyarbakır ve çevresinde Sasaniler ile savaşlar devam etti. Özellikle Sasani hükümdarı Kavad ile Bizans İmparatorluğu arasında savaşlar çok şiddetlendi ve Diyarbakır bir süre Sasaniler'in eline geçti. Kavad,

Diyarbakır'daki hakimiyeti devam ettiremeyince, Bizans'a barış teklifinde bulundu. Diyarbakır, yapılan barış sonucunda tekrar Bizanslılar'ın eline geçti. 506 yılında yapılan barışa rağmen Diyarbakır ve çevresinde Bizans-Sasani savaşları durmadı. Bu mücadeleler, Bizans imparatorları Jüstinyanus ve Heraklius dönemlerinde de devam etti.

Yüzyıllarca süren Bizans-İran savaşları, her iki devleti de zayıflatmıştı. Bu durum, o dönemde yıldızı parlayan Müslüman Arapların yolunu açtı. Bizans idaresinin taşra illerindeki zayıflığı, Müslüman Arapların ilerlemesini kolaylaştırdı. Hz. Ebubekir ve ardından Hz. Ömer dönemlerinde gerçekleştirilen fetihler, Müslümanları Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Yukarı Mezopotamya (El-Cezire) bölgesine yaklaştırdı. Hz. Ömer ile Suriye'deki komutanlar arasında, 638 yılında Cabiye'de yapılan toplantıdan sonra Suriye ve Mısır bölgelerinin emniyetini sağlamak, sınırları genişletmek, halkın refah kaynaklarını artırmak için Yukarı Mezopotamya'nın fethine karar verildi. İyaz b. Ganem komutasındaki İslam orduları, bölgenin fethine giriştiler. O günkü adıyla Amid, yani Diyarbakır önlerine gelerek şehri muhasaraya aldılar. Diyarbakır'ın muhasarası sırasında çok savaşlar yaşandı. Muhasara uzayınca Şam valisi Halid b. Velid yardıma geldi. Halid b. Velid, Muaz b. Cebel ve Said b. Zeyd gibi sahabeler şehrin kapılarını zorladılar. En sonunda Halid b. Velid'in maharetiyle 639 yılında Diyarbakır, Müslümanların eline geçti.

Diyarbakır şehri, vaktiyle Trabzon-Musul-Bağdat yolu üzerinde önemli bir ticaret merkeziyken, bu günde Anadolu'nun güneydoğusunda birçok yolun kavşağında en önemli en büyük şehir olma önemini korumaktadır.

Bir okyanus kadar derin tarihi geçmişe sahip olan Diyarbakır şehrinin, tarih öncesinden İslam fethine kadar olan dönemini kapsayan araştırmamızın sonucunu, Diyarbakır'a 10 Aralık 1046 tarihinde gelen İranlı ünlü şair ve bilginlerden Nasır-ı Hüsrev'in şu sözüyle bitirmek yerinde olur: "Ben dünyanın dört bucağında Arap, Acem, Hint ve Türk memleketlerinde birçok kentler ve kaleler gördüm. Fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Amid kentinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum".

BİBLİYOGRAFYA

I- TETKİK ESERLER

AKŞİT Oktay; *Roma İmparatorluk Tarihi (M .S. 193-395)*, İstanbul 1970 .

ABU'L-FARAC, Gregory; *Abu'l Farac Tarihi*, I ,Suryancadan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul , TTK Yayınları, Ankara 1987 .

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005.

BAYKAL, Kazım, *Süleyman Savcı, Diyarbakır Şehri "Broşür"*, Diyarbakır 1942.

Belazuri ; *Fütûhü'l Büldan* , çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1955.

BEYSANOĞLU, Şevket; *Diyarbakır Coğrafyası*, Şehir Matbaası, İstanbul 1962 .

-----; *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, Ankara 1981.

-----; *Diyarbakırım*, Doruk Matbaası, Ankara 1983 .

-----; *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara 1992 .

-----; *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi* , I , Ankara 1996 .

BULDUK Abdulgani; *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*,Yay. Haz. Mustafa Öztürk – İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004.

ÇETİN, İslam, Celil Şengül, İlhami Çetin, Salih Kulaksız; *Diyarbakır Halk Oyunları ve Giyiseleri* , T.C. Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, Ankara 1994.

Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323(1869-1905), Haz. Ahmet Zeki İzgöer, c.V, İstanbul 1999.

DIEHL, Charles; *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Türkçeye çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, İstanbul 1937.

2000'e Beş Kala Diyarbakır , Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır 1995 .

FURON, Raymond, *İran*, çev. Galib Kemali Söylemezoğlu, İstanbul 1943.

GIBBON, Edward, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, IV, çev. Asım Baltacıgil, İstanbul 1994.

GÖKÇEN, Rifat; *Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi* , Özyürek Yayınevi, İstanbul 1992.

GÜNALTAY, Şemseddin; *İran Tarihi, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar* , c.1 , Ankara 1948.

-----; *Yakın Şark II Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş İstilasına Kadar*, TTK Basımevi, Ankara 1987.

-----; *Yakın Şark IV Perslerden Romalılar'a Kadar Selevkoslar, Nebatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, TTK Basımevi, Ankara 1987.

-----; *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Ankara 1987.

GÜNEY, Emrullah; *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi-Koşullar – Olanaklar, Öneriler*, Diyarbakır 1991 .

Herodotos; *Herodot Tarihi*, Türkçesi: Müntekim Ökmen, İstanbul 1991.

HONİGMANN, Ernest; *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı (363'ten 1071'e Kadar)*, Tercüme Eden Fikret Işıltan , İstanbul 1970 .

KINAL, Füzulan; *Eski Anadolu Tarihi* ,TTK Basımevi, Ankara 1998 .

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; *Kara-Amid (Diyarbakır) Tarihçesi ve Abidelerinin Küçük Kılavuzu*, Diyarbakır 1953 .

KONYAR, Basri; *Diyarbakır Tarihi*, I , Ankara 1936.

-----; *Diyarbakır Kitabeleri*, II , Ankara 1936 .

KÖROĞLU, Kemalettin; *Üçtepe I*, Ankara 1998.

LEMERLE, Paul; *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul 2004.

- MANSEL, Arif Müfid; *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- MEMİŞ, Ekrem; *Eski Çağ Türkiye Tarihi* , Konya 1995 .
- Nizameddin Sami, *Zafername*, çev. Necati Lugal, Ankara 1949.
- OSTROGORSKY, Georg; *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayını , Ankara 1981.
- ÖZDOĞAN, Mehmet; *Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihine Farklı Bir Bakış*, Ankara 2002.
- Prokopius; *Gizli Tarih*, Türkçesi: Orhan Duru, Haziran 1973.
- RİCE, Tamara Talbot; *Bizans'ta Günlük Yaşam Konstantinopolis Bizans'ın Mücevheri*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul tsz.
- SEGAL, Judah Benzion; *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, çev. Ahmet Aslan, İstanbul 2002.
- SERTOĞLU, Midhad ; *Süryani Türklerinin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, Baha Matbaası , İstanbul 1974 .
- SEVER, Erol; *Asur Tarihi*, İstanbul 1996 .
- SEVİN, Veli; *Üçtepe Kazıları* , Arkeoloji Sanat Yayınları , İstanbul 1989 .
- SÖZER, Ahmet Necdet; *Diyarbakır Havzası* , Ankara 1969.
- SÖZEN, Metin; *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* , Gün Matbaası , İstanbul 1971.
- Süryani Mar-Yeşua; *Vakaayi'nâme, 494-505 Yıllarına Ait Urfa , Amid ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları Bizans-Sasanlı Savaşları*, Süryaniceden İngilizceye çev.W. Wright, Türkçeye çev. Mualla Yanmaz , Şehir Matbaası, İstanbul 1958 .
- TANKUT, Hasan Reşit; *Diyarbakır Adı Üzerine Toponomik Bir Tetkik*, Ankara 1937.
- TUNCER Orhan Cezmi; *Diyarbakır Evleri*, Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Yayını , Diyarbakır 1999 .
- ; *Diyarbakır Camileri –Mukarnas , Geometri , Orantı -* , Kültür ve Sanat Yayınları , Diyarbakır 1996.

UMAR, Bilge; *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.

VASILIEV, A. A. ; *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel, I , Ankara 1943.

YALÇIN, Osman; *Diyarbakır* , İstanbul 1981.

YILMAZÇELİK, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995.

II- MAKALELER

AŞAN, Muhammet Beşir Aşan; “ Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 87, (Aralık), İstanbul 1993, s.147-169.

BAKIR, Abdulhalik; “Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 837-847.

BELLİ, Oktay; “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara 2000, s. 371-378.

BELLİ, Oktay; “The Greatest Metalworking Kingdom of the Ancient World: Urartu” *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, İstanbul 2001, s. 338-345.

BİLGİÇ, Emin; “ Eski Çağ'da Doğu ve Güney- Doğu Anadolu”, *Çeşitli Yönleri İle Doğu ve Güneydoğu Anadolu VIII . Türk Tüberküloz Kongresi (15-18 Mayıs1967)* , Diyarbakır 1967, s. 17-20 .

BUCKINHAM, J. S.; “Mezopotamya'da Yolculuklar”, *Seyhatnamelerde Diyarbakır*, Haz. M. Şefik Korkusuz, İstanbul 2003, s.92-105.

CAN, Cengiz; “ Diyarbakır Tarihi Çevre Değerlerinin Kronolojik Yerleşmesi ve Şehir Strüktürü”, *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Yazar Şevket Beysanoğlu'na 70. Yaş Armağanı*, San matbaası , Ankara 1991, s.113-120 .

CANTAY, Gönül; “ Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu(20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 25-32.

ÇAMBEL , Halet ; “ Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi” ,*Atatürk Konferansları IV*, TTK Yayını, (1970) , Ankara 1971, s.25-40.

ÇAMBEL, Halet, Robert J. Braidwood; “ Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları”, *II. Kazı Sonuçları Toplantısı (11-15 Şubat)*, Ankara 1980, s. 121-125.

ÇAMBEL, Halet, Robert J . Braidwood, Mehmet Özdoğan; “Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları”, *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı, (8-12 Şubat)*, Ankara 1982, s. 9-24.

ÇAMBEL, Halet, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer; “1984 Yılı Çayönü Kazısı” ,*VII. Kazı Sonuçları Toplantısı (20-24 Mayıs)*, Ankara 1985, s.37-52 .

-----; “1985 Yılı Çayönü Kazısı”, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (26-30 Mayıs)*, Ankara 1986, s. 51-66

-----; “1986 Yılı Çayönü Kazısı”, *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I (6-10 Nisan)*, Ankara1987, s. 39-64 .

-----; “1987 Yılı Çayönü Kazıları”, *X . Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara tsz., s. 37-56 .

-----; “1988 Yılı Çayönü Kazıları”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1989, s. 59-79

ÇAY, Abdülhaluk, İlhami Durmuş; “İskitler”, *Türkler*, c.1, Ankara 2002, s.575-596.

DARKOT ,Besim; “ Diyarbekir” , *İA , III* , İstanbul 1963 , s.601-605 .

- DEMİR KENT, Işın, “Bizans”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 230-244.
- “Diyarbakır”, *Türk Ansiklopedisi*, c.13, Ankara 1966, s. 378-385.
- “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, c.3, İstanbul 1982, s. 2215-2295
- “Diyarbakır”, *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, c. 4, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 2303-2350.
- “Diyarbakır”, *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, c. 5, s. 403-405.
- “Diyarbakır Adı Üzerine Çalışmalar”, *Türk Dili Türkçe-Fransızca Belleten*, S. 29-30 (Haziran), İstanbul 1938, s. 68-87.
- ESİN, Ufuk; “Tarihöncesi Çağlarda Anadolu’da İlk Üretim Aşaması”, *Toplum ve Bilim*, S. 6-7, (Aralık), İstanbul 1978 ,s. 3-28.
- GÖYÜNÇ, Nejat; “ Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7 , (1968) ,s. 76-80 .
- GÖYÜNÇ, Nejat; “Diyarbakır”, *DİA*, c.9, İstanbul 1994, s. 464-469.
- GÜNEY, Emrullah; “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, *Coğrafya Araştırmaları*, c.1, Sayı 2’den Ayrı Basım, Ankara1990, s.323-327.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, “Vakaayi’nameye Eklemeler”, *Süryani Mar-Yeşua, Vakaayi’nâme*, İstanbul 1958, s. 63-66
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; “Tarih Boyunca Diyarbakır”, *Turizm Mecmuası*, c. 6, S. 11 / 20 (Aralık), Ankara 1962, s.10-14.
- KAÇALIN, Mustafa S. ; “Evliya Çelebi ‘de Diyarbakır”, *Diyarbakır : Müze Şehir*, Haz. Şevket Beysanoğlu, M.Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s. 109-130.
- KÖKTEN, İ. Kılıç; “ 1946 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları, Antalya, Diyarbakır, Urfa , Gaziantep Çevreleri”, *Belleten*, XI / 41, Ankara 1947, s. 161-163 .

MEMİŞ, Ekrem, “Orta Doğu’da Türklerin Varlığı Tartışmaları”, *Türkler*, c.1, Ankara 2002, s. 435-450.

MOLTKE, Helmuth Von; “Moltke’nin Türkiye Mektupları”, *Seyhatnamelerde Diyarbakır*, M. Şefik Korkusuz, İstanbul 2003, s.106- 109.

ÖZDOĞAN , Mehmet ; “ Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları” , *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi(1932-2000)*, Ankara 2000 , s.14-19 .

-----; “ Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü” , *İstanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000*, İstanbul 2001 , s.12-17 .

ÖZDOĞAN, Mehmet, Aslı Özdoğan, Michael Davis ; “ 1989 Yılı Çayönü Kazıları”, *XII . Kazı Sonuçları Toplantısı I* (Ankara 28-Mayıs-1 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 71-86 .

ÖZDOĞAN, Mehmet, Aslı Özdoğan, İzabella Caneva, Michael Davis, Alpaslan Koyunlu “1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (Çanakkale 27-31 Mayıs 1991), Ankara 1992, s. 97-126

ÖZDOĞAN , Mehmet, Aslı Özdoğan, Daniela Bar Yosef, Willem Van Zeist; “ Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme”, *XV . Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (Ankara 24-28 Mayıs 1993), Ankara 1994, s.113-122 .

ÖZDOĞAN, Aslı; “ Ergani Ovası’nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü” *Diyarbakır: Müze Şehir*, Haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s.11-25 .

PARLA, Canan; “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu(20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 247-283.

Said Paşa, “Vilayetin Tarihçesi”, *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1884-1885)*, Sene 1302, s.1-145

Said Paşa, “Vilayetin Tarihçesi”, *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c. III, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1999, s. 373-407.

SOYUKAYA, Nevin; “Diyarbakır ve Çevresi Arkeolojisinin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, *Diyarbakır’ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu’na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, San Matbaası , Ankara 1998 , s.286-290.

SOYUKAYA, Nevin; “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s.27-37 .

SEVİM, Ali; “İslami Devirde Güney-Doğu Anadolu, Çeşitli Yönleri İle Doğu ve Güneydoğu Anadolu”, *VIII. Türk Tüberküloz Kongresi (15-18 Mayıs)*, Diyarbakır 1967, s. 21-22.

SEVİN, Veli; “ 1992 Yılı Üçtepe Diyarbakır Höyüğü Kazıları”, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (24-28 Mayıs 1993), Ankara 1994, s. 399-416 .

SEYFELİ, Canan; “Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 763-771.

ŞEŞEN, Ramazan; “ Cezire ”, *DİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 509-511.

TARHAN, M. Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, *Türkler*, c.1, Ankara 2002, s. 597-610.

Tevfik,“Vilayetin Malumat-ı Tarihiyesi”, *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323(1869-1905)*, c. III, İstanbul 1999, s. 253-263.

TEZCAN, Mehmet; “Hunların Anadolu’daki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s.103-115.

TOYNBEE, Arnold, “ Tarihte Diyarbakır”, *Kara-Amid* , II / 6-7, Ankara 1970, s.121-124 .

TOPRAK, M. Faruk; “ Arap Kaynaklarında Diyarbakır” , *Diyarbakır: Müze Şehir*, Haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s.131-137 .

TUNCEL, Metin; “Bugünkü Diyarbakır”, *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 469-472.

YALÇIN, Asnu Bilban; “VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu(20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 225-235.

YILMAZÇELİK, İbrahim; “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Diyarbakır Surları”, *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu(27-28 Ekim Ankara 2000)*, Ankara 2001, s.30-48

YİNANÇ, Mükrimin Halil; “Diyarbakır” , *İA* , III ,İstanbul 1963, s .605-626

ZORLU, Cem; “İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri (20-22 Mayıs)*, Diyarbakır 2004, s. 849-861.

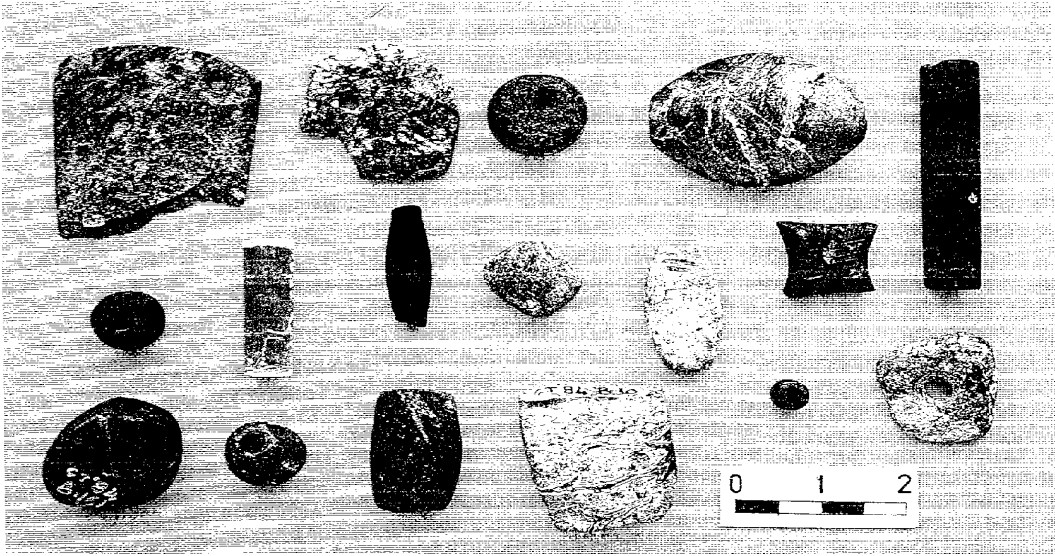
[www.diyarbakir.gov.tr / dharita.asp](http://www.diyarbakir.gov.tr/dharita.asp)-28 k.

EKLER

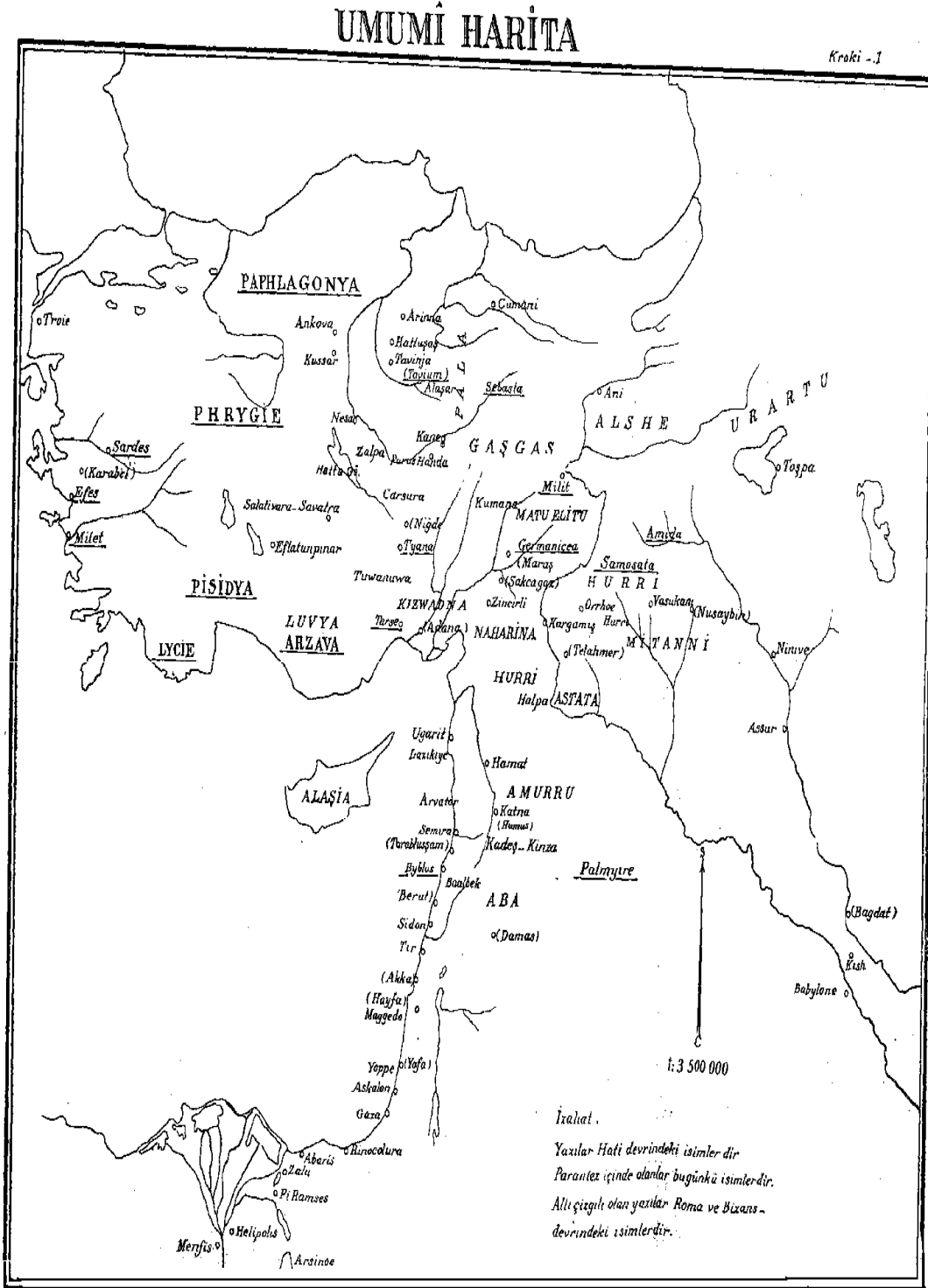
Resim 1. Çayönü Kazılarında Ortaya Çıkarılan Hücre Planlı Yapılar.

Aslı Özdoğa, “Ergani Ovasının Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü”, *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul, 1999, s.19

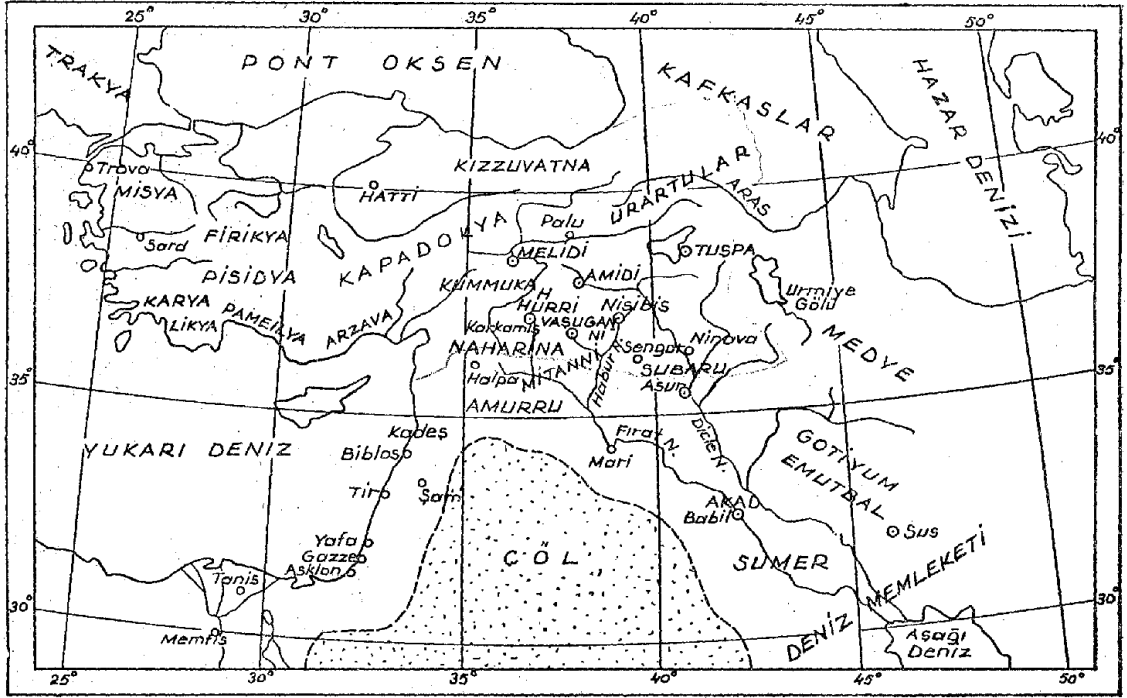
Resim 2. Çayönü Kazılarında Ortaya Çıkarılan Değişik Taşlardan Boncuklar

Aslı Özdoğan, “Ergani Ovasının Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak: Çayönü”, *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul, 1999, s. 22.

Harita 1. Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, Ankara 1936.

M.Ö.-3000-de MEZOPOTAMYA, SURİYE, FİLİSTİN ve ANADOLU

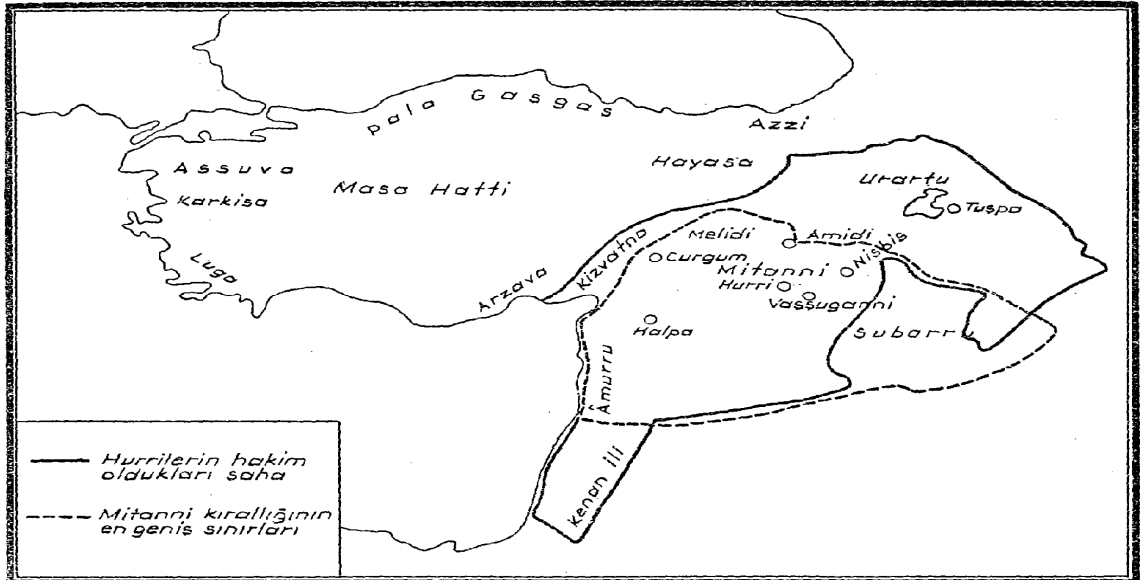

AMİDİ : Diyarbakır
VAŞUGANNİ : Resülayn

MELİDİ : Malatya
HURRİ : Urfa

TUSPA : Van
NİSİBİS : Nusaybîn

Harita 2. Şevket Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, İstanbul, 1963, s. 4

Harita 3. Şevket Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, İstanbul, 1963, s. 5

Resim 3-Diyarbakır, Pir Hüseyin’de Bulunan Naram-Sin’in Kitabeli Steli.

Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, c. I, Ankara, 1997, s. 51.

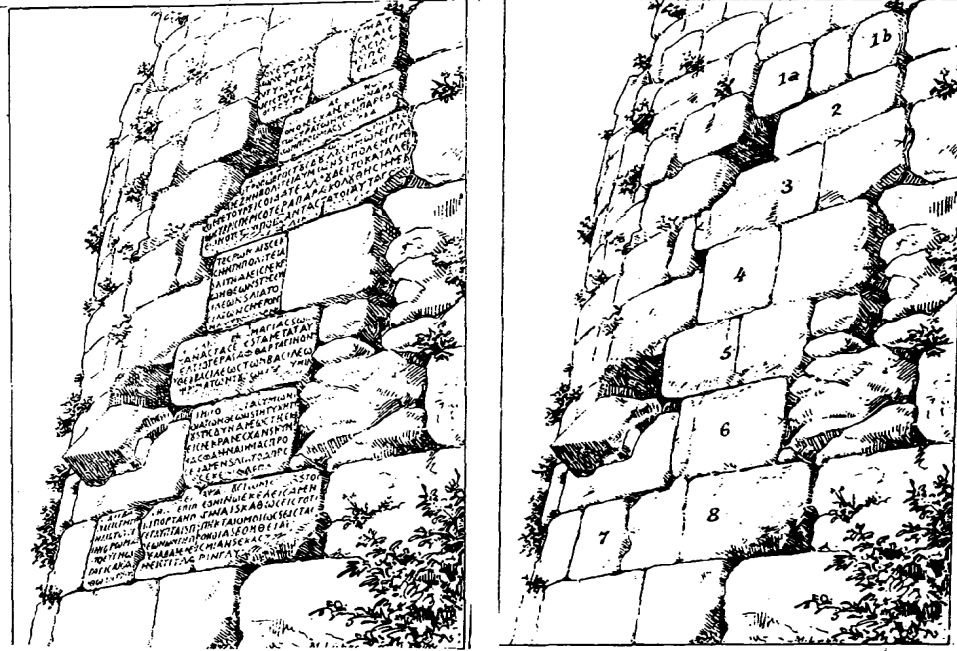
Naram—Sin stelindeki kitâbe Prof. Unger tarafından okunmuştur. Metin şöyledir:

I. 1. [^{III} Na-r] a-am [^{III} S] in (EN-ZU)	I. 1. İlah Naram-Sin,
2. [da-n]um	2. Kuvetli,
3. [^v sarrum]	3. Kiral
4. [A-ga-de ^{ki}]	4. Akad şehrinin
.....	.....
II. 1. ^{III} En-ki	II. 1. İlâh Enki (Ea)
2. in ki-ib-ra-tim	2. Dünya kıt'aları
3. ar-ba-im	“kıyıları, ında
4. na-e	3. dört
5. [i] r-tim	4. Arkaya dönen
6. .. [t]i (?)	5. göğse
.....	6. ....
III. 1. is-ku-un	III. 1. Koymuş
2. ù	2. ve
3. ki-gallam	3. temel (yer altında)
4. i ^v -pu-uk	4. Yığmış
5. Sa duppam	5. hangi lâvhayı
6. sù-a	6. bunu
7. sa-za-ku-ni	7. değiştirirse
8. [^{III}] Innina (RI)	8. Innina (İştâr) ilâhe
9. [isidsu]	9. [onun temelini]
.....	.....
VI. 1. li-zu-uh-ha-	VI. 1. çıkarsın
2. ù	2. ve
3. zêra (SE-NUMU'N) - su	3. soyunu
4. li-il-gu-tu	4. gasbetsin
5. p-ir'a	5. ahfadı
6. ù	6. ve
7. Šuma (MU)	7. adı
8. [a-t] i	8. ile
9.	9. ....
10. [lihalliqu]	10. mahvetsin

Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, C. I, Ankara, 1997, s. 52-53.

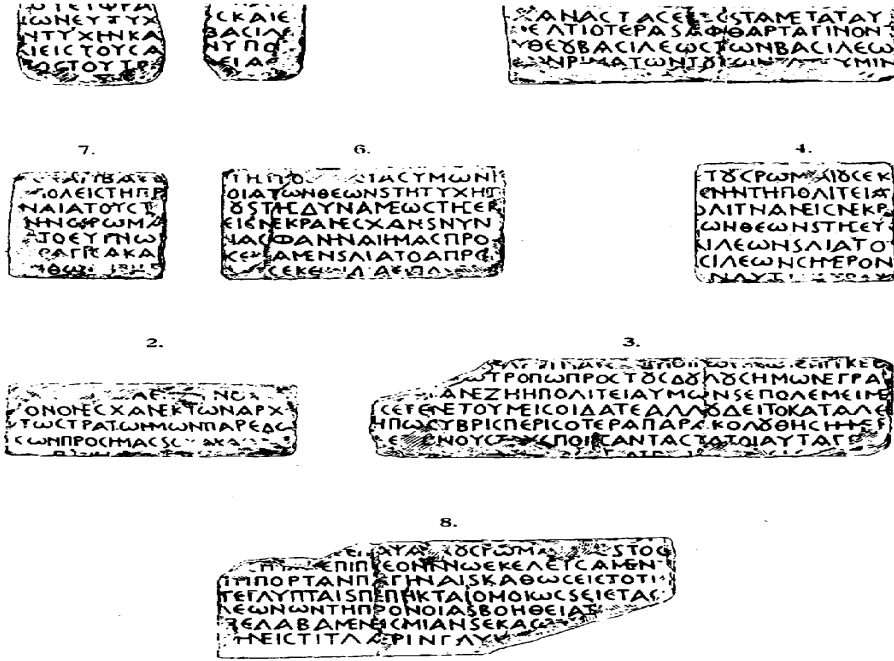

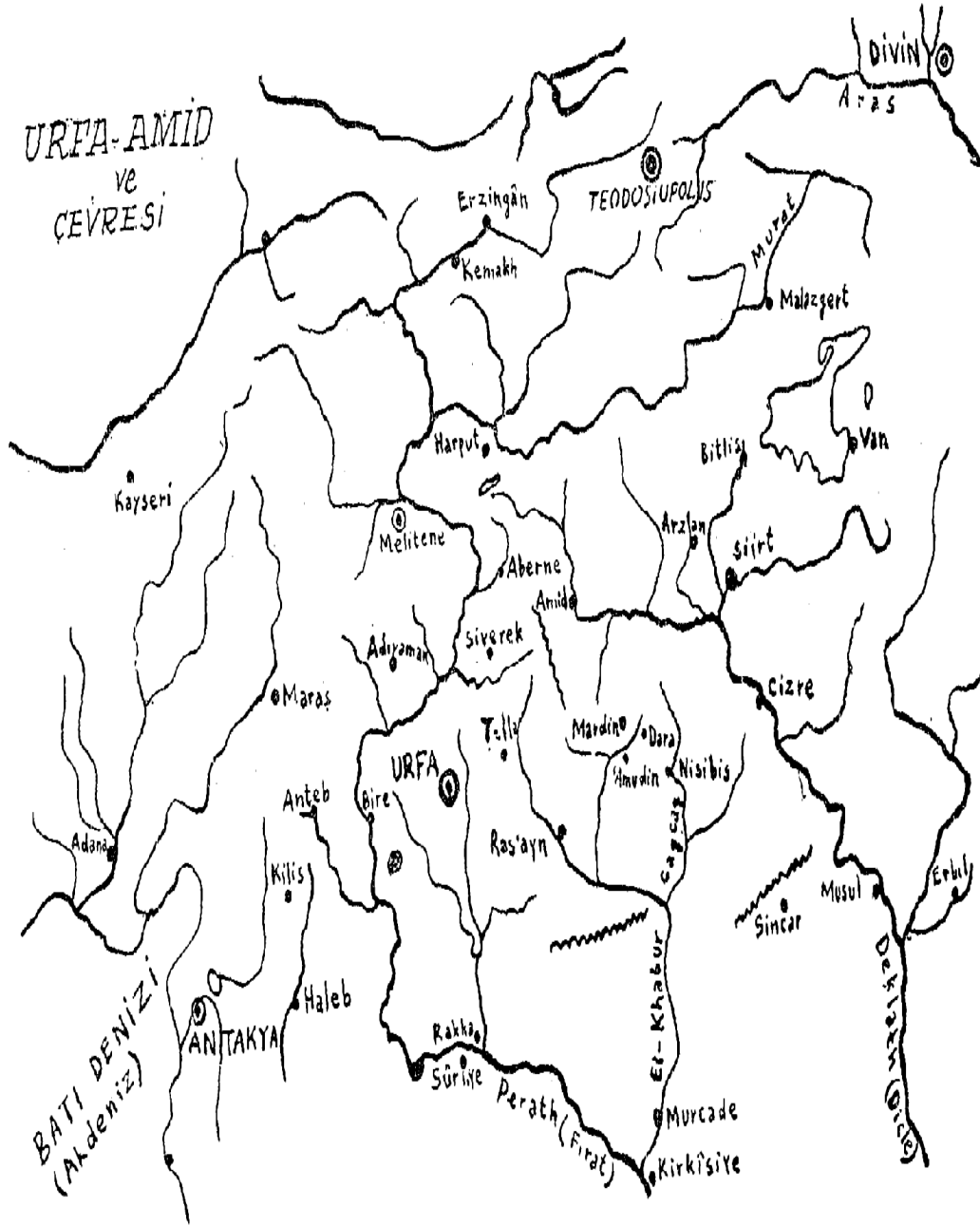

Çizim 1a. Silvan Kalesi Kuzey Kapısı yıkıntıları arasındaki sağlam bir duvarda görülen yazılı taşlar

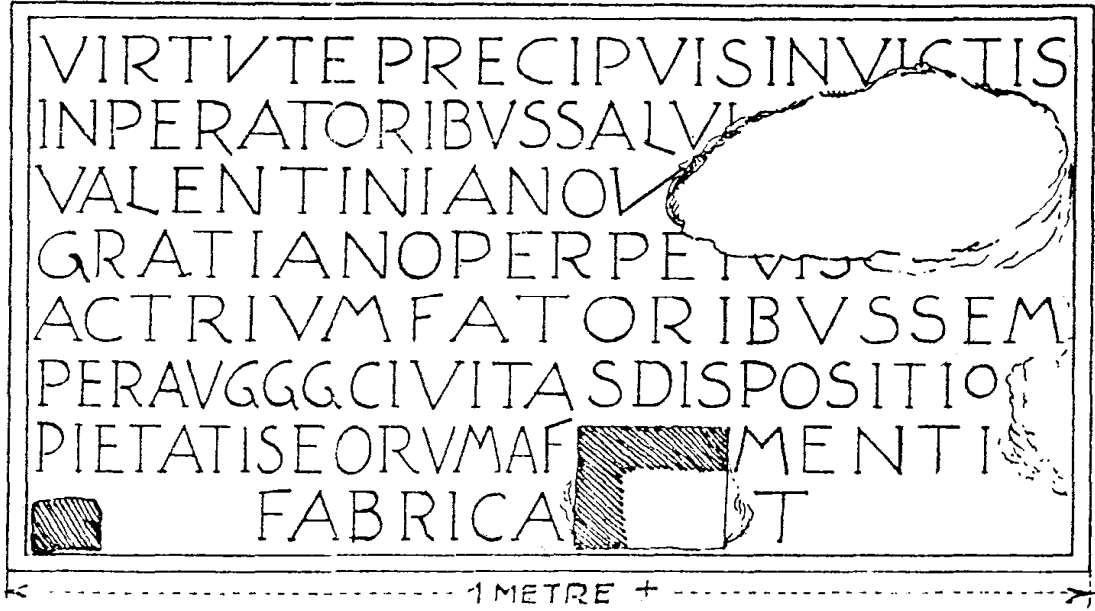
Çizim 1b. Bu Taşların metinlerine göre düzenlenmiş şekli (Lehmann- Haupt'tan)

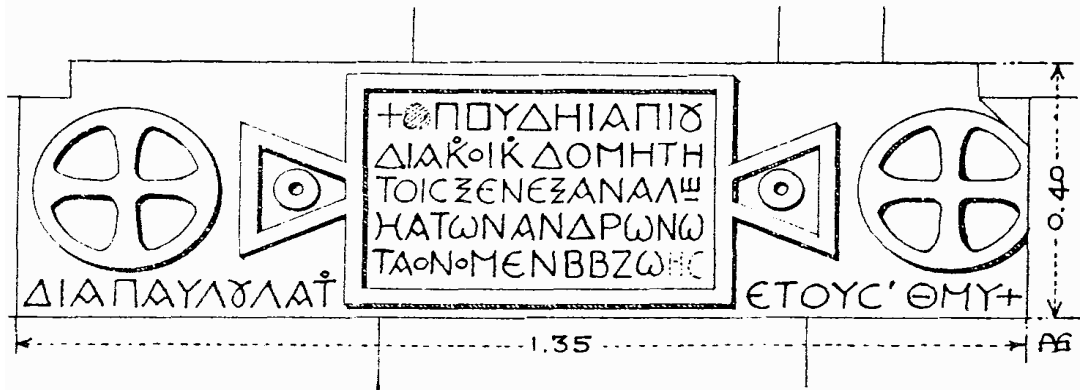
Çizim 2. Silvan Kalesindeki Yazıların Kopyaları (Lehmann- Haupt'tan) Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, c. I, Ankara, 1997, s. 97- 98.

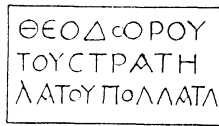
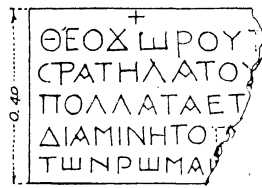
Harita 6. Süryani Mar- Yeşua, *Vakaayi'nâme*, çev. Mualla Yanmaz, İstanbul, 1958.

Çizim 3. Dağ Kapısı'ndaki Lâtinçe Kitâbe (A. Gabriel'den)

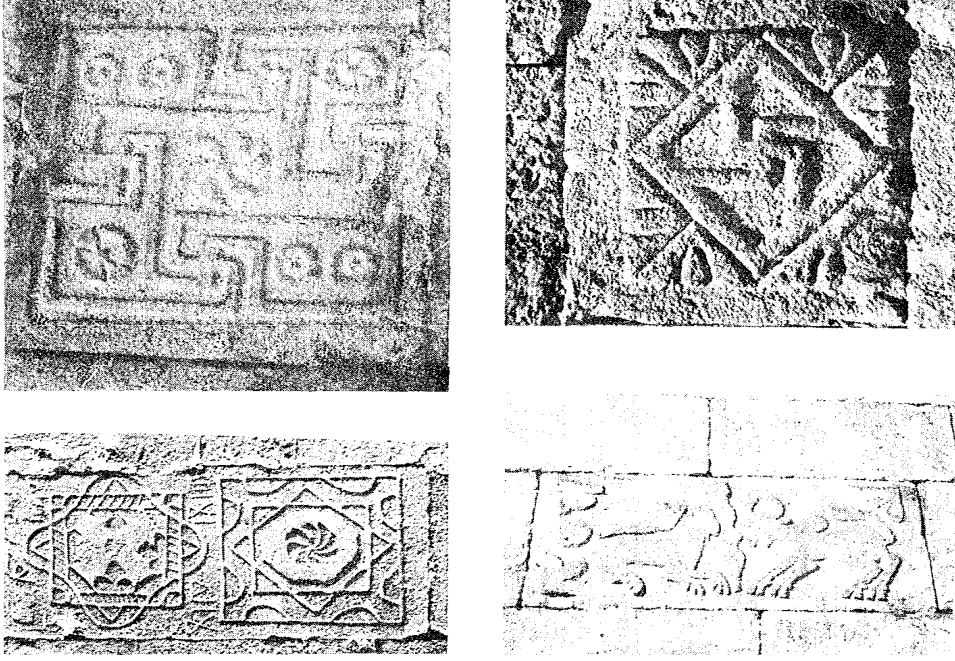
Çizim 4. Dağ Kapısı'nda Bulunan Grekçe Kitâbe (A. Gabriel'den)

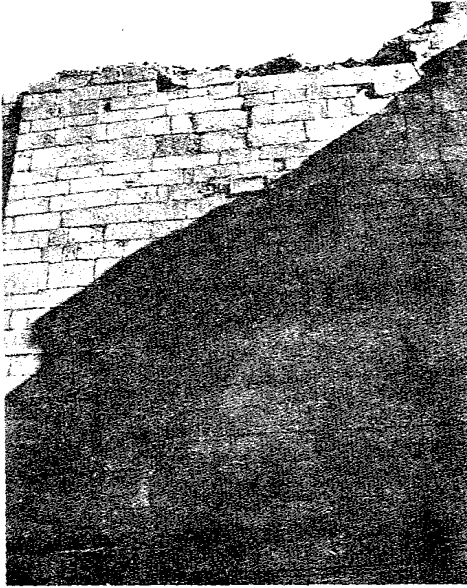
Çizim 5. Grekçe İki Kitabe Parçası

Çizim 6. Surda Bir Mezar Taşı

(A. Gabriel'den) Yukarıdaki çizimleri gösterilen kitabeler Şevket Beysanoğlu'nun *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi* adlı kitabından alınmıştır, s. 150- 151.

Resim 4- Diyarbakır Surlarında Bu Dönemden Kalma Bazı Şekiller, Figürler, Simgeler Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, c. I, Ankara, 1997, s.152.

Resim 5. Dağ Kapısındaki Grekçe

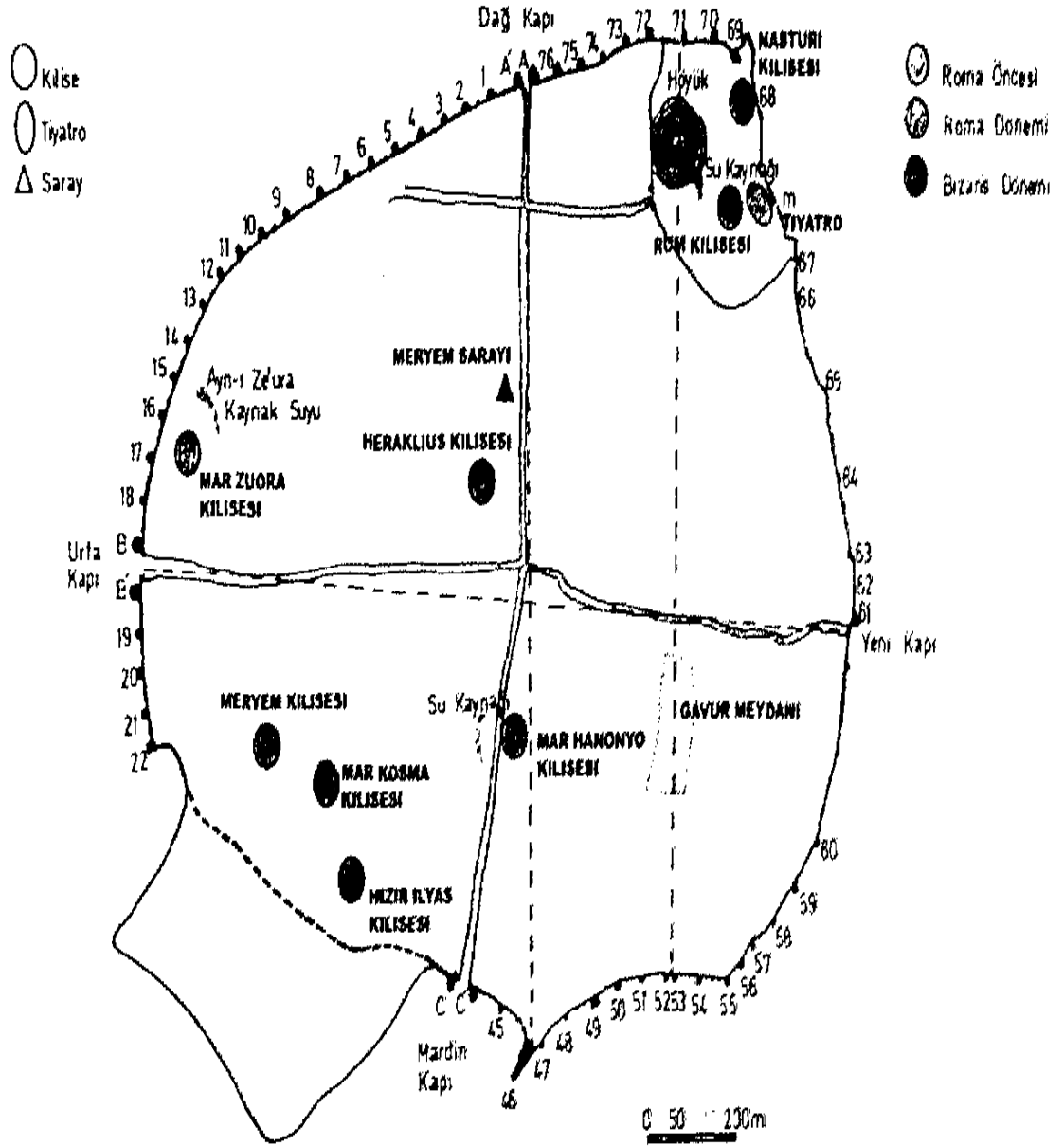

Resim 6. Surlardaki Yazılardan Biri

Kitabelerden Biri.

Resim 5 ve 6: Şevket Beysanoğlu'nun *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi* adlı kitaptan alınmıştır, s. 153

Çizim 7. Roma- Bizans Döneminde Diyarbakır, Canan Parla, “ Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler ” , *I. Uluslararası Oğuzlar’dan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004, s.257.

ÖZGEÇMİŞ

Elazığ'da doğdum. İlkokulu, ortaokulu ve liseyi Elazığ'da okudum. 1997 yılında birincilikle girdiğim Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden, 2001 yılında yine birincilikle mezun oldum. 2002 yılında Diyarbakır'ın Ergani ilçesi Süleyman Nazif Lisesi'nde tarih öğretmeni olarak göreve başladım. Öğretmenlik görevimi sürdürürken, 2004 yılı Bahar Döneminde mezun olduğum bölümde yüksek lisansa başladım. Halen Elazığ İsmet Paşa İlköğretim Okulu'nda öğretmenlik mesleğime devam etmekteyim.